

૪૭૪૬

૪૭૪૬

ગુણી ગરીબ

અથવા

દીકરા તે દોલત-કેળવે તે ભોગવે.

એક વાર્તા.

(ભાગ ૬—સર્કે ૫૧૫ થી ૬૧૬ સુધી.)

રચનાર

કેપ્તુશરો નવરોજી કાબરાજી.

આ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૮૯૭ ના રમ મા આઈટની રચે રજીસ્ટર કરાવ્યું છે
અને તેના સધલા હક તેના રચનારને છે.

પ્રિંટર્,

શ્રી. રાણીનાના મુનિયન પ્રેસમાં છાપીએ.

સને ૧૮૯૧ ઈસવી.

કૌમલ દ વ્યાના.

૪૭૪૬

ગુણી ગરીબ

: પથવા

દીકરા તે દોલત-કેળવે તે ભોગવે.

એક વાર્તા

(ઈંગ્રેજી ઉપરથી)

રચનાર

કેખુશરો નવરોજી કાખરાજી.

આ પુસ્તક ક્ર. સં. ૧૮૧૭ ના રૂપ માં આફટની રૂએ રજીસ્ટર કરાવ્યું છે
અને તેના સમ્મલા હક તેના રચનારને છે.

મુંબઈ,

જે. ર. રાણીનાના યુનિયન પ્રેસમાં છાપી છે

સને ૧૮૯૧ ઇસવી.

અર્પણ પત્રિકા.

મારી મરહુમ માહુબૂબ

પ્રિય કુવરબાઈ

જેની સાદી હંદગોએ મારા ગરીબ સંસારને સુખી કીધોછે,
તેની

ગરીબી વચ્ચે ઘેર ચલાવવાની કરકસર તથા કળ કુનેહથી
નિર્ધનપણાનાં સુખદુઃખો તથા દુઃખ પાછળની કૃતેહોનાં

આ નાનાં ચિત્રની રચના કરતીવેળા

તેના જીવતા દાખલાની જે ચાલુ મદદ મને મળી હતી

તેની પવિત્ર યાદમાં

તેનાજ સરખી એક સમજી, સપુરીવાન અને સહનશિલ પાયડીનો,
તેનાજ સરખી એક કળવકલે કામ લેતી ઘર ઘણીયાણીનો,
તેનાજ સરખી એક ખુસીબતો વચ્ચે રસ્તો કાપનારી અબ્બલાનો,
તેનાજ સરખી એક અસરાકૂ, ઇહી અને દુનિયાંદાર બેહનીનો,
અને

તેનાજ સરખી એક ફરજંદેને ઉછેરવામાં કૃતેહમંદ માતાનો

આ સાદો હેવાલ

પ્રેમપુર્વક માન સાથે અર્પણ કરું છું.

કપુરશરો નવરોજી કાબરાજી.

શુબઈ, આગસ્ટ, ૧૯૬૧.

આઈમાયનું “કાજ.”—“પેહુલા નંબરની હુરામતોરી !”

“આઈ, તું જાણેછ કે?” હોરમજ-શાહ શેઠે કહ્યું “તારે વાસ્તે કાજ આ-વ્યુંછ ને.”

એક જુવાન કન્યાને માટે આ સવાલ અત્યંત જરા નાજુક હતો. હોરમજશાહ શેઠે પોતાની દીકરીને તે લગાર અચ્ચુચ કહ્યો એટલુંજ નહી પણ વળી એક દાહડે આતાં આતાં નાસતાની ટેબલ ઉપર બ-ધાતાં દેખતાં કહ્યો. આઈમાય લગાર તા-જુમ થઈ, જરા હસી, પણ એથી વધારે કશો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો નહી.

“લે, આઈ, તારે તો કુકે ફોટેછ” તેના લંગડા બાઈ જંહગીરે તેની રમુજ કીધી. આજે જંહગીરનું દર્દ નરમ પડેલું હતું અને તે વધારે ખુશમિજાજમાં હતો. “આઈ-ની ઉપર તો ચરર મરર જામરી ચાલેછ. માગાંપર માગાં આવેછ ને બધાં જણ આઈનેજ વહુ કરવા માગેછ. દુનિયામાં આઈમાય થવામાં તો કેયું જામરે માન દેયું ! બાવા, વળી એ કોણ ઉમેદવાર નિકલ્યોછ ?”

“તે મને કેહછ, જંહગીર” તેના બાપે ઉડાવનારો જવાબ દીધો “કે તેનું બધું સુખ તારી બેહન સાથ પરણવામાં સમા-યણું છે. સાથે તારી બેહનનું સુખ પણ તે વિચારતો હશે, પણ તે તેણે કહ્યું નહી.”

“પછી તમે શો જવાબ દીધો હોરમ-જશાહ ?” અરશદઆઈએ લગાર ઉલટથી પુછ્યું.

“મેં કહ્યુંકે હું તે માયું આઈની આગળ રજુ કરીશ. બીયું શું કહું ?”

“પણ તેમાં આઈ શું કેહ ? એતો બ-રચું છે. એ શું સમજે કે જવાબ દેય ?” અરશદઆઈ બોલ્યાં.

“હા માયજી, હું હજી બરચું છું.” આ-ઈમાયે ટેકો આપ્યો. “મને માંરે ધેર વ-

ધારે જ્હાલું છે. મારી નાની ઉમરમાંથી મને માયાપનું ધેર છોડવા ગમવાનું નથી.”

“પણ મારા સવાલનો જવાબ ક્યાં છે?” જંહગીર લંગડાએ તકાળે કીધો. “હું પુ-છુંછ કે આઈમાયના એ વરનું નામ શું ?”

“વર ? હવે પછીનો વર, એમ કેહ જંગ-લા” આઈમાયે હસીને બાઈની ભૂલ ભાંજી.

“તું હસ્યા કરવાની કે આઈ ? પરણ-વાની વાત તે શું કાંઈ હસવાની વાત છે કે ?” લંગડાએ પોતાની બેહનને ધમકાવી. “પણ બાવાજી હું ફરીથી જાણાવા માયુંછ કે મારી આઈને વાસતે એ નવો ઉમેદવાર કોણ નિકલ્યોછ ? આપણી પાસેનો જુદો માણ-કજી મોતીવાલો કે ? કે જેને હમાલો ખુ-રસી ઉપર ઉચકીને દાદરપર ચહડાવેછ ને ઉતારેછ ? હું તો આઈને હંમેશા કહુંછ કે બ્યારે હશે ત્યારે એ પૈસાદાર જુદા સાથ એનું થવાનું.”

“નહી. જેણે માયું મોકલ્યુંછ તેના લ-ખમાં આઈમાયને પૈસાનો લાભ કાંઈજ નથી.” હોરમજશાહ શેઠે ઉપલી ખુશ મ-રાખરીને તેવીજ ખુશીથી જવાબ દીધો “જે ઘણી આઈનો હાથ માગેછ તે કાંઈ પૈસાવાળો નથી.”

“ને તે છતાં પૈસાદાર પતલીને પરણવા માગેછ એવો તે કોણ છે ?” જંહગીરે ફ-રી ફરીથી પુછ્યું.

“તે તો આપણાં કારખાનાનો એક ના-કર છે.” શેઠે ભરમમાંજ ખોલાસો કીધો.

આ વખતે આઈમાય ચાનુ એક કપ તેની માથે કરી આપેલું બેડી બેડીજ પો-તાના બાપને આપવા જતી હતી, પણ તેજ વખતે હોરમજશાહ શેઠના મોહમાંથી જેવો છેલ્લો જવાબ નિકલ્યો કે આઈના હાથનો ઉમેદવાર તો એક ગરીબ જુવાન હતો અને વળી તે શેઠને ત્યાં નોકર હતો, કે

તુર્તજ આઈમાયને કાંઈ વીજલીની ચમક ના આચ્છે લાગ્યો, તે આચ્છે આના ખાલાને પણ લાગ્યો અને તેથી આ ઢાલા-ધને શેઠના બદિમાન તથા સદરા ઉપર પડી.

આઈમાય ગભરાઈ ગઈ, ફગલાઈ ગઈ, તેના ગાલ ઉપર લાલ લોહી ચઢી આવ્યું. શેઠ તે જોયું, પણ અરશદબાઈનું તે ઉપર ધ્યાન ગયું નહી. તેવણની નજરતો શેઠના અરામ થયલા પોરાક ઉપર ગઈ. આઈ તે નુછવા ઉઠી, પણ હોરમજરાહ શેઠ જોતા હતા કે તે વેળા આઈમાયના હાથ ધુજતા હતા અને તેના ચેહરાનો લાલ રંગ ચુલાખી થઈને હવે ફિકાસ પડડતો હતો.

એ માયું મોઢલનાર ઉમેદવાર તો આપણા મનચેરજી મોટાભાઈનો વીકાભાઈ છે. હોરમજરાહ શેઠે તુર્તજ ખોલાસો કરવાની જરૂર જોઈ.

“વીકાભાઈ?” જાંહગીરે તુચ્છકારથી પુછ્યું.

“વીકાભાઈ?” અરશદબાઈએ તાજુખીથી પુછ્યું.

“વીકાભાઈ?” આઈમાયનો ગભરાટ તુર્તજ નરમ પડવાથી તેજો હસીને પુછ્યું. આઈમાયની જાણે એક મોટી ચિતા ટલી ગઈ હોય તેટલી તે ખુશી જણાઈ.

“પણ બાવા તમે એને શો જવાબ દીધો?” આઈમાયે હવે ઉલટથી પુછ્યું.

“જવાબ તો મેં તારી ઉપર રાખ્યો. તો પણ મેં મારે મત ફેલવાનું હતું તે કહ્યું.”

“ત્યારે તમારે મત શું હતું બાવાજી?” લંગડાએ જાણવા માગ્યું.

“જો વીકાભાઈ એમ સમજે કે આઈ તેનું માયું કબૂલ કરશે તો મારી દીકરીની સમજણ રાક્ષિત વિષે હું બૂલ્યો એ મારે મત હતું. તોપણ મારી દીકરીની મરજી ઉપર મેં રાખ્યું.”

“ને તમે વાજખી મત આપ્યું બાવાજી” આઈમાયે તુર્ત ટેકો આપ્યો. “હું જવાબ આપું! એ કેવી મૂર્ખાઈ! એ દુકતા તરફ તો હું કદી જોઉં નહી.”

હોરમજરાહ શેઠ આ જવાબથી મનમાં હસ્યા.

“કોણનું નામ દીધું તમેખી? એ મુલા સોનામાં તોલાય તોખી હું કબૂલ નહી રાખું.” આઈમાયે પકો ઠરાવ બતાવ્યો.

“પણ તું જાણે છે દીકરી?” શેઠે વધાર્યું “કદાચ એ સોનામાં તોલાય તોપણ એની કીમત હું સોનાથી નહી કરું, હું એની ખીજી કીમત જોવું નહી ત્યાં સુધી તારું એની સાથે કારજ કરવાની હું રજા આપું નહી.”

“હં! રજા આપો! હં!” જાંહગીરે પોતાના સરસતાના ફુંકારથી હુકારો પુચ્છો, “અગરજો મારી બેહનનું મન એવા કોઈ હલકા માણસ તરફ દલે તો હું શું કરું તે જાણે છે? હું આપણા બપરચી મેહલાને લાંચ આપીને એક મીઠાં કેકમાં સોમલ નખાઉં ને પછી તે કેક મારે હાથે મારી બેહનને ખવાડું અને વળી તે ખાય તે જોવા હું ખુશથી ઉભો રહું.”

“ચૂપ! ચૂપ! નાદાન! મૂર્ખ ના થા.” અરશદબાઈએ તેને ધમકાવ્યો.

“એમાં મૂર્ખ સાને માયજી?” આઈમાયને જાંહગીરનો જવાબ ઘણો પસંદ આવ્યો. “વીકાના માગાં કરતાં જાંહગીરનો જવાબ એણે મૂર્ખાઈ ભરેલો છે.”

“વારું હોરમજરાહ, એજો આઈની સાથે પરણવા માગ્યું ત્યારે કહ્યું હશેની કે તે જૈરીનું યુજરાણ ક્યાંથી ચલાવશે?” અરશદબાઈએ સવાલ પુછ્યો.

“જૈરીનું પેટ કેમ ભરવું તે તો તેની જાણે બાવા.” શેઠે આ મૂર્ખ નાજાણેકી મરાખરી ચલાવી. “તેને પરણવા સાથે ગરજ! ખીજું શું? તેના મનમાં કદાચ એમ હોય કે તેને જમાઈ કીધા પછી આપણે તેને ઘેરમાં જ રાખીશું એટલે પછી જૈરીનું યુજરાણ તે ચલાવે તેના કરતાં તેનું યુજરાણ તેની જૈરી ચલાવશે.”

“પેહલા નંબરની હરામજૈરી!” જાંહ-

ગીર ચીહરડાઇને ગાળ દેવા પડ્યો. “હરામખોરી એના બાપદાદે એધે ઉતરતી આવેલી છે. મેહનત કરીને કમાવાનું તો એ હુકતાએને માખાપે શિખવ્યુંજ નથી. ખસ આઈતાંપરજ કાયતું મારવાનું!”

“ત્યારે, આઈ, તું એનું માયું નાકબૂલ રાખેછ કે?” તેના બાપે પુછ્યું “તારે શે જવાબ?”

“તમારે ગમે તે જવાબ આપજેની બાવાજી” આઈમાય તુચ્છકાર સાથ બોલી. “તેને કેહજેની કે તેના કરતાં તો એક ખખરચીનો હાથ કબૂલ કરવો બલો. જો મારી પસંદગી વીકા અને એક ખખરચી વચેનીજ અટકી રહે તો હું એ હરામખોર માણસ કરતાં તે મેહનત માણસનો હાથ પસંદ કરું. આવું માયું કરતાં કુવાને કાંઈ આલસ નહી આવે?”

“નહી. જો પાર પડેતો ટીકેતો અછે લગાવ્યોછ.”

“પાર પડેતો!” જંહગીરે ટકોરમાં રા-રત ઉમેરીને પછી આઈને સલાહ આપી. “આઈ જો મારું કહ્યું માને તો એ લુછા ઉપર ખામખા વેર લેવા સારું તું આજને આજ આપણા પડોશી માકા કાકા ઉપર તારું માયું મોકલ. શું તું એક મેહનતની ખાતર દરએક રખડતા બામટાનાં આવાં માગાંનું અપમાન ખમીયે કે? તેના કરતાં તો તું પાસેના માક કાકા સાથ પરણી જાય તે બહું. વીકાને સજ કરવાની એજ રીત સરસ છે.”

“આલો માડી વાલો. પેલો રસ્તમ આ-વછ” શેઠે પછવાડે જોઈને સુઅવ્યું.

“રસ્તમ આવેછ તો શું છે?” જંહગીર એકવાર ચીહરડાયો કે પછી મુગો રેહવો મુ-

શકેલ હતો. “હા. જો વીકાભાઈના મગ-જમાં રસ્તમનું બેજું હમણાજ મુકી રા-કાય, અને વીકાના દિલમાં રસ્તમનું દિલ ઉમેરી રાકાય તો વાત જીતી કહીયે.”

રસ્તમ શેઠ સાથ કાંઈ અગત્યના કામ સારું આવ્યો હતો, પણ શેઠે નાસ્તો પુરો થતાં મુઠી તેને ખેસાડ્યો.

“પણ સાહેબ કારખાનાનો વખત થઈ ગયોછ.” રસ્તમે જલદી જવાની જરા બો-હોસ કીધી.

“વખત થઈ ગયોછ તો થવા દે. એક દાહડો મોડા ગયા તો શું? આપણે બેહ સાથે જઈશું. તું નાસ્તાપર ખેસ.”

શેઠના હુકમથી રસ્તમ નાસ્તા ઉપર થાપ્યો અને વાતો કરવા લાગ્યો.

“આજે, સાહેબ, મારા ખરજેની કા-લેજ પાછી ઉઘડીછ, ને એ એક પદવી અ-હડયોછ.” રસ્તમે ખધાંને ખુરા ખખર કહી. “એના માસટરે એને ખાસ સ્કાલરશિપ આપતી કરીને કાલેજના વર્કશાપમાં હુન્નર શિખવવા ઉપર લીધો.”

“ધણુંજ સારું થયું” શેઠે એ વિચાર પ-સંદ કીધો. “પણ રસ્તમ તારો બાઈસો-હરાબ શું કરેછ?”

“તેતો આ વર્ષની એલ. એલ. બી. માં જવાનો છે ની?” લંગડાએ યાદ આપી.

“હાજી. ને તેની જખરી મેહનતમાં પડયોછ.” રસ્તમે કહ્યું. “પરિક્ષામાં પાસ થયેતો મારાં માય એને એકદમ હાઈકો-ર્ટમાં આડવોકેટ દાખલ ટર્મ બરવા મો-કલવાના છે.”

“ત્યારે તો તારો બાઈ ખારિસ્ટર થશે રસ્તમ?”

“જેવા ખોદાનો હુકમ સાહેબ.”

જીવાનોનો એક ગુપ્તવાડો અને બુઠાંઓની એક નાલેશી.

નાસ્તો પુરો થયો. હોરમજશાહ શેઠ બાહાર જવાના કપડાં પેહરવા ગયા, અર-શેદબાઈ પણ શેઠ સાથે કાંઈ અગત્યની વાત કરવા તેવણનાં ઓરડામાં ગયાં. આ-ધમાયની વર્ષગાંઠ આવી હતી, માટે શેઠ એક જીવાકૃત આપવા ધારતા હતા, અને અરશેદબાઈ તે વાત કરવા ગયાં હતાં.

જમવાના ઓરડામાં જંહગીર, આધ-માય ને રસ્તમજ રહ્યાં. આધમાય એક ટેબલ આગલ જઈને વાંચવા બેઠી અને રસ્તમને જંહગીર લંગડો વાત કરાવતો કરાવતો બારી આગળ લઈ ગયો.

“રસ્તમ તું શું ધારેછ? પેલો લુહો વી-કાબાઈ શું આ પીતો હશે?” જંહગીર આ-જની વાત તેને હસેથી કેહવા માંગી.

“શું? વળી શું આ પીધી?”

“એની છેલી બેઅદબી જાણી કેની? એણે બાવાપર શું કેહવડાવ્યું તે?”

“હું હું! હું સમજ્યો” રસ્તમને અચ-જુચ યાદ આવ્યાથી તે બોલ્યો “એણે શેઠપર અંતે કેહવડાવ્યું કે? એતો હું ધણા દાહડા થયા જાણુંછ.”

“શું? તું એ બેઅદબી જાણતોતો?”

“હા. તેતો એણે પોતેજ મને કહ્યુંતું.”

“અને તે તે સાંભળ્યા કીધું? રસ્તમ તે તેને લાત કાં નહી મારી?”

“લાત મારે? કાં? મને શો હક કે હું વચે પડું?”

“કાંઈ નહી તો મારા દોસ્ત દાખલ એને મારવો હતો? એ કેણુ? એની તાકાત શી કે એ બાવાપર એમ કેહવડાવે?”

“હું નથી જોતો, જંગલા કે તુનેની એની વચે પડવાનો હક હોય.”

“અંહ! કદાચ તુનેતો એ પેગામ પ-સંદ આવ્યો હશે?”

“પસંદ આવે કે નહી તે મારે કામ નથી.”

“અંહ! કદાચ તે ધાર્યું હશે કે એ ગ-ધાએ બાવા પર કેહવડાવ્યું તે થાય તોજ સારું.” જંહગીરે કપડો ચાલુ રાખ્યો.

“થાય, નહી થાય, તેમા મારે કશું બોલાય નહી.”

“હું હું! ધણી મેહરબાની! રસ્તમ, દોસ્ત તે એવાજ કહીયે! અરે આઈ! આઈમાય! અંહી જો.” હવે લંગડો રસ્ત-મને છોડી પોતાની બેઠનને હાંક મારી કે-હવા પડ્યો. “આઈ! રસ્તમ કેહછ તે સાં-ભળેછ કે?”

આઈમાય કાંઈ વાંચવા બેઠેલી હતી ત્યાંથી ઉઠીને આવી નહી, પણ ચોપડીમાંથી ડાકું ઉંચું કરીને આ બે જવાનો ઉભા હતા ત્યાં જોયું.

“આઈ! રસ્તમતો ભલામણ કરેછ કે વીકાબાઈ વિષે હમણાજ બાવાએ જે વાત કહી, તે થાયતો સારું.”

આઈમાયે પાછું નીચું જોઈને વાંચવા માડ્યું.

“હું એમ બોલ્યોજ નથી.” રસ્તમ જંહગીરની સહરાગાત કરવાની ટેવ જા-ણતો હતો માટે હસીને બોલ્યો. “મેં એમ કહ્યુંજ નથી કે તે થાયતો સારું.”

“તું એ વાત આગમચની જાણતોતો તે છતાં અમારી આગળ બોલ્યો નહી.”

“એ વાતતો હું ધણા વર્ષની જાણુંછ.” રસ્તમે અચજુચ ઉમેર્યું. “વીકાબાઈના મનમાં એ ઉમેદ ધણા વર્ષની છે.”

“ધણા વર્ષથી?” જંહગીર ધણો અ-ચરત થયો. “શું એનાં બચપણથી કે? એ વાત વળી ધણા વર્ષની તે કેમ હોય?”

જંહગીરને શક ગયો કે રસ્તમ કોઈ ખી-જીજ વાત કરેછે, માટે તેણે ખુલ્લું પુછ્યું “રસ્તમ, તું વીકાબાઈની કેઈ વાત વિષે બોલેછ.”

“એજ. શેઠનો ભાગિયો થવાની.” રસ્તમે ખોલાશે કીધો. “કારખાનામાં શેઠની સાથે ભાગ કરવાનો એનો વિચાર લાંબી મુદતનો છે.”

“અરરર! તે વાત નથી.” જાંહગીર હવે ખુશી થઈને હસ્યો. “રસ્તમે, આંધલે બેહરું કુટાયછ. અમેતો ખીજી વાતના વિચારમાં હતાં. પણ ત્યારે શું વળી એ શેઠનો ભાગિયોખી થવા માગેછ કે?”

“હા. એણે મને કાલેજ કહ્યું કે શેઠની કંપની થોડા વખતમાં હોરમજરાહ, વીકાજીની કુખ ને નામે ચાલશે.”

“અરેઅર? એ છાવો શું આ પીતો હશે?” જાંહગીર ઘણા ક્રોધથી તાતીને બોલ્યો. “એતો હશે. પણ રસ્તમે, આજની વાત એ નથી. ભાગિયો થવા માગે તેતો બેઅદખી ખરી, પણ આજની બેઅદખીતો તેનેખી વિસરાવેછ. એણેતો આંધની માગણી કીધીછ.”

આ છેલું વાક્ય જાંહગીર આસ્તેથી બોલ્યો. રસ્તમે તે બરાબર સમજ્યો નહી. તેણે પાછું પુછ્યું. “શું? આઈમાયની માગણી કીધીછ? એટલે શું?”

“એટલે શું તે તું નહી સમજતો કે?” જાંહગીર એટલામાંતો ખીજવાઈ ગયો. “પરણવા, પરણવા, તે આઈમાયને પરણવા માગેછ.

“એનું બેથડ!” રસ્તમે અડધા ધ્રિફાર, અડધા ગુસાથી બબડી ઉઠ્યો, પણ તેજ વખતે તેણે ખારીની બાહાર ડાકાવીને પોતાનો ઉસકેરાયલો ચેહરો છુપાવ્યો.

“તું માનશે? એ મુજબ પોતે શેઠની આગળ એ માંગણી કરવાની હિમત ચલાવીછ! શું શેખ ચસમ હશે? શું ધાર્યું? બિચારી મારી આઈ મિસીસ વીકાજી દાખલ કેવી લાગે વાંરે?”

“અને આઈમાય તેને કપૂલ કરશે કે?” અંતે રસ્તમે ખારીમાંથી અડધું ખોલું બાહાર કાઢીને પુછ્યું.

“હા! હા! તો! તો! આઈમાય એને કપૂલ કરશેજ તો! જા જા! આઈને મુખારકબાતી આપ! ખોટી શી કરેછ! ગધા! અરે ગધા!”

જાંહગીર આ રાખેલો એવા ગુસાથી બોલ્યો કે હવે તો આઈમાયને ઉઠીને આગળ આવવાની ફરજ પડી. તેણે પોતાના ભાઈના બોલો સાંભળ્યા નહી, પણ તેના ક્રોધામય કંઠ સાંભળ્યો અને તે પુછતી આવી કે “શું છે જાંહગીર, વળી શાનો બિચારો રસ્તમેપર તરડાયછ?”

“ગધો તે ગધેજ!” જાંહગીર પોતાની બેહન આગલ રસ્તમેની રાવ કરવા લાગ્યો. “હજીતો મને પુછેછ, આઈ, કે તું વીકાજી સાથે પરણવાને હા કેહશે કે? ત્યારે મેં કહ્યું કે હા. મૂર્ખનો મૂર્ખ હોય તેજ એ સવાલ પુછે.”

રસ્તમે આઈના ઉઠી આવ્યાથી પાછો પોતાનો ચેહરો લજવાઈને ખારીની બાહાર છુપાવ્યો હતો તેને અંદર જોવાની ફરજ પડી અને તેના ગાલ ઉપર જાંહગીરે લોહી ચહડી આવવાનો લાલ ગુલાબ દીઠો. આઈનો ચેહરો પણ કુદરતી લાજથી લાલ થઈ આવ્યો, બ્યારે તેણે પોતાનાં ભવાંની આંચી કમાત ગોયા ભાંય ઉપર ફેંકી રાખી હતી.

જાંહગીર પેહલાં એકને અને પછી ખીજીને અચરતીથી જોતોજ ઉભો. પણ તેટલામાં હોરમજરાહ શેઠ તૈયાર થઈને રસ્તમેને ખોલાવતા આવી ઉભાથી જીવાનોતો આ ગુચવાડો મટી ગયો.

રસ્તમે જતી વેળા ધારા પ્રમાણે આઈમાયને ડાકિયું કરી નમ્યો અને જાંહગીરને પુછ્યું “જાંગલા, આજે દાદર સભામાં આવશે કે?”

“નહી. હું નથી આવવાનો.” જાંહગીર મિજાજથી જવાબ દીધો “આજે મારો મીજાજ ટેકાણે નથી. મુજી, હેમક, મારી બેહન સાથે પરણવા નિકળ્યોછ, ને વળી તું ખીજો હેમક મને પુછેછ કે તેમ બનશે

કે? ખસ થઈ ચુક્યું! મારે મિલન ગયો!”

સ્તમ હસીને શેઠ સાથે હેઠલ ઉતર્યો, પણ જંદગીર ખારીએ ઉભેલો હતો તેણે સ્તમને પાછી હાંક મારીને બોલાવ્યો. શેઠને જરા ખોટી કરીને સ્તમ પાછો માળા ઉપર આવ્યો.

“સ્તમ, સ્તમ, મારી બેઠને જવાબ શો દીધો તે હું કેહવાને બુલી ગયો. આખરે જવાબ દીધો કે હું વીકા સાથે પરણું તે કરતાં તો કોઈ ખબરચી બોલો.”

સ્તમે જોયું કે આઈના એ જવાબ ઉપર જંદગીર ખુશી ખુશી હતો અને અને એટલી અગત્યતા આપતો હતો કે તે કેહવાની ખાતર તેણે સ્તમને ખામખા ઉપર બોલાવ્યો હતો !

“સ્તમ, કાંઈ ગપ સાંભલી કે?” હોરમજરાહ શેઠ સ્તમની સાથે કારખાનામાં જતાં જતાં ગાડીમાં વાત ચલાવી. “પેલા ભીખુભાઈ વિષે નવી વાત સાંભલી કે?”

“હા સાહેબ, ગપતો છે.”

“કેહુ કે આજ ચાર દહાડા થયા તે કરાંચીયા કોઈ ચોરત સાથે કેથે ના-

હસી ગયોછ? શું એ વાત ખરી હશે?”

ગામમાં એ વાત ઘણી ચાલી હતી. પેરનાં ઘરડાં ખોખાંએ એ વાત ઘણી માનતાં હતાં. એ વાતની સચાઈ નહી માનવાળેગ કાંઈ નહી હતી. શેઠખાવાના પેદા નાન્લા-શેઠો વિષે કાંઈખી વાત માનવાળેગ થઈ પડે. સ્તમ એ વાત ખરી માનતો હતો — જો કે તેણે શેઠને પોતાનું તે મત કેહવાની જરૂર જોઈ નહી અને તે ચૂપ બેઠો.

વાત સત્તા બરેલી પણ હતી, જો કે કેટલી હદમુઠી ખરી હતી તે કોઈ જાણતું નહી હતું. એ અફવા શેઠખાવા અને તેવણના ઘણાજ મોટાં બાઈ મેહર-બાઈને સાં જગાડનારી નહી હતી. ભીખુભાઈ એકલાનુંજ નામ તેમાં નહી હતું, પણ તેની સાથે પેલી માહીમ કાસ્ટલવાલી મડમ શિક્ષકનું નામ પણ જોડાયલું હતું. વાત એ હતી કે ભીખુભાઈ કરાંચીની પોતાની નવી ચાકરીથી થોડા દિવસમાં કેટલી ગયો હતો. તે નોકરી છોડીને નાહસી ગયો હતો અને તેની સાથે લુસી હતી. તેઓ છેલ્લાં પંજાબ તરફ જણાયાં હતાં.

પ્રકરણ ૧૮૨ મું.

વીકાભાઈની મુકડી.

હોરમજરાહ શેઠ પોતાના દુનિયાંદારીના કાવકા અનુભવથી આટલું તો ચેતી ગયા હતા કે ભીખુભાઈની આ નવી નાલેશીને લીધેજ વીકાભાઈએ આઈમાયનું માથું રજુ કરવાની ઉતાવલ કીધી હતી. તે દેમ તેનો બોલાસો સેહલ છે.

મનચેરજી મોટોભાઈનું નામ હજી કુખતું જતું હતું. અહુભાઈના ખૂનથી, ભીખુભાઈની તપાસથી, વીકાભાઈની ચોરીથી, તેમના માખાપની આખરેતો ગઈ—તેમાં વળી આ નવો ખનાવ તેમની આખરેનો

કેવળ નાશ કરનારો હતો. પણ તે નાશ પુરો થાય, એ નવો ખનાવ લોકોમાં જ-હેર થાય, પછીતો હોરમજરાહ શેઠ આગળ વીકાજનાં આ કારજની વાતજ નહી કરાય. માટે જોવા ભીખુભાઈના નાહસી જવાનો તાર આવ્યો અને હજીતો તેમાંની નાલાયક નાલેશી ગામમાં ફેલાઈ નહી, તેવામાંજ વીકાભાઈએ આઈમાયના હાથની પોતાની માગણી શેઠ આગળ મુકી દીધી.

એ ઉમેદ, હોરમજરાહ વિચાર્યું કે તેના મનમાં અલખતાં લાંબા વખતની હોયી

જોઈએ. પાંચનાર તો જાણે છે તેને હોરમજશાહનો ભાગિયો અને જમાઈ બેહુનનાવવાનું હવાઈ સ્વપ્નું તેના માથા-પેજ તેના મનમાં મુક્યું હતું; પણ બીજી-ભાઈની આ નવી નાલિશી પછી તે ઉમેદ શેઠ આગળ રજુ કરવાની વાત જ કેમ બને? માટે એ નાલિશી જાહેર થઈ નહી, તે આગાઉ તેઓએ એ લાડકા ભાઈ સાથે આઈમાયના કારજની વાત છેડી હતી. જો એ નાલિશી પછી વાત છેડત તો શેઠ તે લાગણી હસી જ કાઢાડત, પણ શેઠ આગળ વીકાભાઈનું માથું મેથ્યા પછી માત્ર બેજ કલાકમાં તેમના આ કહીત વેહવાઈની આ નવી ગપ શેઠને કાને આવી, અને તે ઉપરથી શેઠે તુર્ત સાર કાઢડ્યો કે આ નાલિશીની આગાઉ તેવણને વેહવાઈ થવામાં કસાવવા સારું એ નવી નાલિશી છુપાવીને તેવણ આગળ આ માથું મેથ્યું હતું.

વીકાભાઈ કોણ? તેની પદવી શી? તેની આખર શી? તેની આવક શી? હોરમજશાહ શેઠનાં કારખાતાનો એક “કોમન મજુર,” માથાપને આધારે પડેલો પૈસા ટકા વગરનો તે આઈમાય જેવી એક અ-મીરજદીના હાથને માટે ખીજ વખત ઉપર માથું મોકલતાં આતાકાની કરત, વિચાર કરત અથવા વધારે સાગ વખતને માટે થોપત. પણ બ્યારે તેના માથપતી દોલત ઘટી જવા સાથે આખર પણ ઘટી જતી હતી, ત્યારે વધારે સાગ વખતને માટે આશા રહી નહી હતી, અને થોપવાને માટે વખત પણ રહ્યો નહી હતો.

પણ વીકાની માગણી તેની એ બેઅદ-ખી થતાંવાર જ હોરમજશાહ શેઠે હસી કા-હાડી હતી, જોકે તેવણને વીકાજી સાથે વહીવટ અને તેના માથાપ સાથે સગપણ હો-વાથી આઈમાયને પોતાને પુછવાની તેવણે અડધી મશખરીમાં કબૂલાત આપી હતી.

કારખાતામાં વીકાજીને આગળ વધ-વાની વકી જ નહી હતી, કાંકે કારખાતામાં

ઉદ્યોગ ઉપર તેનું ધ્યાન જ નહી હતું. ફકી-રાની માંદગી અને હવા ફેરફારને માટે વિદાયગીરી પછી તો વીકાજીને તદ્દન કા-વતું થયું હતું. તે આલસુ કસ્યા કરતો ત્યારે ફકીરો તેને ફફડાવીને કામે લગાડતો હતો, પણ ફકીરાના જવા પછી તેને માથે કોઈના અંકુશ રહ્યો નહી. રસ્તમને માથે ફકીરાની સંઘળી ફરજો નાખેલી હતી; અને વીકા-ભાઈને વીખરી જવા ન દેતાં તેને કામપર રોકી રાખવાનું રસ્તમનું કામ હતું. પણ રસ્તમ તેના ઉપર પોતાનો કાજુ અજાવ-વાને રાજી નહી હતો. વીકાભાઈ કામ શિખે યા નહી શિખે તે રસ્તમે તેની જ મરજી ઉપર રેહવા દીધું હતું અને એ હૈયામેજા, નજરચોર, કામચોર, ઉઠાઉગીરને છેડવા નહી તેમાં રસ્તમનું ગહપણ હતું.

આજે બ્યારે શેઠ અને રસ્તમ ગાડીમાં બેસીને સાથે આપ્યા ત્યારે વીકાભાઈ કાર-ખાતામાં કામે લાગવાને બદલે દરવાજા ઉપર ઉભો રહી એક સેતડીવાલી સ્ત્રી સાથે હલકા ઠઠા કરતો. દૂરથી શેઠ અને રસ્તમને ગાડીમાં આવતા જોઈ તે અંદર નાહો. આજે વીકાભાઈ લગાર ઉમેદ અને ઉલટમાં હતો. આઈમાય વિપેનું પોતાનું માથું શેઠે આ-ઈમાયને ફહ્યું હશે અને તેના જવાબ લાખ્યા હશે એવી તેની ખાતરી હતી. પણ તેવે દાહડે શેઠ રસ્તમની સાથે આપ્યા તે, પે-હજાં તો, વીકાભાઈને ગમ્યું નહી. શેઠ પો-તાના એક આકર રસ્તમ સાથે આવી છુટ લઈ ફરે તેથી પણ વીકાભાઈ બળતો હતો. હોરમજશાહ શેઠ પોતાના માતખરપણા ઉપર મુસ્તાક અને પોતાના મરતખા વિપે મગરર હતા. તેવણ કોઈ દાહડે વીકાભાઈ સાથે તો શું પણ તેના ખાપ મનચેરજી શેઠ સાથે વટીક આવી છુટથી ફરતા નહી હતા, તેવી છુટ તેવણે રસ્તમ સાથે રાખી એથી વીકાભાઈને ઘણો જ કુરાપો થતો હતો.

રસ્તમ ફકીરાના ઓરડામાં પોતાના કામ ઉપર ગયો. શેઠ પોતાના ઓરડામાં ગયા,

ત્યાંજ એક ખુણામાં વીકાભાઈ મોજાંના નંબર ગણતો ઉભો.

“વીકાજી, અંહી આવ” અગત્યભેગ કાગળો વાંચ્યા પછી થોડે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

“જી. આવ્યોજી.” વીકાભાઈ થોડની ટે-બલ આગલ આવ્યો.

“મેં આઈમાય સાથ તારે વિષે વાત કીધીછ.”

“જી.” વીકાભાઈએ ઉલટપર “જી” કીધું, કાંકે ભ્યારે થોડ ચાહીનેજ એ વાત ફરેછે ત્યારે કાંઈ સારેજ જવાબ લાગ્યા હશે.

“તારી માગણી ઉપર આઈમાય અ-ચરતજ નહી પણ ગુસે ભગઈછ.” વીકા-ભાઈએ જોયું કે થોડનો આ જવાબ તો તેના ગુરા ગગડાવી નાખનાર હતો. “આ-ઈમાય તારી માગણીઓ ના પાડછ, અને હું પણ તુને સલાહ આપુંછ કે ફરીથી એ વાતની હવા વટીક તારા મોહમાંથી બા-હાર કાઢાડતો ના.”

“કાંય જી?” વીકાભાઈએ પોતાને એક મુર્ખ ગણેડાની હાલતમાં જોયો, તોપણ તેને કાંઈ ખીજે જવાબ સુજ નહી પડ-વાથી તેણે કારણ જાણવા માગ્યું.

“હજી તું પુછેછ?” થોડે ભવાં ચહ-ડાવીને વાત ચલાવી. “કાં, તે તારા જી-વનેજ પુછ. મેંતો મારે મત તુને કાલેજ વધારે ખુલ્લી રીતે જણાવ્યું, તોપણ મારી આઈ તારે વિષે શું ધારેછ તેખી તુંને જ-ણાવવા સારે મેં ખામખા આપને પુછવાની તુને કબૂલાત આપી.”

“પણ સાહેબ, મારી અરજ ૨૬ કર-વાનું કારણ શું?”

થોડે રાખથી હાથ લાંબો કરી વીકાભા-ઈને તેનો માર્ગ બતાવ્યો. “આલ્યો જ તારાં કામ ઉપર, વીકા! તારે માયું ૨૬ કીધુંછ એટલેજ જવાબ તારે મારે બસ છે. વધારે વાત ના કર. કારણો હું તુને ક-હીશ તે તુને ગમશે નહી.”

હવે વધારે જવાબ દેવાની વીકાભાઈની હિમત ચાલી નહી. તે કોધાગ્નિથી કકળતો અને મનમાં બડબડતો પોતાની ટેબલ આ-ગળ પાછો ગયો અને એક ટેબલ ઉપર ઉંચાંમાંના ગરમ મોજાંની યરી પડેલી હતી તેમાંથી તેમના નંબર પ્રમાણે તેમને છુટાં પાડવા લાગ્યો.

પોતાના ઓરડામાં હોરમજશાહ જાજી-વાર થોળ્યા નહી. તેવણ થોડીવારમાં કાંઈ કામે ગયા અને પછી થોડી વારમાં રસ્તમ થોડને કાંઈ કામસર જોવા આવ્યો. રસ્ત-મની નજર થોડને બદલે વીકાભાઈના કામ ઉપર પડી અને તેણે જોયું કે એ છોકરા કામ કરવાને બદલે કામ બિગાડતો હતો.

“વીકાજી, એ મોજાં તારીથી છુટાં નહી થશે.” રસ્તમ તેની આગળ દોડી જઈ નરમાસથી બોલ્યો. “મેં તુને કાલેખી કહ્યું કે એ મોજાંને હાથ ના લગાડ.”

વીકાજીને રસ્તમની આ શિખામણ નહી ગમી. તે કોઈની પણ શિખામણ સાં-ભળવા ચોગ્ય મનપવનમાં આવે નહી હતો —તેમાં રસ્તમની તો કદીજ નહી. હોર-મજશાહ થોડના આજના કડવાં શખુનો પછી વીકાભાઈ એક મુકી દીવાસલીની ઝૂરી જોવા જલદી સલગી ઉઠવાને લાયક બની રહેલો હતો, તેની તેવી હાલતમાં રસ્તમે તો આવીને આગજ સલગાવી.

“તે મને કહ્યું?” તે તરડાઈને બોલ્યો. “તું કોણ મને કેહનાર? તું શું એમ ધા-રેછ કે તું જેમ કેહશે તેમજ હું ચાલીશ? ફરીથી એમ મને કેહજે, પછી સ્વાદ દે-ખાડીશ.”

“પણ આ મોજાં ધણી ઉંચી જાતના છે,” રસ્તમે હજી તેને સમજણ પાડી “અને તે છુટાં પાડવાની તુને સમજણ નથી. છેલી વખત તેં નંબર છુટાં પાડ્યાં તેમાં ચહડ ઉતર નંબરોની ભેલસલ થવાથી વે-પારીઓએ ફરિયાદ કીધી તે શું તું જાણતો નથી, વીકાજી? થોડ તે વખતે ધણા ચી-

હીરકાઈ ગયા, કાંકે તેથી કારખાનાનાં ના-
મને નરસ લાખું, અને થેકે મને તે દા-
હાથી હુકમ કીધો કે એ કામ ફરી સિવા
ખીજ કોઈએ કરવું નહી, પણ ફરીની
ઝેરહાજરીમાં એકલા મારેજ કરવું.”

“ને મારી ખુશીમાં આવશે ત્યારે હુંખી
કરીશ.” વીકાળ ખડખડ્યો.

“પણ થેકનો હુકમ નથી તે? હુકમ
ઉપરાંત જો તું એ કામ કરશે તો મને
પાછું નવેસરથી કરવું પડશે.”

“હં! ત્યારે એમ કેહની કે એતો તું
પોતાનું આંકુ કુકવા સારું એમ બોલેછ?”
વીકાળ ગલે પડ્યો. “નંખર પ્રમાણે મોજાં
છુટાં પાડવામાં તુંજ કલેવર કાગડો ને હું
તો ધુવડ.”

“હું એમ નથી બોલ્યો વીકાભાઈ. તું
ગળે કાં પડેછ?” રસ્તમે તેને થંડા પાડ-
વાની કોશિશ કીધી. “બ્યારે તું તારાં કા-
મપર ધ્યાન આપશે અને મેહનત કરીને
શિખશે ત્યારે તું પણ ખીજઓના જેવાજ
હોશ્યાર થશે. તારો એ કામ કરવાનો વ-
ખત હજી આવેછ.”

“તારાજ કેહવાથી કે?” હવે તો વીકા-
ભાઈ ઉછલીને બોલ્યો. “જે! હે! રસ્તમ!
હું તારા હુકમ તલે રેહવાનો નથી. તારા
જેવાના હાય તલે કામ શિખવા હું કાંઈ
એંહી આવેલો નથી.”

રસ્તમે કાંઈ જવાબ દીધો નહી, પણ
વીકાભાઈ આગળથી મોજાંનો ઢગલો ખસા-
ડીને લાંખી ટેબલને ખીજે છેડે વધારે
અજવાળામાં એકઠો કરી મેલ્યો.

“કા? એમ કા?” વીકાભાઈ ગુસાથી
લાલ થયલો તેની પછવાડે ધસ્યો. “મારાં
કામને હાય લગાડનાર તું કોણ? તારાં ક-
રતાં તો હું વધારે સમજુંછ.”

“પણ એટલોખધો ગુસે કાં થાયછ, વી-
કાળ? આજે છે શું કે ચીકડાં ફાડેછ?”
હજી રસ્તમે ધીરજ રાખી તેને પોતાની
છેક પાસે બોલાવી ખતાવ્યું. “જે એમ

આવ. પેહલાંતો તું બ્યાં ઉમીછ, તે જ-
ગ્યાજ મોજાં છુટાં પાડવાને લાખકની નથી.
એતો વધારે ઉજરડાંમાં કાંમ કરવાનું છે
અને તેથી મેં એ ઢગલો ખસાડીને એંહી
ઉજરડાંમાં મેળ્યોછ. તને જો એ કામની
ખબર હોયતો તું આમ એાંહી લાખટમાં
કરેજ નહી.”

“એ કામ એંહીજ કરવાનું, રસ્તમ.”
વીકાભાઈએ હુજત લીધી. તુને શું આ-
વડેછ? તું કોણ થાયછ?”

“તું અમસથો તારો જીવ ના બિગાડ.
શું તું એમ ધારેછ કે તારું કામ જો ખરા-
ખર થયું હોયતો તેજ કામ પાછું કરવાનું
મને કાંઈ થેલું લાયુછ? મારી પાસે શું
ખીજું કામ નથી? હું એ કામ થેકે મને
ફરમાવ્યુંછ તેટલાજ માટે કહેંછ, ને તુંખી
તેજ કામ કરેછ તેટલો વખત ફેકટ જા-
યછ. જો તું કેવું કામ કરેછ તેનો આ
નમુનો. આ મોજાં તે ૧ લા નંખરમાં
મુક્યાંછ તે ૧ લામાં નહી ચાલે. એ ૩ જા
નંખરના મોજાં છે.”

રસ્તમે એક બંડલ ઉંચકીને વીકાળને
ખતાવ્યું. પણ વીકાળએ તે જોવાને ખદલ
જોરથી જમીનપર ફેંક્યું. વીકાળ આમ કામ
શિખવાને છેક ના પાડતો નહી હતો. પણ
આજે હોરમજરાહ થેકે તેને જે રીતે ગધેડા
ખતાવ્યો તેથી આજે તેના દિલમાં વેર અને
મગજમાં ઝેર વસેલું હતું, માટે શિખવાની
વાત તેણે આજે જમીન ઉપર પટકી.

અને બ્યારે રસ્તમે તેને એટલુંજ કહ્યું
કે “વીકાળ, તું આ ઠીક નથી કરતો”
ત્યારે તો એ નાનલા થેક એટલો ઉસકેરાઈ
આવ્યો કે એક જખરદસ્ત મુકકી ઉઠાવીને
રસ્તમની છાતીમાં જોરથી મારી, જેથી તે
એક લપેરો ખાધને ટેબલ સાથ અફલાયો.

રસ્તમ ખિચારો ડધાઈ ગયો, પણ તે
એટલાજ માટે કે વીકાભાઈની આ મુકકી
ધણી અચખુચ આવી પડી અને રસ્તમ
એ પેહરામણીને માટે તૈયાર નહી હતો. તે

બપેરો આઈ પડ્યો. તે આ મુકીને બ-
દ્ધો વાળી આપવાને શક્તિવાન હતો, અને
તેણે સેરનો બદ્ધો સવાસેરથી વાલી આ-
પ્યો હોત કે નહી તે આપણે જાણતા નથી.

પણ તેજ વખતે એક ખીજને મજબુત
અને જડા હાથ પછવાડેથી વીકાબાઈની

બાચી ઉપર આવી પડ્યો. તે હાથે તે
નાન્લાથેડને એક હડસેલો મારી ટેબલના
ખીજા છેડા ઉપર ગબડાવી દીધો અને વી-
કાબાઈ તેને જોઈને હેબતીજ ગયો.

એ વચે પડેલો હાથ તે હારમજશાહ
થેડનો હતો.

પ્રકરણ ૧૮૩ ચું.

“સ્તમજ” — “સ્તમજ શેઠ” — “શેઠનો દીકરો.”

સ્તમજ આજે કાંઈ તે નાનો, કંગાલ
ચીથડ્યો છોકરો નથી કે જેમ કેટલાંક
વર્ષની વાત ઉપર નાન્લાથેડોએ તેના બા-
ળક બાઈએને ઘેરીને સ્તમામાં માચ્યા હતા
તેમ આજે તેને વીકાબાઈ મારી શકે. હવે
તો સ્તમજ એક કદાવર, હિમતવાન, જોર-
મંદ મંદ થયો છે.

તે પોતાનો બચાવ કરવાને શક્તિવાન
હતો, પણ હારમજશાહ શેઠે વચે પડીને
વીકાબાઈને હડસેલી કાહાડવાથી સ્તમજનો
બચાવ પુરતો થયો.

“એ શું વીકાજી?” શેઠ પોતાના ઘાડા
ગંભીર આવાજથી પૂછીને ચાલી નહી ગયા
પણ જવાબને માટે ઉભા રહ્યા. વીકાબા-
ઈથી બોલી શકાયું નહી.

“તું કેહ સ્તમજ,” હવે શેઠે સ્તમજથી
જોલાસો ચાલ્યો. “મારાં કારખાનામાં મા-
રામારી કેવી? એનું કારણ શું?”

“હું કાંઈ સમજી શકતો નથી, સાહેબ”
સ્તમજ જવાબ દીધો. “મેં વીકાબાઈને
હાથ ઉંચકવાનું કશું કારણ આપ્યું નથી.
મેં એટલુંજ કહ્યું કે આ મોજાંને તેણે નં-
ખર પ્રમાણે છુટાં પાડ્યાં, તેજ કામ મને
પાછું કરવું પડ્યું.”

“એ ત્યાં ખુણામાં બાંધપર બંડલ શા-
નું ફેંકી દીધલું છે?”

“એતો, સાહેબ, હું વીકાબાઈને ખત-

લાવતો હતો કે એ તેવણે ના ૧ લામાં
મુક્યાંજ પણ તે ના ૧ ને લાયકનાં નથી.”

“તે ના ૧ નાજ છે” વીકાબાઈએ
હુજત કીધી. “હું જાણુંજ કે બધાં ના ૧
નાં છે અને તેમાં ઉતરતાં નંખરનાં મેં
કશાં લીધાં નથી.”

શેઠ પોતે જોઈને તે બંડલ ઉંચક્યું અને
તેમાંનાં મોજાં ઉજરડામાં ધરી તેમનો કુ-
માસ તપાસવા લાગ્યા.

“એમાંના બે ના ૨ ના છે અને
એકતો ના ૩ વાળાં છે” શેઠે વાંધાના
ચુકાદો આપ્યો “અલખતાં એ બંડલ ખોટું
બનાવેલું છે. વીકાજી મોજાં છુટાં પાડીને
બાંધતી વખતે તું ઉંધાતોતો કે? આ એ-
કની વણતમાં તો ખાંચ પડેલી છે.”

“હાજી હા. હું કરું તે બધું ખોટું ન
સ્તમજ કરે તે બધું ખરું.” વીકાજીના હવે
ધણા દિવસનાં બલતરા ઉબાઈ ચાલ્યા.
“સ્તમજ જે કેહ તે બધું સાહેબ કબૂલ
રાખવાના. હું ઘણું થયું તે જાણતો આ-
વેલો છું.”

“વીકાજી, તું બોલેજ તે તપાસીને બોલ.”

“અરે શું તપાસું, સાહેબ? તમારે મ-
નથી સ્તમજ એક શકિયાનો દીકરો છે ન
હું નહી.”

હારમજશાહ શેઠ આ શકિયાના દીક-
રાની ફરિયાદ ઉપર હસ્યા. હજી આ સા-

હેબજાદાની પોતા વિષેની મગરૂરી કાર-
ખાનાની નોકરી ઉપર પણ શેઠિયાના દી-
કરા દાખલનું માન માગેછે. હારમજરાહ
શેઠના આ હસવામાં અલખતાં ટકેર અને
તિરસ્કાર હતો, જોકે તેમના આ ખેલોમાં
નહી હતો કે “વીકાળ, મારાં કારખાનામાં
ગરીબના દીકરા ને શેઠિયાના દીકરા બધા
સરખાજ છે.”

આ કાનુન નાનલાશેઠને ધીરજ આપ-
નારો નહી હતો. તે બખાલવા પડ્યો કે
“હું તો સાહેબ એવી ગોલામગીરી નથી
કબૂલ રાખવાનો. મને કાંઈ અંછી આ
સ્તમના હાથ હેઠલ ચાકરી કરવા રાખ્યો
નથી. એ શેઠ થાય ને હું એની તાબે-
દારી કરું તે કદી બનવાનું નથી. જો એ
ગોઠવણમાં ફેરફાર નહી થશે તો વાત એ
છે કે હું યા એ ખેમાંનાં એકે જવું પડશે.”

“હું પણ તેજ કહું છ સાહેબ,” હવે ર-
સ્તમને પણ ફરિયાદ કરવાની તક મળી.
“અંછીની ગોઠવણમાં કાંઈની ફેરફાર થ-
વા જોઈએ ખરો. માણસો ઉપર હું સત્તા
ચલાવી શકતો નથી, કાંકે મારી સત્તા હસી
કાઠાડવામાં આવેછ.”

“કોણથી? કોણ તુને હસેછ?” શેઠ
હવે જરા મિજાજ ફેરવીને વાત ચલાવી.

“વીકાળને પુછો, સાહેબ.” રસ્તમે
હવાલો આપ્યો.

“વીકાળ, તું શું રસ્તમની સત્તાને હસી
કાઠાડેછ?” શેઠે હવે તેને દમ ભરાવ્યો.

“કોઈ વખતે હું હસ્યો પણ હહરા, તેનું શું
થયું?” વીકાળએ તોછડાઈથી જવાબ દીધો.

“ગઈ કાલે હું ‘હુમ’ વાળા ઘોરડામાં
માણસોને તેમની ‘સાલ’ ની ભૂલ બતા-
વતો હતો તે વખતે વીકાળ પછવાડે ઉભો
રહીને મને હસવા લાગ્યો અને તેથી મા-
ણસોને મારી સામે થવાને ઉત્તેજન થયું.
એકે તો મને પુછ્યું કે તેઓને આમ શિ-
ખવવાની સત્તા મને કોણથી મળી? અ-
ગરજે માણસો એક એધેદારની સામે

થાય—હું એમ નથી કેહતો કે મારીજ
સામે, પણ કોઈની સત્તાવાળાની સામે થાય
તો કારખાનાનો તાલો થોડા વખતમાં બિ-
ગડી જવાનો, સાહેબ.”

હારમજરાહ શેઠ રસ્તમની આ ખબ-
રથી ધણા ઉસ્કેરાઈ આવ્યો. રસ્તમે તે-
વણને એવા ચીહીરડાયલા કદી દીઠા નહી
હતા. તેવણે તે ગુસો જાહેર રીતે બતાવ્યો
નહી, પણ તેવણ મનમાં બડબડયા અને
પછી એક પાસેના ઘોરડાનું બારણું ઉઘા-
ડીને હાંકે મારવા લાગ્યા.

“જવાનસિંહ!”

ખીજી હાંકે મારે તેની અગાઉ તો દર-
વાજા ઉપરનો પુરખીઆ સિપાઈ દોડી આવ્યો.

“જવાનસિંહ, મોટો ઘંટ વગાડ” શેઠે
હીંકુસ્થાનીમાંજ હુકમ કીધો.

જવાનસિંહ પેહલાં તો ડધાઈને જોવા
લાગ્યો. સહવારે ૧૦ અને ૧૧ કલાકની
વચે મોટો ઘંટ રા વાસતે વગાડવો? કાર-
ખાનું અચખૂચ બંધ કરવું હોય—કાંઈ
આગ લાગી હોય યા કાંઈ આફત આવી
પડી હોય ત્યારેજ મોટો ઘંટ વજડાય.

પણ શેઠે હુકમ કીધો એટલે કોઈથી
કશું પુછાય નહી. જવાનસિંહની અચરતી
એક પળવારની માત્ર હતી, કાંકે શેઠ હુકમ
કરીને ઘંટ વાગવાની વાટ માત્ર જોતા
ઉભા એટલે જવાનસિંહ દોડતો જઈ ઘં-
ટને જોરથી વગાડવા પડ્યો. “જવાન-
સિંહ, બધાં માણસોને કેહજો કે અંછી મારા
ઘોરડામાં એકઠાં થાય.” સિપાઈના જતાં
જતાં શેઠે ફરમાવ્યું.

કારખાનું બંધ પાડવાના આ અચખૂચ
હુકમથી સંધ્યામાં માણસો અચરત થઈ
પોતપોતાના સંચા ગુતજ પટામાંથી છુટા
પાડીને ગભરાટમાં બહાર નિકળ્યા.

“શેઠ બોલાવેછ, શેઠના ઘોરડામાં જા-
વો.” જેમ જેમ માણસો આવતા ગયા
તેમ તેમ સંધ્યાને જવાનસિંહ શેઠ પાસે
મોકલતો ગયો.

પાંચ સાત મિનિટમાં તો શેઠના મોઢા લાંબા ઓરડામાં ૨૦૦ માણસ એકઠાં થઈ ગયાં. સર્વ ગંભીર અને ચૂપ ઉભા હતા, સર્વે કાંઈ ધણાજ અગત્યના બનાવની વધી રાખતા હતા. વીકાબાઈ તો કાંઈ પોતાની હીજીપસ્ટીની વધીમાં હતો. લરાકરમાં એક બલવાખોરને શિક્ષા કરવા કાઢાડ્યો હોય અને તે જેમ એક અપરાધી પેઠે ઉતરી ગયલા એહરા સાથે ધુજતો રહે તેવા આ નાનકાશેઠના અવતાર હતા.

પણ ધારવા જેટલું આકૃત કાંઈ નહીં હતું. બધાં માણસો એક તરફ અને હોરમજશાહશેઠ તથા રસ્તમ ખીજી તરફ છુટા ઉભા હતા. બધા આવી રહ્યા પછી શેઠ રસ્તમને પોતાની ખોરડામાં ખેંચી તેની ખાંધપર હાથ મુક્યો અને તેના ઉપર પોતાનો ટેકો લઈ નીચલું બાપણ ચલાવ્યું.

“સાંભળો—મેં સાંભળ્યું છે કે રસ્તમજી શેઠને આ કારખાનામાં જે સત્તા આપી છે તે તમારામાંના કેટલાક જણાએ ગણકાવતા નથી. એટલા વાસતે મેં તમોને બોલાવ્યા છે અને હું તમો બધાને પોતે જાતે બોલાસો કરું છું કે જેથી રસ્તમજીને મેં જે સત્તા આપી છે તે વિષે ફરીથી કોઈ એવી આડાઈ કરે નહીં. એવણ તમોને જે જે હુકમો આપે તે જેમ તમે મારા હુકમો માનો તેમજ તમારે માનવા. મેં રસ્તમજીશેઠને આ કારખાનામાં પુરેપુરી સત્તા આપેલી છે, અને તે સત્તા માલિક અને ધણીના જેટલી છે. મારી હાજરીમાં પણ એવણનેજ તમારા વડા લેખે માનવા અને મારી ગેરહાજરી એક કલાકની હોય ત્યાં આખા દાહડાની હોય, પણ તેમાં રસ્તમજીનેજ તમે શેઠ દાખલ ગણી તેવણના હુકમોને માન આપવું.”

“હા સાહેબ”——“અમારે કબુલ છે”——“અમારે ક્યાં ના છે?”——“કોણ એવણની સત્તા ના પાડે છે?”——એમ જુદું જુદું બોલતા સઘળા માણસો શેઠને

નમી સલામ કરીને ચાલ્યા. થોડક દૂર જવા પછી તેઓ પોતપોતા વચે લગાર ગડબડ કરવા લાગ્યા. તેઓના મુકાદમો અને વડાઓ પોતા ઉપર એક ઠપકો આવી પડેલા અને પોતાને માફ લાગેલું સમજ્યા. તુર્તજ કોણના વાંકને લીધે પોતાને આમ સાંભળવું પડ્યું તે વિષેની ચર્ચાનો સાર એ નિકલ્યો કે ‘લૂમ’ વાળા ઓરડામાં જે ઘણી ગદ્ય કાલે રસ્તમની સામે થયો હતો તેના ઉપર સઘળા ટુટી પડ્યા કાંકે તેને લીધે ખીજીઓને ખરાબ લાગ્યું. તુર્ત વાત ચાલી કે તે માણસને વીકાબાઈએ ઉસકેર્યો એટલે પછી એ નાનકાશેઠની આ ઉસકેરાયલા માણસોની શાલ પામરી તલે આવી ગયો. “મુવો, એ કમબખત! એ શેઠ-બાવાના દીકરાઓ અવડના મૂલ છે! એઓ ન્યાં હોય ત્યાં ખાને ખરાખી!”

થોડી પલમાં સર્વે માણસો કામે લાગ્યા, પણ તેની અગાઉ તેઓએ દીની ડાહીના બાઈ કાવસશાહ કાંધાવાળાને પોતાની તરફથી શેઠનું મન મનાવા મોકલ્યા. શેઠ હજી તો રસ્તમ અને વીકાજીની વચેજ ઉભેલા હતા, તેટલામાં કાવસશાહ માથે પાઘડી પેહરી આવ્યો અને સલામ કરીને બોલ્યો.

“સાહેબ, આપણા માણસોએ મને કે-હવા મોકલ્યો છે કે કોઈએ પણ રસ્તમજી-શેઠને જાણીશુજીને અપમાન કર્યું નથી, પણ અગરજો કોઈથી અજાણપણે બેઅ-દખી થઈ હોય તો સાહેબ માફ કરશે. સાહેબ, અમારા મુરખી છો, પણ સાહેબથી ઉતરતા અમે રસ્તમજીનેજ અમારા મુરખી જેવા માનીયે છે. એવણને અમારી ઉપર વડા જોવાને અમે ધણા ખુશી છીએ. અમે તો એમજ સમજીએ છીએ, સાહેબ, કે રસ્તમજી કરતાં ખીજો લાયક વડો અમારે માથે કોઈ થઈ શકે નહીં. સાહેબના પોતાના દીકરા પેઠે અમે એવણને ચાહીએ.”

“હું ધણો ખુશી છું.” હોરમજશ શેઠ શાજી થયા અને કાવસરાહ સલામ કરીને કામિ ગયો.

સ્તમને પેહલાં બધા “સ્તમ” કેહતા હતા. તે કારખાનાનો મેનેજર થયા પછી

તેને બધા “સ્તમજી” કેહવા લાગ્યા હતા. આજે શેઠે પોતે તેને “સ્તમજી શેઠ” ને નામે બોલાવ્યો, અને માણસોએ તો આજથીજ નકી કાંઈ કે એજ બધો કે “શેઠનો દીકરો.”

પ્રકરણ ૧૮૪ મું.

વીકાબાઈના “છુટાછેડા.”

આ સમજી ગડબડથી વીકાબાઈનો તો ચે-હરોજ થઈ ગયો! તે કારખાનામાં “કાંઈબી ફેરફાર” કરાવવા માગતો હતો તે થયો!

સમજી સમાધાન કરીને શેઠ પોતાને કામિ મંડયા એટલે આ નાનલાશેઠ તેવણની આગળ તેવણને કંટાણો આપવા ગયો.

“કેમ? વળી શું છે, વીકાજી?”

“સાહેબે સ્તમને જે આધિ આપ્યોછ તે આધાની તો મને કબૂલાત આપેલી હતી.”

“કબૂલાત નથી આપેલી. કબૂલાત આપવાનો મારો વિચાર પણ નહીં હતો. હું તુને એ આધાની કબૂલાત આપી શકુંજ નહીં.”

“સાહેબે કહ્યું હતું કે કોઈ દાહડ હું કારખાનાનો વડો થઈશ.”

“એમ કહ્યું હતું, એટલે માત્ર આશા આપી હતી, અને આશા ખતાવવી તે કાંઈ કબૂલાત નહીં કેહવાય.” હવે શેઠે બોલાસાથી બૂલ બાંજી, “વીકાજી, તે આશા આપ્યાને પણ ધણાં વર્ષ થઈ ગયાં. તું અંહી પદવીએ વધે તે વિષે એક શરતે મેં ઉમેદ ખતાવી હતી.”

“અને તે શું શરત, સાહેબ?”

“તારી સારી ચાલની અને કામ શિખવામાં ચાલાકીની શરત હતી.”

“અને મારી ચાલ કેવી છે?”

“ધણીજ ખરાબ” શેઠે એકદમ કહી દીધું.

“ને વાર શિખવામાં કેવા છું?” વીકાજીનો મિજબજો ગયો તોપણ ગુસો દાખીને તેણે પૂછ્યું.

“કામ શિખવેતો તું બાથડમાં બાથડ છે.” શેઠે તેને ખરેખર કેહવામાં શાની ખાલીક હતી? “વીકાજી, તું શીતુરી, ફિસાદખોર અને ડગારો છે. તું ધુણે, ચોટા ને જીગારી છે. સહેવારે મારી આધમાયતો જવાબ મેં કહ્યો ત્યારેજ મેં તુને ચેતાવું હતું કે હું તારી ચાલની વિગતો કેહવા માગતો નથી અને તું મને વધારે ના પુછ.”

“મને તો એવું કેહવામાં આવ્યું હતું કે તમે મને બાગિયો કરશો.”

“મેં તુને એમ કહ્યું નથી.”

“હું અંહી ચાકરીએ લાગ્યો ત્યારથી મારા બાવાએ અને માથે મને આશા આપી હતી.”

“તેઓએ તને આશા આપી તેમાં હું શું કરું! તેઓએ કહેલું તેઓને પુછ.”

“તેઓ મને હંમેશા કેહતાં કે હું કોઈ દાહડ તમારો બાગિયો થઈશ.”

“એમ કેહવાની તેમને કાંઈજ સત્તા નહીં હતી.”

“તમારો બાગિયાજી નહીં પણ તમારો જમાઈ થવાનીખી તેઓએ મને આશા આપી હતી.”

“તેઓની એટલી મેહરબાની છે” શેઠે દોષાર ચલાવી “કે મારો હિસાબ તેઓએજ ચુકવ્યો, અને તેમાં મારી દીકરીને પણ તેઓએજ પોતાની મરજી પ્રમાણે કંકાણે પાડી આપી!”

આ ટોકોરથી વીકાભાઈનું તો જીગર વીંધાઈ ગયું. પણ કરે શું? એક કલાક ઉપર જેમ હસ્તમના કોઠામાં એક મુઠ્ઠી મારી તેનું થાપ્પું રંધું હતું તેમ કાંઈ શે-કને મરાયું? હજી પણ તે પોતાનો ગુસો તામોસ કરીને બોલ્યો.

“આ કારખાનામાં મને એક હલકા મજૂરના કામપર તમે નાખી રાખ્યો. એમ જો હું જાણતે, તો શું તમે એમ ખારોજ કે હું એક ઉનના કારખાનામાં દાખલ થઈને મને પોતાને હલકું લગાડતે? અને મારાં માખાપના શેઠિયા દાખલના નામને નરસું લગાડતે?”

નાનલાશેઠની આ તકોપરી ઉપર હાર-મજશાહ શેઠ મુગા મુગા હસ્યા કીધા. આ પોચાએને તેમના માખાપે મગરૂરીના ખોટા ખાલોથી કેવા બિગાડી નાખ્યા છે તે વિષે તેવણને ઓર તેમના ઉપર દયા લાગતી હતી.

“ધણીજ શરમની વાત છે” વીકાભાઈ તો હવે છેક ફાટ ગયા “મારી સાથ જો ચાલ ચલાવવામાં આવી છે તે કાંઈજ નહીં પણ એક ઠગાઈ છે, અને હું તેથી ઠગાયો.”

આ અપમાન બરેલા શબ્દોમાં બડ-બડતો વીકાજી ચાલી જતો હતો, પણ શેઠ સામે ખુશ મિજબાની તેને થાપાવ્યો.

“ઉભા રહો, નાનલાશેઠ, હું તમોને સ-મજણ પાડુંજી, સાહેબ.”

“શું કહો છો?” વીકાજી તાણમાં ને તાણમાં પાછો આવ્યો. તે સમજ્યો કે શેઠ કાંઈ ઠેકાણે આવ્યા અને તેને દોલત યા દીકરીજ આપી દેવા માગે છે “શું કહો છો? કહી દેવા.”

“જો છોકરા, મેં કાંઈ તુને આ કાર-ખાનામાં બોલાવીને રાખ્યો નથી” શેઠે તો કાંઈ જીદીજ ઠગથી વાત ચલાવી “પણ તારો ખાપ પોતેજ મારી પાસે કાલાવાલા કરતો આવ્યો હતો અને તુને રાખવાની મને અરજ કીધી હતી. તું રાખવામાં લાય

હતો, સ્કુલમાં આગળ વધ્યો નહીં, ત્યારે તારા ખાપે ધાસ્યું કે તુને કાંઈ બંધામાં નાખવો, અને અંછી તુને વધવાના સારાં ચાન્સ સમજીને તુંને મારે ત્યાં રાખવાની મને અરજ કીધી, ને મેં ફક્ત તારા ખા-પની ખાતરને વાસતે તુને રાખવાનું કબૂલ કીધું. તારા ખાપને ખબર હતી કે મારો દી-કરો પોતાની માંદગીને લીધે મારું કારખાનું ચલાવી શકશે નહીં માટે તારા ખાપનેજ એવી ઉમેદ હતી કે કોઈ દાહડ મારાં કાર-ખાનામાં મારા દીકરાની જગ્યા તું રાખશે. મેં તેને નાઉમેદ કરવા ચાલું નહીં હતું. એ ઉમેદ ધણી નેક હતી અને એ લોભ ધણો લાયક હતો. પણ મેં એટલોજ જવાબ દીધો હતો કે જો ખોદાના હુકમથી એવો કોઈ દાહડો આવે કે ભ્યારે ધડપણ નજ-દીક આવ્યાથી હું કોઈ બાગિયાની શોધ ચલાવું કે જો મારી પાછળ મારું કારખાનું ચલાવી શકે અને તે વખતે જો તારા ખાપ-નો કોઈખી દીકરો, એટલે કે તું પોતે નિ-મકહલાલીથી, ચાલાકીથી મેહનત કરીને મારો વિશ્વાસ મેળવી શકે, ચાલચલણમાં સુધી અને દિલનો ચોખ્ખો નીવડે તો એ-વોખી દાહડો આવે કે ભ્યારે તુને મારા બાગિયા દાખલ અને આ કારખાનામાં મારા દીકરાની જગ્યા રાખનાર દાખલ હું પસંદ કરું. એટલુંજ હું બોલ્યો હતો. વીકાજી, એથી વધારે કાંઈ નહીં.”

“પણ ત્યારે તે બોલેલું પાળતા કાં નથી, શેઠ?” વીકાજીએ વળી પાછો જરા નરમ પડીને પૂછ્યું.

“પણ મેં શરત કીધી હતી તે ક્યાં ફળી? ચાલચલણમાં સુધી અને દિલનો ચોખ્ખો એ મારી શરત હતી, વીકાજી.”

હવે વીકાભાઈ વિચારમાં ઉભો રહ્યો. ખરી ખીતા તેની આવ્યો આગળ ખુશી આવી ઉભી હતી અને તે એજ કે તે “ચા-લચલણમાં સુધી અને દિલનો ચોખ્ખો” નહીં હતો. શું તેણે આજ કારખાનામાં

હારમજશાહ શેઠના પોતાના પૈસા ચોસ્યા નથી. એ વાતને ત્રણ વર્ષ થયાં તો શું થયું? પણ ચોર પોતે તે કેમ વીસરે?

“ત્યારે તમે મને ભાગિયો કરવાને ના પાડો છો?” હું હુછો નથી એમ તેનાથી છાતી ઠોકીને નાતો કેહવાયું નહીં ત્યારે તેણે છેલ્લો એક સવાલ પૂછ્યો. “મારે ત્યારે સમજવું, સાહેબ કે તમારો ભાગિયો અને તમારી પાછળ કારખાનું ચલાવનાર થવાની મારે આશા છેડવી?”

“હા. આશા છેડવી.” શેઠે થંડે પેટે છેડા છેડાવી આપ્યો “મેંતો આજ ત્રણ વર્ષ થયાં તારી આશા છેડી દીધીછ. ત્યારપછી અગર તું સુધર્યો હોત અને મારી આગળ પાક દાનતનો નમુનો યધને ચાલ્યો હોત તોપણ મેં એક વખત તારી જે ચાલ જાણી તે પછી હું તુંને મારી ખોરડુએ લેત નહીં.”

શેઠ શા વિષે એસારો કરેછે તે વીકાબાઈ સારી પેઠે સમજ્યો. તે લોહીનો ગોટ ગળી ગયો અને એટલુંજ બોલ્યો કે “ત્યારે મારે અંછીથી જવું જોઈયે? હું આ કારખાનું છેડી જાવું તે કદાચ તમોને તો ગમતું હશે.”

“તુને કોઈ ખીજું સાંઠે છેકાણું મળે ત્યાંસુધી અંછી રેહવાને તું સુખ્તાર છે.”

“મારે અંછી નથી રેહવું.” વીકાબાઈ એકદમ છેડાઈને બોલ્યો અને કારખાનામાં કામ કરતી વખતે કમરે ખાં-

ધવાનું મેલું હુગડું “એપરન” ઉતારવા લાગ્યો. “જ્યાં મારે તાબેદારી, મજૂરી ને ગોલામગરી કરવી હોય ત્યાં રેહવાનું કામ શું? મારે વધારે સાંઠે થાય ત્યાં હું જઈશ.”

પોતાનો “એપરન” છેડી, પોતાનો રેસમી ડગલો દિલપર ઝાળવી, શેઠને સલામ કીધા વિના, રસ્તમ તરફ જોયા વિના વીકાજી મગરૂરી ભરેલા ધસારામાં ચાલી ગયો. તેના ચેહરા ઉપર ગભરાટ અને ગુસો હતો. જાણે કાંઈ ધાડ આવી હોય ને નહાસ્તો હોય તેવા ઝપાટાથી તે ધસ્યો અને કાવસરાહ કાંદાવાળો જે કોણસા તોલાવતો એક ઉંચી ઠરી ઉપર ચઢીલો હતો તે એ નાસેછ કેમ તે વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો. દરવાજા ઉપર જવાનસિંહ તેને પુછે તેની અગાઉ તો તે ચાલ્યો.

“અંછી આવ બાણ” શેઠે પટાવાળાને બોલાવી ફરમાવ્યું “આ એપરન ઉંચું કર. અને જવાનસિંહને કેહ કે વીકાજી કારખાનામાં પાછો આવે તો મારા હુકમ વગર તેને દાખલ કરવો નહીં.”

“છેડા છેડવો—પોતાના રાજના કુંડાળાનો છેડા છેડવો” એમ વીકાબાઈ ખુશી થતા થતા ઘેર ગયા; “અને કાં દીકરા આશીસમાથી પાછો આવ્યો?” મેહરબાઈજીએ પુછ્યું ત્યારે વીકાબાઈનો જવાબ એટલોજ હતો કે “હારમજશાહને ત્યાં હું તો છુટાછેડા કચી આવ્યો!”

પ્રકરણ ૧૮૫ મું.

જોઈયેછે—શેઠને એક ભાગિયો.

વીકાજીની બેવકુફી ઉપર હારમજશાહ શેઠનું હસવું થાપાયું નહીં. “બેવકુફ ગયો, શેઠિયાના દીકરા દાખલ રખડતો ફરવામાં માન સમજેછ, ને કારખાનામાં મેહનત કરીને આખરથી પેટ ભરવાનું હલકું સમ-

જેછ. રસ્તમ તુંખી કાંઈ આપણા ધંધા સાંઠે એવું હલકું મત ધારાવેછ કે?”

રસ્તમ આ સધળો વખત તેજ આર-ડામાં પોતાની ટેબલ ઉપર મોજાનાં બંડણો છેડીને નંખર પ્રમાણે પાછાં બાંધવાના

પોતાનાં કામ ઉપર રોકાયેલા હતા. શેઠ અને વીકાળ વચે ચાલેલી વાત તેને સંઘળી સંબળાતી હતી, પણ તેમાં તેણે કશો ભાગ લીધો નહીં હતો. તેણે તે તરફ જરા નજર પણ કીધી નહીં હતી, બલકે તોઆથી પોતાની પીઠ ફેરવીને ઉભો હતો. શેઠના ખોલાઆથીજ તે તેવણ તરફ ફર્યો અને બોલ્યો.

“સાહેબ, આ ધંધા વિષે હું કેવો મ-ગર છું તે તો તમે જાણો.”

“અરેઅર રસ્તમ, ધંધામાં શરમ નથી. આલસમાં, ચોરીમાં, જીગરમાં શરમ છે—પણ મહેનત કરીને કમાવું એ એક નેત્રી છે. હું એક ઉનના કારખાનાવાલો તો ખરો—હું એક અમીરતો નથી—પણ હું મારો પોતાનો ધણી છું, પોતાને જીવસે સુખી છું એટલે મને ખીજું શું જોઈયે?”

રસ્તમ સારી પેઠે સમજતો હતો કે હો-રમજશાહ શેઠ લાયકીથી પોતાને માત્ર તોડી પાડે, પણ તેવણનો માત્ર મરતમો ખીજા કેટલાક નામના “શિક્કિયાઓ” કરતાં વધારે હતો. પણ જેમાં પોતાને લાગતું વલગતું નહીં તેમાં કાંઈ પણ ખોલવાનો રસ્તમનો કાયદો નહીં હતો, માટે તે ફક્ત પોતાના કામનીજ વાત બોલ્યો.

“સાહેબ, શું ધારો છો? વીકાળ પાછો આવશે કે?”

“હું નથી ધારતો. પણ એ આવે તો હું એને રાખવાનો નથી. એ પોતાની ખુશીથી ગયો, એને મેં કાહાડ્યો નથી.”

“હું ધણી દિલગીર છું, સાહેબ” રસ્તમ સામે પસતાવા લાગ્યો. “મારે લીધે વીકાભાઈને જવું પડ્યું.”

“મુદલ નહીં, રસ્તમ, તું જરાખી બે-ચેન થા ના. વીકાળા માખાપનો વખત ધણી ખરાબ આવ્યો, તેથીજ મેં એ છોકરાને આટલાંખી વર્ષ મારાં કારખાનામાં લઈ ચલાવ્યો. એના ખાપની દયાની ખાતર મેં એને રહવા દીધો, નહીં તો કે

આત્યાર અગાઉનો મેં એને કાહાડ્યો હતો.”

“પણ સાહેબ એ ખિચારને નુકસાન થશે” રસ્તમ આર વીકાળની દયા ખાવા લાગ્યો.

“નહીં. નુકસાન ધારીને એ ગયો નથી. એ તો કાંઈ વધારે સારે ઢેકાણે ભાગિયો થવા ગયો. એ તો મારો ભાગિયો અને વળી મારો જમાઈ થવા અંકી રહ્યોતો.”

શેઠ હસ્યા, પણ રસ્તમનો હસવાનો હક નહીં હતો. તે પાછો મુગો મુગો પોતાના કામ ઉપર જતો હતો, પણ હોરમજશાહ શેઠે તેને પાછો ઉભો રાખ્યો.

“રસ્તમ તું શું ધારો છો? મારે કોઈ ભા-ગિયો લેવો કે નહીં?”

“જેવી મુરખીની મરજી, સાહેબ.”

“હું ધારું કે હવે તે વખત આવ્યો, રસ્તમ.” શેઠ રસ્તમ તરફ ખારના જીસાથી લગાર ગરમ થઈને બોલ્યો. “જે પદ્ધતિ મેં વીકાભાઈને ના પાડી, તે પદ્ધતિ કોઈ ખીજને આપવી જોઈયે ખરી. રસ્તમ, તુંજ કોઈને શાખી કાહાડ. મારો ભાગિયો થવાને લાયક તારી નજરમાં કોઈ છે?”

રસ્તમ હસ્યો. તે કોણને ખતાવી શકે? પણ તેણે શેઠના ચેહરામાં જોવાની દિમત કીધી નહીં. તેણે લજવાઈને ડાકું નીચું કીધું અને તે વખતે શેઠે જોયું કે તેનો ચેહરો લાહી ચહડી આવવાથી લાલ થયો હતો.

“આવશે છોકરા, તે વખત પાસે આવ્યો મારો છોકરો” શેઠ રસ્તમનો ખરડો ઢોકો બોલ્યો. “તું લગભગ મારા દીકરા જેવો થયો, તુંજ મારો ભાગિયો થશે; અને બ્યારે આ કારખાનાના ધણીને તું ચોપાટીની ડુંગરવાડીએ ચહડાવી આવશે ત્યારે તેની બદલીએ તુંજ તેનું કારખાનું ચલાવશે, દીકરા રસ્તમ.”

આ રાખુનોથી રસ્તમની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. વાંચનારની આંખો પણ પાણીથી ખરાશે.

તે આંસુ હરખ અને આરાના હતાં. નાઉમેદી અને ગમીનાં આંસુ પાડવાનો

રૂસ્તમનો વખત તો ધણુંનો ગયો હતો.

જે વખતે હોરમજરાહ શેઠ આપણા રૂસ્તમને આ ભણી દુવાઓ અને તેના ખીલતાં ભવિષ્યની આશા ભરેલા આશિર્વાદો હતા તેજ વખતે એ શેઠની આશીર્વાદોનું આરણ્ય લગાર જોડાઈ ડોકાવું હતું. શેઠને કોઈ તાકીદથી મળવા માગેછે એમ ચેતીને રૂસ્તમ ઝડપથી પોતાના કામ ઉપર પાછો ગયો અને “કોણ છે ? અંદર આવો” એમ શેઠે આરણ્ય ડોકનારને આવવાની રજા આપી.

રૂસ્તમ જોયછે તો આ નવો આવનાર કોઈજ નહીં પણ શેઠ મનચેરજી મોટાભાઈ વડીલ હતા. તે કાંઈ છુપી વાત કરવા આવેલા જોઈયે, માટે રૂસ્તમ આરજાની બહાર ગયો; પણ એક વખતના આ મોટા શેઠનો, ગામના મગર શેઠ-બાવાનો મોહરાયજી, સુકાયજી, ગલી ગયજી, આંખોમાં ખાડા પડેલા ચેહરો રૂસ્તમની દયાલુ નજર તલે આવ્યા વિના રહ્યો નહીં.

શેઠને ત્યાંથી “છુટા છેડા” કરીને વીકાભાઈ ચાલી ગયો ત્યારે રસ્તામાંજ તેના બાપ ગાડીમાં આશીર્વાદો જતા મળ્યા. મનચેરજી શેઠ આજે બાકુતી ગાડીમાં હતા—તેવજી પોતાના “ગાડી ઘોડા” કાઢાડી નાખ્યા હતા—અને વીકાભાઈએ ચાકરી મુકીને

ચાલી જવાની બખર ગમે એટલી સહરા-ગાતથી કહી સંભળાવી તોપણ શેઠબાવાને દિલગીરી ઉપજ્યા વિના રહી નહીં. વીકાજીએ સમજી વાંક શેઠનોજ બતાવ્યો, પણ અલખતાં તેના બાપે તેની વાત માની નહીં. નાનલાશેઠો ઉપર શેઠબાવાનો પોતાનો વિશ્વાસ સહુથી એછો હતો. માટે ખરી ખીના વિષે બખર કાઢાડવા તેવજી આશીર્વાદો જવા અગાઉ હોરમજરાહને કારખાને આવ્યા.

ખરેખરી ખીના બ્યારે હોરમજરાહ શેઠ કહી સંભળાવી ત્યારે મનચેરજી “શેઠ” ને કબૂલ કરવાની ફરજ પડી કે તેના દીકરાનો વાંક હતો. તે ઉછાછજી, ઉતાવજી અને નાદાન હતો. પણ પોતાના બિટાએને બિગાડનાર એજ બાપ હતો કેની ? આજે પણ તે પોતાના દીકરાની પક્ષ તાણવા લાગ્યો, પોતાના દીકરાને સુધારવાને બદલે તેની તરફેણ એવવા આવ્યો. આજે પણ તે પોતાની અસલ જાતપર પાછો ગયો અને ગુલી ગરીબના દીકરાએને હીણવાને આ નાનલાશેઠો પોતાની મગર માતાથી અને પોતાના શ્રદ્ધા બાપથી શિખ્યાછે તે વિષે અગરજો કાંઈ પુરાવો જોઈતો હોયતો શેઠબાવાએજ તે પુરાવો પુરો પાડ્યો.

પ્રકરણ ૧૮૬ શું.

શેઠબાવા રૂસ્તમને કાહુડી મેલવા આવ્યાછે.

“મારો વિકાજી મિજાજનો ખરાબ છે, તે હું કબૂલ કરુંછ,” શેઠબાવા બોલ્યા. “પણ હોરમજરાહ તમે એની તરફ જરા મેહરબાની રાખવી જોઈયે, એને જરા ખાસ પક્ષથી જોવો જોઈયે; આપણ સગા છીયે.”

“શું મેહરબાની કરું ?”

“એને જરા પદવીયે વધારવો જોઈએ. એના પગારખી જરા વધતો આવવો જોઈયે. તમે

એને ચાહેજ એમ બતાવી આપવું જોઈયે.”

“પણ તેમ કરવાનો રસ્તો મળે ત્યારે કેની ?”

“તમે ગુલીના દીકરા રૂસ્તમને કાહાડી મળો તો રસ્તો મળે.”

“રૂસ્તમને કાહાડી મળું ?”

“હા. એમાં દમ શું ? ગુલીના દીકરાને મારો દીકરો જે સાથે તો ચાલી શકતાજ નથી. ત્યારે અમારી ઉપર મેહરબાની કરી તમે રૂસ્તમને જવા દેવો.”

“સ્તમને જવા દેવું?” હોરમજશાહ તુરંતકાર સાથ બોલ્યા. “છટ! છટ! ત્યારે તો મનચેરજી એમજ કહેતી કે હું પોતે પણ આ કારખાનું તમારા હાથમાં સુકીને ચાલી જવું. સ્તમને તો મારા ધંધામાં મારા જમણો હાથ છે. તેને હું ખાહું તો મારા વગર તેને ચાલશે, પણ તેના વગર મને તો કદી નહીં ચાલશે. તેને તો ચાકરી ધણીખી મળશે, પણ મને એવો માનેજર એક નહીં મળશે.”

“વીકાજી તેનું કામ ચલાવી શકશે.”

“વીકાજી! હા-હા-હા-હા-હા.” હોરમજશાહ શેઠ ખડખડ હસી પડ્યા. “મનચેરજી તમારા દીકરાને કાંઈજ આવડતું નથી. તે કરા કાટનો નથી.”

“તેણે મને હમણાજ કહ્યું કે ત્યાં સુધી સ્તમ આ કારખાનામાં છે ત્યાં સુધી તે એટલે વીકાબાઈ અંહી ફરીથી પગ મુકવાનો નથી.”

“પણ તેને અંહી રાખેજ કોણ?” હોરમજશાહ શેઠ આ અપમાન ઉપર બગાર રાખત યઈ બોલ્યા. તેતો અંહી પાછો આવવા ધણુંખી ચાહશે, પણ હું તેને મારા ઉંખર પર પગ મુકવા નહીં દઈશ. મનચેરજી, તમે અંહીવેર આવ્યાજ ત્યારે તો તમારા દીકરાનો અડધા મહીનાનો પગાર ચહડોલોછે તે લેતા જાયો, જો કે તે ઉપરખી કાયદા પ્રમાણે એનો હક કાંઈ નથી.”

શેઠખાવાનો ચેહરો ઉદાસ યઈ ગયો. તેવણને ખીજી કાંઈ વાત નહીં સુજ પડી. તેવણે હવે ધ્યા ચાહી. “હોરમજશાહ, તમે તો મારા દીકરાનું સાફ ચાહીને તેને રાખ્યો હતો. તમે એને માટે ઉમરો આપી હતી. એને બાગિચો કરવાની કબૂલાત આપીતી.”

“કબૂલાત કાંઈજ નહીં. ત્યારે તમે મારા કાલાવાલા કીધા ત્યારે મેં એટલીજ આરા રાખી હતી કે આગળ જોઈ લઈશું. એ જો સારો નિવડે તો એને વધારવાની

મારી ખુશી હતી. પણ ખતાવ તો તેથી જુદાજ બન્યા.”

“શું બન્યું? એવું તે શું બન્યું?”

હોરમજશાહ શેઠે ધ્યાની ખાતર ચુપકીની પકડી. પણ મનચેરજી “શેઠ” ફરી હજીવથી પૂછ્યું. “મારો દીકરો પાછળથી એટલો બધો ખરાબ શો નિવડ્યો?”

“તમારે દિલ કુખવવા હું ચાહતો નથી, મનચેરજી” શેઠને બોલવાની અંતે ફરજ પડી. “પણ તમે છતાં યહને પુછોજ, અને ધંધાની વાતમાં બેઠ હોય નહીં, માટે મને કેહવું પડેજ તે માફ કરજો કે તમારા દીકરાએ ગામમાં જે આખર વધારીજ તેથી તમે ‘શેઠખાવા’ નું નામ એટલું વાયકું થયુંજ કે તે નામ માગ નામ સાથ કદી જોડી શકાયજ નહીં.”

“વાયકું? વાયકું શાનું?”

હોરમજશાહ શેઠ હજી પણ આખર રાખીને બોલતા હતા. પણ શેઠખાવા તો જાણેકે પોતાની કજીયતી ઉઘાડીજ કરાવવા બેઠા હતા.

“કેમ વાયકું તે તમારા દીકરાએનેજ પુછીતી. મારી પાસે શું કરવા બોલાવોજ? તમારા એક દીકરાનું ખૂન થયું, ખીજો દીકરો ફાંસી જતો જતો બચી ગયો—”

“તેતો નિર્દોશ હતો. બીજુબાઇતો બેચુનાહ ઠસ્યો.”

“ખૂનનો બેચુનાહ, પણ ખીજી ચાલ-ચલણમાં બેચુનાહ નહીં. જેવા તમે કે હું આખરમાં રહેલા છે તેવી તો તેની આખર નહીં રહી. આખી જગતની બત્રીશીએ તે ચહડ્યો. અને હજીખી તે ક્યાં સુધસ્યોજ? હજી તો કાલેજ તેને વાસ્તે કરાંચીથી નવી ગપ આવીજ અને આખા ગામમાં તેની નિંદા ચાલી રહીજ.”

“અરે મુવો એ કુકતો! હું કાંઈ એને વાસ્તે તમને કેહવા આવ્યો નથી.” અંતે શેઠખાવાને એક નાનલાશેઠ વિષે તો ચિત્તાર ખતાવવાની ફરજ પડી.

“પણ તે તમારાં દીકરા કેની? નર-
સતો તમારાં નામને લાગ્યું કેની?”

“વારું પણ ત્યારે તેના બાધ્યાનાં વાં-
કને માટે શું તમે વીકાળને સજ કરશો કે?”

“નહી. વીકાળને મેં તેના બાધ્યાની
આતર જવા દીધો નહી.”

“તમે હમણા તેમ બોલ્યા?” શેઠાવા
હારમજરાહને ગલે પડ્યા.

“હું તેમ બોલ્યોજ નથી. મેં તો એમ
કહ્યું કે વીકાના બાધ્યાથી તમારાં નામને
નરસ લાગ્યુંજ. વીકાળ તેના બાધ્યા
કરતાં ચહડતો નથી. કદાચ ખીજ બા-
ધ્યામાં કાંઈ પણ સારાં લક્ષણ હશે, પણ
વીકાના તો એક સારો ગુણ નથી.”

“એતો સારો છોકરો છે. એની ચાત્ર
શી ખરાબ છે?” શેઠાવાએ પોતાના દી-
કરાનો ખ્યાલ કીધો.

“વીકાળ કેવા છે તે તમે સારી પેઠે
જાણોજ, મનચેરજી. મારે કેહવાની જ-
ર નથી.”

“નહી, કહો, કહો.” શેઠાવાએ સામી
બોલેસ કીધી.

“ત્યારે સાંભલો. વીકાળ આતંગી ચા-
લમાં ધણીજ ખરાબ છે.”

“એતો જીવાનીનાં ચેડાં. નાદાન છે.
મોટો થશે એટલે બધાં ચેડાં મુકી દેશે.”

“કેણ જાણે?” શેઠ ભરમમાંજ એ વાત
આટી પાડી. “નાદાનીનાં ચેડાં કોઈ વખતે
મોટપણમાં અપરાધનુરૂપ પકડેજ. હું આ-
દાના સુકર કરુંજ કે મારો દીકરો નાદા-
નીનાં એવા ચેડાં શિખ્યો નથી.”

“તમારા દીકરાની શી વાત કરોજ?
તેના હાથ પગ ચાલતા નથી, તે દુનિયામાં
વસેલો નથી. મસતી વુકાન કરે તે છો-
કરા, નહી તો છોકરા શા કામના?”

“તમે જાણોજ, શેઠાવા. તમે મસતી
વુકાનને રમત ગમત સાથે બેલી નાખોજ.
છોકરાએને રમત ગમત જાણેજ, પણ મ-
સતી વુકાનની લુછાધ્યા નથી જાણતી.

જે છોકરાએ બવિષમાં સારા નીકલવાના
હોયજ તે મારામારી અને ફિસાદથી સારા
નીવડતા નથી. જે લુછાઈ ડોંગાઈ અમપણ-
થીજ કરેજ તેઓ મોટપણમાં તેજ ચાલ
વધારે મોટા પાયા ઉપર ચલાવેજ. તમારા
દીકરાની ચાત્ર તમેને ખબર છે? પેહલાં
તો તેને દારનો લખ લાગ્યોજ તે તમે
જાણોજ?”

“નહી.” શેઠાવા જાણતા હતા તોપણ
અજાણ્યા થયા.

“તે મારાં કારખાનામાં ધણી વખત સ-
હવારની વખતે પીધેલો આપ્યોજ ને મેં
નજરેનજર તેને લપેરા ખાતો જોયોજ.”

શેઠાવા ચૂપ રહ્યા.

“વળી એ વીકાળ જીઠો છે, છુતરો
છે, આદમુ અને હરામખોર છે, ડંગારો
અને દગલખાજ છે, બેઅદબ અને તો-
છડો છે, ખટપટિયો અને શીતુરી છે. એણે
કાંતે મારી દીકરી વિષે શું કહ્યુંજ તે
જાણોજ?”

“શું કહ્યું? હું નથી જાણતો.” શેઠાવા
જાણતા હતા પણ આ જીઠું બોલ્યા હતા.

“બાધને કાંઈ બાવતુંજ નથી. મારો
જમાઈ થવા માગેજ.”

શેઠાવા વળી પાછા ચૂપ બેઠા.

“એણે સાફ કહ્યું મનચેરજી” શેઠે વાત
ચલાવી “કે એના મનમાં એ વિચાર મુ-
કનાર તમે ને તમારાં ધણિયાની હતાં.”

“પણ એ વિચાર તમેને કેહવા મેં નહી
કહ્યુંતું?”

“તમારો વિચારતો હતો ખરાની?” શેઠે
તાણો માચ્યો. “વારું બેઅદબી માફ કરો
મનચેરજી, પણ એ ગાંડો વિચાર તમેજ
કેમ તમારા મનમાં દાખલ થવા દીધો?”

“હવે તો તમે એમને એમજ કેહશો
તો.” મનચેરજીએ મગફરી બતાવી. “એમે
ગરીબ થયા તેથી તમારી સાથે સગાઈ
કરવાનો અમારો વિચાર તમે ગાંડો કેહશો.
અમારી પાસે આગલા પૈસા રહ્યા હતા તો

તમેજ મારા વિકાને વડે તમારી દીકરીનું માથું મોકલતે.”

“તમે સેકવલ્લી સહી વિચારો કરોજી, મનચેરજી.” શેઠે કપડો આપ્યો. “વી-કાજી સાથે મારી આઈમાયના કારજનો ખ્યાલજ કરવો એ મૂર્ખાઈ છે. મારો દીકરો જાંહાંગીર તો એ મોટું અપમાન સમજેજ.”

“જાંહાંગીર કોણ થાયજ? તે લંગડાનું શું ચાલેજ? તમારી આઈમાયનાં કરતાં મારો વીકો કાંઈ ઉતરતા આનદાની લોહીમાં જનમેલો નથી.”

“આનદાની લોહી કદાચ એકજ હશે પણ

બચપણથી ઉછેરવામાં અને તરખીયતમાં તમારાં બચ્ચાં ને મારાં બચ્ચાં એકસરખાં નથી. આનદાનને શું રડે? કેળવણીપર બધો આધાર છે.”

“તમે પોતેજ ક્યાં આનદાન યા કેળવણી પિછાણોજ?” શેઠાવાએ વળી તાણી માર્યો. “તમે જો આનદાની લોહી અને ઉધરભાવની દરકાર કરતા હોતો તો ગુલી ગરીબના દીકરાને તમારા સરખી પદવીનો કરી બેસાડતે? તમે મારો દીકરાના ઉછેરવા સામે વાંધો લ્યોજ, પણ એ રસ્તમખી હલકાં આનદાનનો છે અને હલકી રીતે ઉછેરેલો છે.”

પ્રકરણ ૧૮૭ મું.

“તમારોજ સગો.”

શેઠાવાની આ સમજાવતનું હોરમજ-શાહ શું વિચારે? એટલુંજ કે પોતાના આનદાનની મોટાઈની મગફરીમાં ઠાર માર્યો જવા છતાં એ ધણી હજી સુધર્યો નથી. બિચારી ગુલી મુંબઈ રેહવા આવી અને રસ્તમ આ કારખાને ચાકરી લાગ્યો ત્યારથી તેનો આ માતખર સગો તે ગરીબ મા દીકરાની પુઠે લાગેલો હતો તે આજ લગીજ પુઠેજ લાગી રહેલો છે. ત્યાર પછી એ શેઠાવા ઉપર ધણું વીતું છે અને તે સધલું તેના લુછા દીકરાએથી વીતું છે, તો પણ એ મગફર માણસ હજી સુધર્યો નથી—નથી ભૂલ કબૂલ કરતો, નથી પોતાના દીકરાએની ખોટી પક્ષ છોડતો, કે નથી બિચારા રસ્તમની અસહી કપટી અદખાઈ છોડતો.

બ્યારે શેઠાવા રસ્તમનાં આનદાન અને જુનિયાદની બદગોઈ કરવા લાગ્યા ત્યારે હોરમજશાહ શેઠે તેને એકજ અણગમતી યાદ દેવાડી.

“તમે ભૂણોજ, શેઠાવા ભૂણોજ” તે-

વણ બોલ્યા “એ રસ્તમ તમારોજ સગો થાય તે કેમ ભૂલ્યા? એ તમારોજ નહી તો તમારા જીવોજ આનદાની છે. એના બાપનો કાકો તે તમારી બેચરનો મામે થાય. બિરસ્તનસીન રસ્તમજી કુખાસ તમારી ધણીયાણી બાંણજીને ચાહતા હતા તેના કરતાં પોતાનાં ભત્રીજા તે રસ્તમના બાપને એક વખત વધારે ચાહતા હતા.”

આ સગાઈથી શેઠાવા તો ગાર્ફેલજ ચર્ધ ગયા. પોતાના જ સગાના હકદાર પૈસા તેવણ આંધી ગયલા તેનીજ આતો યાદ હતી. તેવણે કાનપર હાથ મેલ્યા. “એ મારો શું સગો થાય તે હું કાંઈ જાણતો નથી, પણ હું એટલું જાણુંજ કે એ છોકરો ધણી હલકી રીતે ઉછેરેલો છે અને ગરીબાઈમાં પળાયલો છે.”

“એ કેમ ઉછેરયોજ તે હુંની જાણુંજ” શેઠે મનચેરજીને ખોટો પાડ્યો. “એ છોકરાનો ઉધરભાવ હું મારી નજરે ન જોતો રહ્યોજ; અને એટલુંજ કહુંજ કે જેમ રસ્તમને તેની ગરીબ માથે ઉછેર્યોજ

તેવી રીતે જો બીજા એક બે દાન છો-
કરા પારસીઓમાં ઉછેરવામાં આવે તો પાર-
સીની કોમનું આખું બિંધ તદ્દન બદ-
લાઈ જાય.”

“એ શું બોલો? ગુલીગરીબે પોતાના
દીકરાઓને કેમ ઉછેર્યા, તે જાણે કે હું
જાણતો જ નહીં હોયું તમે તેમ બોલો છો.
એક હલકાં ઝુપડાંમાં, મજૂરની હાલતમાં,
બુખમરા વચે ઉછેરેલાં બચ્ચાં આપણ
શ્રેણી લોકને ત્યાં ગૃહસ્થની રીતે ઉછેરેલા
દીકરાઓને મળતા કેમ આવે? જોને પેટ
ભરતું ખાવાનું નહીં મળતું હતું, તે બિચાર-
રાઓ કેળવણી તે શું લઈ શકે?”

“ગૃહસ્થની રીતે ઉછેરેલા તમારા દીકરા-
ઓ એક કરતાં એક કેવા નમુના નિકળ્યા તે
જોયા કેની?” હોરમજશાહે એ હવે તો શેઠ-
ખાવાનું દિલ દુખવાની દરકાર ન કરતાં
ટકોર ચલાવી. “એક બિચારો માર
ખાઈને મોં લાગ્યો, બીજો કોઈ ફરંગન
સાથ કરાંચી નાસી ગયો, ત્રીજો લુચો ને
છાકટો નિકળ્યો. એ તમારા મોટે ઘેરના
દીકરાઓના નમુના—”

“પણ, વાંરે—”

“સાંભળો. તમે વચે ના આવો, મન-
ચેરજી. તમે મને બોલાવો છો ત્યારે તો
હવે બોલવા દેવો. હવે બીજા હાથ ઉપર
ગુમાસ્તાની ગુલીએ પોતાના દીકરાઓને
કેવા કેળવ્યા તે જાણો. તમે તેની ગરી-
બાઈ અને બુખમરાને આગળ હીણતા
તથા હસતા હતા, તે વખતે તમારી પાસે
પૈસા હતા અને તેથી કદાચ બાહાનું હતું,
પણ તમારા પૈસા જવા પછી અને તમે
પોતે ગરીબ થવા પછી આ એક ગરીબ
અખજાને અને તેખી તમારી સગીને હજી
હીણશો એવી મેં વકી રાખી નહીં હતી.”

“હું તેને હીણતો નથી. આપણી દો-
લત રહેતી નથી. ચઢતી પડતી સહુની
ચાલતી આવેલી છે. પણ મારું કેહવાનું એ-
ટલું જ છે કે વેહળા અને વીપતિમાં ઉછેરેલા

તેના દીકરાઓને તમે મોટે ઘેરના દીકરાઓ
સાથ સરખાવો છો તે વાજબી નથી.”

“વેહળા અને વીપતિએ તેમનો ઉધર-
બાવ અટકાવ્યો નથી, તેમની ગરીબાઈએ
તેમના શરીરને દુખાવું બનાવ્યું નથી, એટ-
લું જ નહીં પણ તેમના બુખમરાએ તેમની
કેળવણીને પણ અટકાવી નથી. એક બાઈ
મારે ત્યાં પાયરી દરપાયરી વધ્યો ગયો છો.
બીજો બાઈ આજકાલ પ્લીડરની પરિક્ષા
પસાર કરશે અને પછી બારિસ્ટર થશે.
ત્રીજો બાઈ ઇજનેર થશે.”

“નિશાળે ધણું સરખું શિખ્યાથી કાંઈ
ગૃહસ્થપણું આવતું નથી. ગૃહસ્થના દી-
કરા તેજ ગૃહસ્થ થઈ શકે છે.”

“ગુલીના દીકરા ખરા કદાવર અને ત-
નદરોસ્ત મર્દ બચ્ચા થયા છે, એટલું જ નહીં
પણ ગૃહસ્થ તરીકે પણ સરસ થયા છે. દે-
ખાવમાં, મનશક્તિમાં, ચાલચલણમાં,
રીતભાંતમાં તેઓ તમારા પૈસાવાળા ગૃહ-
સ્થોને ટકર મારે છે.”

“હવે તે વાત રહી. પંચાત મુકોની.”
બ્યારે મનચેરજીએ પોતાને હારેલો જોયો
ત્યારે હવે એ વાત ઉડાવવા માગી. “ગુ-
લીના દીકરાઓ સાથે મારે શું કામ? હું
કાંઈ તેઓનો કેસ લડવા આવ્યો નથી. હું
તો મારા દીકરા વીકાજીની તરફથી તમોને
અરજ કરવા આવ્યો છો. એણે મને કહ્યું
કે તમે આજે ખુશી રીતે રસ્તમને વીકા-
જીનો વડો કહીને તેને અપમાન આપ્યું છો.
એ શું ખરી વાત?”

“અજબત ખરી વાત છે. રસ્તમને
મેં વીકાની ઉપર વડો બનાવ્યો એ ખરી
વાત છે, પણ તેથી મેં વીકાને અપમાન
કીધું એ વાત ખરી નથી.”

“પણ જોને તમે વડો કરવા ધારેલો
તેને તમે હલકાના હાથ નીચે મુકો એ
શું અપમાન નહીં?”

“બીજકુલ નહીં. યોર જો હું રસ્ત-
મને વીકાજીના હાથ તલે મુકું તો બિચારા

સ્તમને તે અપમાન થાય ખરું. તમારા દીકરાને સ્તમના હાથ નીચે રાખવામાં પણ સ્તમને અપમાન છે. વીકાળને તો અપમાન શું પણ સળ ઘટેજ અને એને મેં શિક્ષામાંથી જવા દીધોજ તે ફક્ત તમારી ખાતરને વાસતે. મેં એનો એક વાંક માફ કીધો તે એટલીજ આશાપર કે તે પોતાની આજ સુધારશે. પણ તેનો તે મોટો વાંક મેં માફ કીધો તેમાંજ મારી ભૂત્ર થઈ.”

“મોટો વાંક ? મારો દીકરો એવા શો મોટો વાંક કરે ?”

“તમારા દીકરાના બધા દોરા તમે તો કેથા ભૂલી જતા જણાવોજ ?” હોરમજ્જ-શાહ શેઠે આત્યાર સુધી તો આ મગર મનચેરજીની સઘળી તકોખરી તામોસ કીધી પણ ભ્યારે એ શેઠખાવા સઘણું નામુકેર જઈને હોરમજ્જશાહનેખી જુઠા પાડવા લાગ્યો ત્યારે હવે શેઠનો મિજબજ ડેકાણે રહ્યો નહી, તોપણ તેવણે ધણી ધીરજથી શેઠખાવાને યાદ માત્ર આપી “તમે મોહડ અહીંને તમારા દીકરાનો શો વાંક તે પુછોજ ? લેવાની. પેહલાં તો ચોરીનો વાંક. મારી ટેબલમાંથી પેલો રૂ ૧૦૦ નો એક ચોરાયો તે ચોરનાર પાપી તમારો એ વીકાળ હતો. મને પેહલેથીજ એ લુછા ઉપર શક ગયો હતો અને તલારા કરતાં અંતે તેજ વાત ખરી પડી. મારી ખાતરી છે કે જેમ મારો તેમજ તમારો પોતાનો શકખી એજ તમારા નગીના ઉપર હતો; અને તે છતાં તમે બિચારા સ્તમને ચોર ઠરાવવાને અનેક ફાંફાં માસ્યાં.”

મનચેરજી “શેઠ” આ લરજવનારાં તોહમતનો ખુલ્લો ઈનકાર કીધો નહી. તેવણ ધણીવારસુધી અંદેશમાં ખેસી રહ્યા. જે કે આ સઘણું કપૂત કરવાને નાખુશ હતા તોપણ એ સઘણું ખરું છે તે તેવણના અંતરધ્યાન સુધી પેવસ થઈ હતું.

“હોરમજ્જશાહ, તે ચોરીને તો ધણાં વર્ષ થઈ ગયાં.” અંતે શેઠખાવા બોલ્યા

“ત્યાર પછી તો મારો દીકરોએ કાંઈ ખરાબ આજ ચલાવી નથી.”

“એટલું કે ફરીથી ચોરી નથી કીધી” શેઠે હિમતથી જવાબ દીધો—“તો જે કે હું નહી ધારતો કે જે એના હાથમાં ચોરી કરવાનો લાગ આવતે તો એ ફરીથી ચોરી નહી કરતે. એણે ચોરી કરવાનું મેં કશું રાખ્યું નથી, તેથીજ એણે ચોરી કીધી નથી. પણ ભ્યારે ચોરી કીધી નથી, ત્યારે ખીજ વાંકો કીધો. મારા કારખાનામાં તે છાકટો થઈને મસતી કરેજ તે તો હું તમોને કહી ચુક્યો. વળી પોતાને નહી આવડતાં કામમાં હાથ નાખી તે સામુ કામ બિગાડેજ, મને નુકસાન કરેજ ને મારાં વેપારી ઘરોકો વચે મને ખરાબ લગાડેજ. છેલી એની બદઆલ મેં આજેજ જાણી કે સ્તમની સત્તા સામે માણસોને ઉસકેરીને તમારો એ લુછો ફકતો કારખાનામાં બલવા કરવાના શીતુર રમેજ.”

“હવે ત્યારે એનો શો રસ્તો ? એ શું કરશે ?”

“જે તમોને અને એને ગમે તે કરો.” શેઠે સુચવ્યું. “પણ આટલો મારો બિાન યાદ રાખજે કે એ છોકરો ભ્યાંસુધી પોતાની આજ સુધારશે નહી ત્યાંસુધી એનો કેથે ઠાગ લાગવાનો નથી.”

“તમે વીકાળને પાછો રાખો.” અંતે શેઠખાવાએ છેલી અરજ કીધી.

“નહી. તેતો વિચાર માંડીજ વાલજે. જુવો એને હું રાખવાનોતો નથી, પણ તમે એમ ના સમજતા કે હું એને રાખું તો એ રહેશે. એતો આટલો દાહડા મારો બાગિચો અને વળી જમાઈ થવાની આશાપર અંછી રહ્યોતો, તે આશા એની ભંગ થઈ એટલે હવે એને પોતાનેજ અંછી આવવા ગમશે નહી. હવે તો એને મારે ત્યાં પાછો લાવતાજ ના, પણ તે ઉપરાંત વળી હું બલામણુ કરેજ કે એની આજ સુધાર્યા અગાઉ એને ખીજે કાંઈ ઠેકાણે રખાવતાખી ના.”

“ચાલ કેમ સુધારે? શું એને કરીથી નિશાળે મુકું? એને સુધારવાનો ઉપાય એકજ છે. નાસિપાસી અને લાચારીથી એ બિગડેલ, પણ તમે એને પાછી આશા આપો, એને બાગિયાની પદવી આપો, એને તમારો જમાઈ કરો અને પછી જુવો કે એ પોતાની મેળે કેવો સુધરી જાયછ.”

“હોક પુ. પણ તમારી એ માગણી હું ઉપકાર સાથ ના પાડુંછ.”

“ઠીક છે. ગુલી ગરીબના દીકરાને તમારો બાગિયો કરજો.” મનચેરજી “શું?” પણ હવે મિજબાન ખોડીને વાત ચલાવી.

“હા. ધણું કરીને તેમજ થશે. હું રસ્તમને મારો બાગિયો કરીશ, તેમાં તમે કોણ મને પુછનાર?”

હવે શેઠખાવા ખરખર નરમ પડી ગયા.

હવે તેવણ આજેજ થઈ અફસોસ કરવા લાગ્યા અને આ લાંબી મસલતમાંથી ઉઠીને જતી વખતે તેવણની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં.

“મારા દીકરાઓથી હું તરવાની આશા રાખતો હતો, પણ હું તો કુખ્યો, હોરમજ-શાહ. એ દીકરાઓ મારા માટે આપ થઈ લાગ્યાછ. તેઓ જન્મથીજ મારા જમ સરખા છે. તેઓ પોતાના લોહીમાંજ બદ અસલત જન્મથી બદ આવ્યાછ.”

“નહી. તેમ નથી. જન્મનો વાંક નથી પણ એ તેઓની કેળવણીનો વાંક છે.” શું છેલી શિખામણ આવી “તમારા દીકરાઓના બિગડમાં તેઓનો વાંક નથી, પણ તમારો અને તમારાં ધણિયાણીનો વાંક છે.”

પ્રકરણ ૧૮૮ મું.

“મેરથર્સ હોરમજશાહ અને રસ્તમજી.”

અને હવે એક લાંબો ખાંચો પાંચે પસાર કરીયે—મહીનાઓ નહી પણ વર્ષોનો ખાંચો—તો આપણી આ વાર્તાના સેવટ તરફ આપણ આવી પોંદાંચીયે છીયે.

ગુમાસ્તાનો ગાંધી પોતાના દીકરાઓને એક “હૂરના નૂર” તરફ નજર રાખીને ઢેકાં ઢરિયાનો રસતો પસાર કરવામાં જે સજ્જરી અને સહનશિલ્પતાની શિખામણ દઈ ગયો હતો, તે શિખામણ તેઓએ બજાવવાનો અને તે “હૂરના નૂર” તરફના રસતો પાર કરવાનો હવે વખત આવ્યોછે.

આ ગુમાસ્તાના નાનકડા ગાંધીઓની બલાધને માટે વેઠાયલી વેઠ અને સહવાયલી સજ્જરીઓના ઝાડ ઉપર ફળ ઉગવાની વેળા આવીછે. તેમની જંજળો અતમ થઈછે અને આ કુનિયાઈ નાટકની મહાન રંગભૂમી ઉપર મોટા મોટા ભાગો બજાવવાને માટે ગુલીના દીકરાઓ તૈયાર થયાંછે.

ત્રણ વર્ષ ઉપર આપણે સોહરાબ વિષે સાંભળ્યું હતું કે તે પ્લીડર દાખલ ધારાની પરિક્ષામાં પાસ થવાની તૈયારીમાં હતો. પછીના ત્રણ વર્ષમાં તે શું શું થયો તે અચરતીની વાત નથી, પણ તે શું નહી થયો તે એક અચરતી ગણાત. તે ધારાની પરિક્ષામાં કૃતેહમંદ ઉતર્યો અને વળી ઇનામો લાવ્યો. એક કૃતેહમંદ પ્લીડરને એલ. એલ. ખી. થયા પછી એકજ પદવી ખાકી રહેછે, તે શેહરી બારિસ્ટરની છે. તેણે યાતો બારિસ્ટર થવા ઇંગલંડ જવું—કે જેમાં મોટો ખર્ચ જોઈયે—અથવા ચુંબ-છતી હાઈ કોર્ટમાં “ટર્મ” ભરીને આડવોકેટ થવું. સોહરાબની માએ તેને માટે આ ગરીબડા મધ્યમ લોભ પસંદ કીધો. આપણે છેલી ખબર લીધા પછી સોહરાબ થોડી મુદતમાં એલ એલ. ખી. થયો અને હાઈ કોર્ટમાં ચાલુ હાજરીથી “ટર્મ” ભ-

ડીને બારિસ્ટરની પદવીને માટે તૈયાર થયો.

બરજે પણ પુણાની સાયન્સ કોલેજમાંથી કુદરતી વિદ્યાઓમાં મોટાં ઈનામો અને માન સાથે પસાર થયો. તેણે યુનિવર્સિટીમાંથી એલ. સી. ઈ. ની ઇજનેરની પદવી મેળવ્યા ઉપરાંત એલેવાડી અને ખીજા ઉદ્યોગ હુનરોને લગતી પ્રવિણતા મેળવી. તેને માટે એવું કેહવાનું હતું કે કુદરતી વિદ્યાઓમાં તેના સરખી કાષ્ઠિનિયત પારસીઓમાં એક કે બેજ નજી મેળવી હશે. તે કોલેજ છોડીને મુંબઈ પોતાની માને આવી મળ્યો ત્યારે તેના બાઈબંધ વિદ્યાર્થીઓએ તેને ઘણું માન આપ્યું હતું. તે યુનિવર્સિટીમાં પોતાની પદવીની સનદ ગવર્નરને હાથે લેવા ઉભા ત્યારે તેના ઉપર ખુશાલીની તાલીઓનો એક વાદળમાંથી ગોળા ગગડાટ તુટી પડ્યો હતો.

ઈસ્તમની પણ મોટામાં મોટી ઉમેદો આ લાંબા અંતરમાં પાર પડી હતી. તે હોરમજશાહશેઠના ભાગિયો અને કારખાનાનો એક માલિક થયો. ત્યારે આ કારખાનામાં તે એક હલકા પટાવાળા દાખલ ચાકરી ઉપર રહ્યો હતો અને ત્યારે પેહલેજ દાહડે શેઠની ટેબલ લુછવી પડી તથા ઝાડુ કાઢાડવી પડી તેથી તે પોતાની માના ખોલામાં માથું નાખીને રડ્યો હતો, ત્યારે એજ કારખાનામાં પોતે શેઠ થશે અને એજ ટેબલ ઉપર પોતે બિરાજમાન થશે એવું તો તેના સ્વપ્નામાંથી નહીં હતું. માટે ત્યારે “મિસ્થર્સ હોરમજશાહ અને ઈસ્તમજી” ને નામે કારખાનું ચાલતું થયું ત્યારે ઈસ્તમને જે સ્વપ્ને નહીં હતું તે થયું એમ કેહવામાં ખોટું નથી.

તેની આ ચહડતી દિશા એકદમ અને અમયુચ્ચ થઈ નહીં. તેની આ ચહડતી કળા કોઈને અચંખો આપવા નેટલી ઉચ્ચ થઈ નહીં. તે પદવી દર પદવી વધતાં વધતાં ત્યારે સેવટે ભાગિયો થયો ત્યારે કોઈને અજ્ઞયખી લાગી નહીં, કાંકે

ઘણા જણ એજ સેવટની વડી રાખતા હતા. અલખતાં આ પંતિયાલાપણામાં રસ્તમનો નફાનો ફળો પેહલાં નાનો હતો—કેટલો તે કોઈ કહી શકતું નહીં હતું, તો જોકે આ કારખાનામાં કેટલો નફો છે તે જણવાને ઘણા પરવારતા લોક ફાંફાં મારતા હતા અને તરેહવાર અટકલો ચલાવતા હતા.

એકજ ખીના જણાયલી હતી અને તે એકે ભાગિયાઓનું જે લખત થયું હતું તેમાં એક કલમ એવી નાખેલી હતી કે હોરમજશાહ શેઠની કબરજીએ કારખાનામાંથી નફાનો એક હીસ્સો શેઠના દીકરા જંહંગીરને તથા દીકરી આઈમાયને તેમની હયાતી સુધી ચાલુ મળ્યા કરે. અગત્ય કરીને જંહંગીરને માટે ખંદોખસ્ત કરવાની જરૂરજ હતી. કારખાનાનો ખર્ચ માલિક તો તે હતો, પણ તે બિચારાનો મર્જ અભાગ્યો હતો. તે કુનિયાંદારીથી રદ થઈ પડ્યો હતો—જોકે તેનામાં ચાલાકી અને હેશ્યારી પુરતી હતી.

કારખાનાની અંદર સઘળું કરતોકાવરતો એકલો ધણી હવે ઈસ્તમ થઈ પડ્યો હતો. શેઠ તો ઈસ્તમ સાથે ભાગ કીધા પછી ધંધામાંથી લગભગ અલગ થયા હતા. તેવણ કારખાનામાં માત્ર કોઈ કોઈ દાહડે આવતા હતા. ફકીરો આગળની પેઠે પાછો મેનેજર થયો હતો. જોકે લકવાની સેજ કસર તેને રહેલી હતી અને તેની કાકી જરા લથડી હતી, તોપણ તે મેહનત કરવાને શક્તિવાન હતો; અને ત્યાંસુધી તે તદ્દન રદ નહીં થઈ પડે ત્યાંસુધી પોતાના આ જીના કારભારીને તેના ઓધા ઉપરથી દૂર કરીને તે બિચારા ગરીબને ગેરધનસાફ કરવાને શેઠનું કદી દિલજ ચાલે નહીં.

ઈસ્તમ તો એ ગરીબ ગામડિયા તરફ હોરમજશાહ શેઠના કરતાં વધારે મેહરખાન હતો. તે ફકીરો તરફ મિત્રાચારી અને હેશાનની ગાંઠથી ખંધાયેલો હતો.

ફકીરોજ તેને આ કારખાનામાં પેહલવેહ-
લો લાવ્યો હતો અને ફકીરો બ્યારે રસ્ત-
મનો વડો હતો ત્યારે તેણેજ આછીને એ
જીવાનને વધાર્યો હતો. વળી ગુલી “ગ-
રીબ” અને તેના દીકરાઓના પડોશી,
મિત્ર અને સુરંગી દાખલ ફકીરાઓ તેમને
ઘણી મદદ આપી હતી; તેમ રસ્તમે, તેના
ભાઈઓએ અને તેમની માતાએ ફકીરા
તરફની ફરજ કાંઈ ઓછી બળવી નહી
હતી. સાર એકે હમણા બ્યારે વખત બ-
દલાયો—બ્યારે ફકીરો જે રસ્તમનો વડો
હતો તે ઉતરતો રહ્યો, અને બ્યારે રસ્તમ
જે ફકીરાનો આકર હતો તે શેક થયો ત્યારે
પદવી અને પૈસાના ગમે એટલા અંતર
છતાં તેઓ વગેરેના રાંસારી સંબંધ જેવાને
તેવાજ રહ્યો.

હોરમજીશાહ શેકની પેલીજ ટેબલ ઉપર
હવે રસ્તમ બેસવા લાગ્યો. શેક પોતે વાંદ-
રથી ખાલી કરીને વાલકેથર રેહવા ગયા,
કે બ્યાં એક ખુશનુમાં ઉંચાઈ ઉપર એક
મોટી મીલકત ખરીદીને તેનું નામ “હો-
રમજી ખાગ” આપીને પોતાના કુટુંબ
સાથ જઈ રહ્યા. વાંદરેનો પોતાનો સુંદર
બંગલો પણ રેહવા દીધો હતો અને ત્યાં
થોડા થોડા દાહાડા તેઓ હવા ફેરફારને
માટે આવતા હતા. જંહગીર લંગડાને વાલ-
કેથરનો નવો બંગલો જાજો પસંદ નહી
હતો, તે એટલાજ માટે કે રસ્તમને તે
દૂર પડતો હતો અને તેથી તે જંહગીરને
દરરોજ મળી શકતો નહી હતો. રસ્તમ અઠ-
વાડિયાંમાં બે ત્રણવાર હોરમજીખાગની મુ-
લાકાત લેતો, પણ તેથી જંહગીર રાજી થતો
નહી હતો. તેને તો પોતાના દોસ્તની હા-
જરી જેમ વાંદરે તેમજ વાલકેથર દરરોજ
જોઈતી હતી.

આઈમાય હજી પરણેલી નહી હતી. તેના
માખાપ તેને પરણાવવાનો ઘણીવાર વિચાર
કરી રહ્યાં હતાં પણ તે પરણવાને તા
પાડ્યા કરતી હતી. તેને માખાપના ધેર-

માંથી જવા ગમતું નથી એવું તે ખાહનું
કાહાડતી હતી. પણ તેને લાયકનો વર
ક્યાં હતો? પૈસાવાલાં ડોકાણાં તો ધણા
હતાં, પણ આઈમાયે જે ઉતમ કેળવણી
લીધીછે તેવી એક સકળ ગુણસંપન્ન સુંદ-
રીને માટે પૈસાદાર કુટુંબોમાં પણ લાયક
જીવાનનો ટોટો હતો.

ગુલી “ગરીબ” હજી દાદર ઉપરના
પોતાના નાના બંગલામાંજ રહેલી હતી.
પણ હવે તે એકલી હતી. તેનાં દીકરાઓ-
એ માને બોહોસ કરીને તેની બોર્ડીંગ સ્કુ-
લ કાહાડી નખાવી હતી, કાકિ હવે એકજ
દીકરો, રસ્તમ એકલોજ પોતાની માની
સમજી આવક ઢાંકી નાખે એટલી કમાણી
કરવા અને પોતાની માનુ આખર સાથજ
નહી પણ સુખચેત સાથ ગુજરાણ ચલા-
વવાને શક્તિવાન થયો હતો. તો હવે જે
માએ મેહનત કરીને દીકરાઓને સુખી
કીધા તે દીકરાઓએ પોતે મેહનત કરી
તે માતાને આસાએસ આપવા અને સુખી
કરવાનો વખત આવ્યો.

ગુલી ગરીબને આપણે પેહલી પિછાણી
તેમાં અને હાલ સુધીમાં એટલાંબધાં વર્ષો
વહી ગયાંછે કે આજે તે બિચારી ઉમરમાં
વૃધ, કાઠીએ નબલી, કુવતે કમતર થ-
ઈછે. સુડતાલીસ ઉડતાલીસ વર્ષની તે
એક અદેર મોટાંમાય જેવી લાગેછે. જો કે
મેહનત અને રગડથી તે હજી તનદરોસ્ત છે
અને તેનાં હાડ તે સમજી મેહનત મથે લેવા
જેટલાં હજી વળેલાંછે. પણ તેના દીકરા-
ઓની હજીત એટલીજ હતી કે “જહાલી
મા, હવે તમેને એટલીબધી મેહનત શા
વાસતે જોઈયે?” હવે કાંઈ પૈસા કમાવા-
ની ઈનતેજ્જરી નથી, હવે કાંઈ પોતાનું કે
બચ્ચાંઓનું પેટ ભરવાની ફિકર નથી.
ગુલી આણસમજી તો કંઈ નહી હતી. ત-
કરાર અને ખોલાસો સાંભળીને તે પ્રમાણે
ચાલનારી તે હતી. આજે પણ તેણે પો-
તાના દીકરાઓની તકરાર સાંભળી. તેણે

પોતાના ઘેરમાંની રકુળ કાઢાડી નાખી. પૈસા કમાવાની મેહનત અને મજૂરી બંધ કીધી. તેનું ઘેર જે નિરાળને માટે મોટું કરેલું હતું તેમાં હવે તે એકલી રહી અને સુખચેતથી વધારે ઓરડા, વધારે ફરાગત જગ્યા વાપરતી થઈ.

તમને યાદ છે, પ્રિય વાંચનાર, તે દિવસ કે ત્યારે ગુલી બેહસ્તી ગાંધી સાથે પરણવાને તૈયાર થઈ હતી તે દાહડે ગુલીના આપ બેહસ્તનરીત દીનયારજી દસગુરે ગુલીને ચેતવણી આપી હતી કે “ગાંધી એક ગરીબ માણસ છે, તેવા એક ગરીબને પરણવાથી દીકરી તુને ઘણું ખર્ચ પડશે.” અને તે સંકટ ખમવાની અગમચેતી કરીને ગુલી રાજીખુશીથી પરણી હતી? આવા એક ગરીબડા વરને પરણવાથી ખીજી છોકરીઓ હકી ગઈ હોત અને વળી તેમાં તેઓના વાંક નહીં નિકળત—જે ધણી ખાવડી છોકરાંઓને સુખચેતથી પાળવાને શક્તિવાન નહીં, જે ધણીએ શીયાળાને માટે અને વૃક્ષાની રૂબને માટે કાંઈ એકઠું કીધેલું નહીં, તેવા ધણીને પરણવામાં શું સુખ જીવાનું હતું?

આવે વખતે જેમ ખીજી છોકરીઓ હકી જાય છે, તેમ ગુલી પણ હકી ગઈ હોત તો, વાંચનાર, તમે તેનો વાંક નહીં કાઢાડત. હવે આજે કહે, ગુલી ગાંધીને પરણી તે સારું થયું કે ખરાબ થયું? એક ગરીબડા વરને પરણીને તે સુખી થઈ કે દુખી થઈ? વગર વાંકે ગાંધી તેને જીવાન વચે વિધવાપણામાં નાખી ગયો, વગર વાંકે ગાંધી તેને માથે દીકરા દીકરીઓની વેઠ નાખી ગયો અને વગર વાંકે તે બચ્ચાંને પાળવાના પૈસાને બદલે સામાં કરજનો ભોજો સુકી ગયો તેમાં નરસ શું થયું?

આ હાલતમાં બિચારી ગુલી ઉપર સંકટ તો અરેખર બય ભરેલું આવી પડ્યું. તેનું પણ સેવક શું આવ્યું? સંકટ ઘણું પડ્યું તેથી થયું શું? થોડી હાથવેહલા ખમી,

થોડા બુખમરો ખમ્યો, એક બચ્ચું જીવ્યો ગયું—પણ એજ કે? શું પૈસાવાળાઓને ત્યાં દુખ નથી? શું પૈસાદારના બચ્ચાં મરી જતાં નથી? ત્યારે ગુલીએ પોતાની ગરીબાઈથી એવું વિશેષ શું ભાગ્યું કે જે ખીજાંઓ ભાગવતાં નહીં હોય?

અને તોપણ સેવકે ગુલી જે સુખ જીવે છે તે તો વિશેષ છે—દીકરાઓનું આવું સુખ કાંઈ સમજનાં માન્યાપના નસીબમાં સૂતેલું નથી. એતો અરેખર કાંઈ ખાસ આશિષ તે ભાગવે છે. એ તેની ધીરજનું ધન, તેની મેહનતનો બદલો, તેની સજ્જરીનું ફળ, તેની ગરીબાઈનું ખાસ ધનમ છે. તેને ગોવા વધે દાહડે બાર હજારની પેદાશ હોય તેવી રીતે તેણે પોતાના દીકરા ઉછર્યા છે.

ગુલીએ ગાંધીને પરણતાં એક “ચાંસ” લીધું. તેના પાસે સવળો પડ્યો અને તે બચ્ચાં સાથે સુખી થઈ. પણ શું પ્રિય વાંચનાર, ગુલી માત્ર નસીબના જોરે જીતી છે? નહીં, નહીં. આ માત્ર એક “ચાંસ” ગણશે તો બિચારી ગુલીને ગેરહાનસાફ કરશે. કોઈ બિચારાં નસીબના જોરે જીતે છે ખરાં, પણ ગુલી તેમ જીતી નથી. તેણે તો જીતવાનો પાંથો કરાવ કીધો, તે જીતવાને ખરાં જીગરની જેહમતથી મથી, તેણે જીતવાની જંગલ ખેંચી અને તેથી જાણી જુજીને, પાકી વડી અને ખરી ઉમેદથી, પોતાની નેક મનસની મુજબ તે જીતી છે.

આજે ગુલી પોતાની બારીએ બેસીને એક ગાલીચો યુથે છે. આગળ તે પોતાનું પેટ ભરવા સાઈં લોઢોનું શીવતીસાંધતી હતી તેમ નહીં, પણ આજે તો તે પોતાના સુંદર દીવાનખાનામાં રસ્તમની રાણકદાર ટેબલ ઉપર બિછાવવાનો ગાલીચો યુંથાવ બેસી છે. આગળ તે એક ભાગેલી ખુરસી ઉપર રાતના અંધારામાં ઝાંખા દીવા આગળ આંખને તાણતી અને કોઈ વખત તો આંખપાણી ભરતી સીવવા બેસતી

હતી તેમ નહી, પણ મનમનની ગાત્રી-વાતી એક ખુરસીને અટલી તે બારીએ બેઠી છે. તેજ સુંદર, સીંધી, સાદી ગુલી છે; પણ આજે તેના એહરે વધારે સ્વચ્છ સ-કાઈમાં શોભે છે, આજે તેના ગાલ વધારે ભરેલા છે, તેના હાથ વધારે ફરમે બન્યા છે, તેની આંખે ચસમે છે, જે પેહલાં રટી-લની ફેમમાં હતો તે રસ્તમે રૂપાંનો કરાવી

આપ્યો અને આજે તો સેનાની ફેમમાં મઢેલો છે.

સુખ સંતોશનું આ ચિત્ર અંહીજ પુરું કરી વાતનો છેડો લાવીએ તો કેમ? નહી. ગુલી સુખી થઈ છે, તેના દીકરા સુખી થયા છે. પણ તે કેવા સુખી? એ સવાલ રહ્યો છે અને તેના ચુકાદો થાય નહી ત્યાં-સુધી ગુલી ગરીબની વાત અધૂરી રહે છે.

પ્રકરણ ૧૯૯ મું.

ત્રણ મોટા માણસની મા.

એક પાછલા પ્રદેરે ગુલી “ગરીબ” પોતાના ધારા પ્રમાણે પોતાના માળા ઉપરની બારીએ બેસીને જીકના ચીકણની એક ડોર ભરતી હતી, અને “માસી-દાસી” સિવાય બેરમાં બીજું કોઈ નહી હતું, તે ટલામાં તાર આપીસનો સિપાઈ તારનો એક સંદેસો લઈને લાગલોજ માળા ઉપર ચઢી આવ્યા. ગુલી પોતાના ભરતકામમાં અટલી શકાયલી હતી કે વીજલીના ઉતાવજા પેગામનો આ હલકારો તેના બાગમાંથી દાખલ થયો તે તેણે જોયો નહી હતો, તો જોડે તેની બારીએથી તેના બાગ આવ્યો દેખાતો હતો—ગુલીનું ચીત્ર સમગ્ર ચીકનમાં શકાયું હતું.

આજે તેના નાનો બંગલો વધારતાં વધારતાં મોટો થવાથી તેના દરએક દીકરાને એકેક જીવો આરડો રહેવાને આપ્યો છે, તે દરએક આરડો સુંદર રાચરચીત્તાંથી આરાસતા કરેલો છે અને ગુલી તે આરડાએ શણગારવાના ગાલીચા અને ચીકનકામમાં આજે તો શકાયલી રહે છે.

વડા દીકરા “રસ્તમજી શેઠ” ને બંગલાની જમણી બાજુની પાંખના બે આરડા આપ્યા છે, જે મધેના એકમાં તેના બેસવા ઉઠવાનો તથા બીજામાં તેને પાંડવાનો આરડો છે. વચલા દીકરા મી-

સોહરામજી બી. એ., એલ. એલ. બી. ને ડાવી ખોરડાના બે આરડા એજ પ્રમાણે ગોઠવણ કરીને આપેલા છે. નાનો દીકરો ખરજી પુણાની કાલેજમાં છે, તે કાંઈ મુંબઈ રહેતો નથી, પણ તે મુંબઈ આવે છે ત્યારે “લાઈબ્રેરી” અને “ડ્રાઈંગ રૂમ” ની વચે તેને પોઠારવા માટે જગ્યા બીથવાર રહે છે. “ડ્રાઈંગ રૂમ” (બેસવા ઉઠવાનું દિવાનખાનું) ગુલીએ પોતાના સુધરતા જતા સમર્થ પ્રમાણે સાદા શરણગારથી ઘણું શોભાવ્યું છે, જેમાં ગુલીએ દીકરાઓના અને દીકરાઓએ પોતાની વહાલી માના સુંદર ફોટોગ્રાફો આણીનેર પેલીમર સુંદર ફેમમાં ગોઠવીને ઉભા કીધા છે તેજ કાંઈ આછી શોભા નથી.

આજે ગુલી જે જીકની ડોરનું ચીકન ભરવા બેઠી છે તે એક ખાસ સખખને માટે છે. એ ડોર ઘણા દિવસની માંડી છે અને તે આજેજ પુરી કરવાની છે કાંકે દીકરા સોહરામને તે આજે ભેટ કરવાની છે. સોહરામનો આ આખો મહીનો પેહલાં ભારી અભ્યાસમાં અને પછી મોટી ધનિતેજરીમાં ગુજર્યો છે. તે હાઈ કોર્ટના આડવોકેટની અટલે કે મુંબઈના બારિસ્ટરની પરિક્ષા પુરી કરી રહ્યો છે અને આજે તેનું પરિણામ જાહેર થવાનું છે.

તેને આજે કુતેહમંદ બારિસ્ટર દાખલ તેની માતાએ ઘેરમાં વધાવી લેવાનો છે, અને તેટલા મોટે તે સાંજે ઘેર આવે ત્યારે ઝોટલાનાજ ઉપર ઉપર પેહલાં દાખલ થતાં તેને મુબારકબાદી આપવા મોટે એક સુંદર દાણાના ચીકનની તોરણ તેની માતાએ તૈયાર કીધી છે, જે તોરણ ઉપર મુબારકબાદીના છેલો લેખ જીકના કસબથી ભરવામાં આજે ગુલી રાકાયલી છે. તેનો દીકરો બારિસ્ટર દાખલ પસાર થશે એટલી તો તેના મનમાં ખાતરી છે અને તેથી આ ચીકન પૂરું કરવા મોટે તેણે આજે ઘણી હર્ષિત ઉતાવળ કરી છે.

ગુલી “ગરીબ” ની ઉંમર તેને આશરે પેહલી જોઈ ત્યારપછી આજે બેવડા છે, અને તોપણ તે આવા મોટા ત્રણ દીકરાઓની માળેવી લાગતી નથી પણ “રસ્તમજી શેકની” માને બદલે જાણે કે વડી બેહન હોય તેટલીજ તે જીવાત લાગે છે. માતબર સગાઓની અદેખાઈ, માગનારાઓના જીલમ તથા પોતાના દીકરાઓની વેહલા અને વેદનાઓએ તેના સોહમણા દેખાવમાં જાળે ફેર પાડ્યો નથી. તે વીધવા છે, પણ દીકરાઓની હુજતથી તેણે પોતાના સુખની ઈધાણીમાં તદન કાલી સાડી કાહડી નાખીને ઘેરા લાલ યા ઘેરા બલુ અને ઘેરા જંજુરા રંગની સાડીઓ પેહરવા માંડી છે, કે જે ઉપરની એક જણી કોર તેના માથાંબાનાની કીનારીને રાણક આપે છે ત્યારે ગુલી “ગરીબ” ને એક મોટે ઘેરની શેઠાણી દાખલ દોઈ પણ ગણુયા વગર રહે નહી.

તેના ત્રણ દીકરાઓ મોટા છે, તે ઉમરેજ મોટા નથી પણ તેઓ બેલબેલ મોટા માણસ ઠચા છે. રસ્તમની મોટાહતો આપણે જાણીએ છીએ. સોહરાબ માત મરતબાની નોક ઉપર આજે પોંહચવાનો છે. પણ તે આજે બારિસ્ટર થાય તેની અગાઉ તે જાણીતો થઈ ચુક્યો છે. તે સ-

ભાઓમાં અને મંડળીઓમાં પોતાના કીમતી ભાષણોથી અને તકરાઓથી આગળ પડ્યો છે. ઈંગ્રેજ પત્રો તેના લખાણો વખાણ સાથે પ્રગટ કરે છે, અને યુનિવર્સિટીમાં તેણે અધ્યાપકના નિર્ણયો અને કવિતાઓ રચીને ઘણી વાખવાખી મેળવી છે. એ રીતે ત્યારે સોહરાબ બારિસ્ટર થવા અગાઉ એક મોટો માણસ થઈ ચુક્યો છે અને બારિસ્ટર થવા પછી તે માંખ મારતો પડી નહી રહેશે, પણ ધરોક્ષ તેને ત્યાં ચાલ્યાં આવશે અને તે વખત જતાં એક કુતેહમંદ બારિસ્ટર નિવડશે એમ સર્વ જાણ ઉમેદ રાખે છે.

નાનો બરજો પુણની કાલેજમાંથી પસાર થયા પછી તેના માનિતા પ્રોફેસરે તેને એક સારા પગાર ઉપર એક ઉપવર્ગમાં ઉપરિક્ષક દાખલ નેમ્યો છે; પણ તેની વધારે આખર તેણે મેળવેલાં ઈનામોમાં છે, અને તે વિષે એક જાહેર સભામાં મુંબઈના ગવરનરે પોતે ભાષણ કરતાં એક વિધારથી મી. બરજોજી ગાંધીભાઈના વખાણ કીધાં છે તે તેણે યુનિવર્સિટીમાં પદવી લેતી વખત મેળવેલાં એજ વડા હાકમનાં વખાણો કરતાં પણ વધારે છે. એ રીતે અમારા કેહવામાં વાંચનાર, સહરાગત નહી વિચારશે કે ગુલી “ગરીબ” ત્રણ, “મોટા માણસોની મા” થઈ છે.

ત્યારે, એ ભાગ્યશાલિ માતા પોતાના વચલા દીકરાને બારિસ્ટર દાખલ બેઠવાની ઉમેદમાં પોતાની બારીએ ઉપર કેહવા મુજબ પોતાના ભરતકામ ઉપર રાકાયલી હતી તેટલાં વીજલીના તાર આપીસનો સિપાઈ તેને પુછતો આવ્યાથી ઘેરમાં લગાર ગભરાટ થયો. એ ગભરાટ સમજીને માસીદાસીના હતો તે એમ સમજતી કે બ્યારે દોઈ અતલગનું મરી જાય ત્યારેજ તાર આવે — અને ગુલીને યાદ કરનારાં ગ્રામી સગાં જહામાં દોઈ નહી હતાં મોટે બ્યારે એના ઉપર તાર આવ્યો ત્યારે તો દોઈ ઘણુંજ

અતલગચું મરણ પામવું જોઈએ. ગુલી એટલીજમી ગભરાઈ નહીં હતી, તોપણ અચૂંચ તાર આપ્યાથી તેને અચંપો લાગ્યો ખરો અને લગાર ફિક્કરમંદ આતુરતાથી તેણે તાર ઉઢેલ્યો. પણ તે ઉઢેલતાં તે હસીને ખુષ થઈ ગઈ. એતો ખુશખબરીનો તાર હતો. એતો સોહરાએ કોટમાંથી તાર કાઢાડ્યો હતો અને તે એટલોજ હતો કે—

“હું પસાર થયો.”

સોહરાએ પોતાની કુતેહની ખજાર પોતાની જાલી માથી એક ઘડીની અટકાવવા ગમી નહીં. તે કોટમાંથી જેનમાં દાદર આવે અને ઘેર પુગે તેટલાં જે વાર લાગે તે વાર ખચાવીને ગુલાને એકદમ આ ખુશખબરી આપવા તેણે તાર કરવાની દૂરઅંદેશી વાપરી હતી, કે જેથી તેની માની ઈનતેજરી નરમ પડે અને પોતે ધીરે રહીને મોડથી ઘેર જઈ શકે. સોહરાએ પોતાની માને ખારિસટર દાખલ આવી ભેટવા આહતો હતો અને તેટલા માટે પોતે તૈયારી કરવા ગયો હતો અને તેથી તેને મોડું થવાનું હતું માટે તેણે આ તાર કરવાની વધારે જરૂર જોઈ.

ગુલીની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહીં. તેણે એકદમ હર્ષમાં આ વધામણી લાવનાર સિપાઈને જે રૂપિયા કાઢાડી આપ્યા, પોતાના ઉંચર ઉપર મુખારકાદીની હમણાજ પુરી કરેલી તોરણ લટકાવી દીધી, અને પોતાના આંગણમાં પોતાનો સપૂત આવે તેને કુલેથી વધાવી લેવાને પોતાના બાગમાંથીજ તાજું ફુલો તોડી રાખ્યાં. પણ આ સંધળો હર્ષ ગુલીને એકલો પોતાની પાસે રાખી મેળવા ગમ્યો નહીં. તેને આ હર્ષમાં કોઈ ભાગિયો જોઈતો હતો. “માસી-દાસી” આ ખુશાલીમાં પુરતો ભાગ લેવા જેટલી ચાલાક નહીં હતી. “ખાલિસટર થયો?” તે બોલી. “બલે થયોરે મહે!” એટલોજ તેણે ગુલીના હર્ષમાં ભાગ લીધો. “ખાલિસટર” ને માસી-દાસીએ કોઈ જ નમમાં જોયો નહીં હતો અને “ખાલિસ-

ટર” એટલે તે એક સાધારણ વકીલ કરતાં વધારે સમજતી નહીં હતી.

પોતાના હર્ષમાં કોઈ ખીજે ભાગિયો શોધવા ગુલી તુર્તજ પડોશમાં જીવીને ઘેર ગઈ—પોતાની હાલત ગમે એટલી સુધરવા છતાં ગુલીએ પોતાની આ અસલી ગરીબડી પડોશજીને કદી વિસારી નહીં હતી—અને ગુલીએ પોતાની સાદી ખુશાલીથી પોતાનો દીકરો ખારિસટરની પરિક્ષામાં પસાર થવાની વધાર્થ કહી.

“હુગરાતા, દાદર હોરમજ ! હુગરાતા, પાક પરવરદેગાર !” જીવીએ શુકરગુબરી કીધી. “ગુલી, હવે તુંતો નમિત થઈ દીકરી. તારા માથા ઉપરનો હંધો બોજે હવે આંછો થયો.”

“સોહરાએ પાસ થવા વિષે મને શકતો હતોજ નહીં” ગુલીએ ઉપકાર સાથ જવાબ દીધો. “તોપણ મને ઈંતેજરી લાગ્યા કરતી હતી તે એટલોજ વાસતે કે આ પરિક્ષાઓ પાસ કરવી એ એકલી હોશ્યારી-નુંજ કામ નથી. જે પરિક્ષામાં કાવવા માટે હોશ્યારી અને મનશક્તિજ ખસ હોયતો હોશ્યાર માણસો કદી નાપાસ થાય નહીં. પણ હોશ્યારમાં હોશ્યાર ઉમેદવારો પરિક્ષામાં ઘણીવાર નિરાકુળ થાયછ અને લોથરી માણસો પાસ થઈ જાયછ તે ઉપરથી મને ઈનતેજર રહેવાની ફરજ હતી. આ પરિક્ષાઓ શું છે? એક જાતની સોરતી છે, અને જે હારેછ તે જીતેલા કરતાં આંછો ચાલાક જાણ્યો નહીં.”

“એ બધી ભાયગની વાત છે મારી માય, ભાયગની વાત.” જીવીએ પોતાનું મત આપ્યું.

“માડી આપણે એક કજીયો ઉમો કરીયે ને હોરાએ લડવા આપીયે તો કેવું હાંરે!” રત્નીએ રમુજ કીધી.

રત્ની આ ખુશખબર સાંભળવાને પોતાનાં ઘેરમાંજ હતી. તે જેવી ને તેવીજ ખુબસુરત, જેવી ને તેવીજ શોકીન, સેંઠા પાટલી પાડવા અને ખાનને માથાખાના તલેથી

દેખીતા રાખવા તે જીવી ને તેવીજ આતુર હતી. પણ તેના ઉપર વીતેલા પાછલા પનાયોની યાદ તે ભૂલી નહી હતી અને તેના ધડા તે શિખા વગર રહી નહી હતી. તેણે આગલું ઉછાછનાપણું, નાદાનિયત, જાહેરિયત છોડી દીધું હતું. તે સમજી, સાહુચેત અને વિચારવંત થઈ હતી, પોતાની માને વધારે માનીતી અને બાપને વધારે તાબેદાર થઈ હતી.

ગામના લોકો પણ આટલા અંતરમાં રત્નીની આગલી નિંદા ભૂલી ગયાં હતાં. વખતના દોરે લોકમતને મુધારીને રત્નીને વધારે ઇતસાહ અપાઓ હતો. લોકો સમજ્યા હતા કે તેઓએ રત્ની વિષે નકામો કાગનો વાદ કરી મેલ્યો હતો અને એ છોકરી એક નાદાંતી સિવાય પીળ કરા વાકની ગુનેહગાર નહી હતી. માટે લોકમત રત્નીની તરફેણમાં લગાર જોસબર ફર્યું હતું અને રત્ની આગળ પેડે રંગીલી અને ખુશ મિજાજની પાછી થઈ હતી.

“રત્ની, સાંજે મારો સોહરાય ઘેર પધારે ત્યારે તુંની હાજર રેહશે? આપણ જરા મીઠું મોઢું કરીશું” ગુલીએ ઘેર પાછી ફરતાં અરજ કીધી અને રત્નીએ તે કબૂલ રાખી.

“એ બારિસ્ટર લોકો જાબા પેહરતા દેખું એ શું ખરી વાત છે?” સોહરાયને ભેટવાની આતુરતાથી સઘળાં વાટ જોતાં હતાં તેટલાં માસી-દાસીએ વાત ચલાવી.

“હઉવે, હઉવે,” રત્નીએ માસી-દાસીને બેહકાવનારા રાહકા પુચ્યા. “માફી, તુંને ખબર નહી કે? બારિસ્ટરે ‘લાંબા ઝાબાવાળા’ કેહવાય, ને તે એવા લાંબા કે બાંયને લાગેલા, ને ચાલે તારે પછવાડેથી ઝાડુ કાઢાડે.”

“પણ તે શું બધો વખત લાંબા ઝાબા પેહરી રાખે કે?” માસી-દાસીએ નવાઈથી પુછ્યું.

“હાજતો.” રત્નીએ તેને વધારે બેહ-

કાવી. “રાત ને દાહડો, ઉઘમાંની ને જાગતાંની તે ઝાબાજ પેહરી રાખે. ખીલું કાંઈ પેહરાય નહી જો.”

“ત્યારે સદરો કસતી?”

“તેની કાઠો લાખવાનો. બહ ઝમીજ. નહીતો હરકાર હજ કરે. હોરાય હવણા આવે ત્યારે જોજોની માફી.”

રત્ની તો માત્ર મશાખરીમાં બોલી. પણ સોહરાય સાંજે ઘેર આવ્યો ત્યારે ખરેખર લાંબો ઝમો પેહરીનેજ આવ્યો. તેણે પોતાને માટે એક ખાસ બારિસ્ટરનો ગવન ખરીદ કીધો અને તેથીજ તેને ઘેર આવતાં મીઠું થયું.

ગુલીને પોતાને પોતાના દીકરાને આમ બારિસ્ટરના લાંબા ઝાબામાં ભેટવાની વકી નહી હતી. સોહરાયે ખામખા તેને અચરતી સાથ ખુશી કરવા માટે આ ઝમો લીધો હતો. કદાવર સોહરાય લાંબા ઝાબામાં ઈચે ઈચ એક બારિસ્ટર લાગ તો હતો; અને માસી-દાસીએ તો ઝમો ઉચકીને જોવાનીની હિમત કીધી કે રખે તેણે સદરો કસતી કાઢાઈ નાખ્યો હોય.

ગુલીએ સોહરાયને કુલે વધાવી લીધો, રત્નીએ અને માસી-દાસીએ આવારણા લીધાં, ફતમ તથા ફકીરે જે ખામખા સોહરાયને ભેટવા કારખાનેથી વેહલા આવ્યા હતા તેઓએ તેને ચાંપીને કોઠી કીધી. પણ એજ વખતે વળી તાર આફીસનો સિપાઈ એક ખીજે તાર લઈને આવ્યો, તે સોહરાયને નામનો હતો અને તેણે તે ઝટપટ ઉકેલીને વાંચ્યો.

“ફતેહ! ફતેહ! હું ખુશી છું. તમારી આજની ખુશાલીમાં મારો ભાગ છે. આખાં ઘેરને મુખારકબાદી આપું છું.”

આ તાર “પ્રોફેસર બરજોર” પુછેથી મોકલ્યો અને ગુલી “ગરીબ” ની આજની ખુશાલી સંપૂર્ણ થઈ. એક દીકરો મોટાં કારખાતાનો મલેક થયો; ખીજે બારિસ્ટર થયો; અને ત્રીજે પ્રોફેસર થયો.

આઈમાય કે “હુમાયણ?”

હૈરમજ્જશાહ શેઠનો વાલકેશ્વરનો “હૈર-મજ્જાગ” એક ઘણું ખુશાનુમાં મકાન હતું. તેનો દરિયાઈ દેખાવ, તેની તાજી હવા, તેનો લીલાવરી બરેલો આગ, તેમાં રમતાં હરણ અને મોર, જે પશુઓનો જંગલીર લંગડાને ખાસ શોખ હતો, તેઓ વચે આ મકાનની મજા નેહારીજ હતી. પણ જંગલીર લંગડાને તે સઘળું કાંઈ ગમતું નહીં હતું. તે પોતાના વાંદરાના અંગલામાં જેટલો સુખી અને ખુશી હતો તેટલો અંહી નહીં હતો.

“આ ‘હૈરમજ્જાગ’ તમે મારે વાગ-તે ખરીદ કાઢો અને રાણગાસ્થો” એક દાહડે આ લાડકો લંગડો પોતાના પગમાંનું દર્દ ઉભરી નિકલવાના બળાપામાં પોતાના બાપ આગળ બડબડવા લાગ્યો.

“તારે વાસતે ? ક્યાં ? એતો મારે વાસતે અને તારી માયને વાસતે મેં લીધો.”

“એતો ખરે, પણ તમારી પાછળ તે મને મળે એમ તમારી મતલબ કે ?” જંગલીર બડબડવાનું ચાલું રાખું “પણ બાવા, તમે જાણો છો હું શું કરીશ તે ? ભ્યારે વખત આવશે કેની ત્યારે હું એ પાણીને મુળે વચી નાખીશ. બાવા નહી, માય નહી, એમ ભ્યારે બનશે ને હું એકજો ધણી થઈશ, ત્યારે અંહી એક મોર યા એક હરણી સિવાયે ખીજ કોઈ પણ સોખતી વગર હું ટુસ્યા કરે તેના કરતાં તો હું—”

“પણ તું એકલો પોતાનોજ વિચાર કરશે કે ?” હૈરમજ્જશાહ શેઠે ખુશ ટકોરમાં યાદ આપી. “તારી સાથ તારી બેહન આઈમાય છે તેને કેમ બૂલી જાયછ ?

“આઈમાય તેટલા વખતમાં તો ઘેર કરી જુએ ને મને અંહી એકલો જુરી મરવાનું.”

“ખીહના, બાઈ, હું તુને એકલો નથી મુકવાની.” આઈમાયે જરા બાંધને ખુશી રાખ્યો.

“હમણા તો નથીજ મુકવાનીતો, પણ બાપ માય પછીની વાત છે.” જંગલીર જવાબ દીધો. “હમણા તો તું પરણવા ના પાડેછ, તે હું જાણુંછ. હુંતો ગામના લોકોને સાફ ફેહતો ફરેછ કે મારી આઈતો કોઈ સાથ નથી પરણવાની. એતો કુખિયારી બચુંની તણુંદ હમાયણની પેંડે બાંધના પેરમાં કારબારી દાખલ રહેવાની ને બજારહાત અને અર્ચખુંટણ ચલાવવાની. મારાં મોજને તેમા બરવાની, મારી રાંધણીમાં પુડીંગ ભૂંજવાની, મારા બાગમા તરકારી ઉગાડવાની ને મારા પોડાની આકરી કરાવવાની. હુંતો ગામના લોકોને એજ જવાબ દઉંછ.”

“હથે ! હથે !” આઈમાય હસી. “ગામના લોકો તારા જેવા પરવારતાં હથે કે બધાં તારી આગળ મારીજ વાત લાવવા ખેસી રહ્યાંછ ?”

“નહી કે ? નહી કે ?” જંગલીરને ખોટો પડવા ગમતું નહીં હતું. તેણે તાબડતોબ પોતાની બેહનને તાણો માસ્યો. “પેસુ-બાઈ બાટલીવાલાએ તારે મોટે માથું મોકલું તે સરસ ઠેકાણું ના પાડી તું મોટે ઘેરની વહુ થવાનું ચુકી ત્યારે ગામના લોકો તુને થોડું બોલ્યાં હતાં કે શું ? કેટલાં સારાં ઠેકાણાં તે પાછાં ફર્યાં ?”

“બાવા જંગલીરને એ શું બકબકારો કરાવવા દેવોછ ?” હવે આઈમાયે પોતાના બાપની મદદ માગી.

“આઈ, જંગલીર ખોટો બકબકારો કરતો નથી” અરશેદબાઈ બોલ્યાં અને આ વખતે તેવણ જંગલીરની તરફથી બોલ્યાં. અરશેદબાઈને સઘળી માતાઓની

પેઠે પોતાની દીકરીને પરણાવવાની ધણીજ હોશ હતી અને આઘમે ધણાં સારાં સારાં ઢેકાણાં ના પાડ્યાં માટે તેવણને ખરાં દિલથી નાઉમેદી લાગતી હતી. “પેસુભાઈ બાટલીવાળાના જેવું સરસ માયું, આઘ, તારે વાસતે કરીથી આવવાનું નથી. ધન ભાયગ, કે જેને એવો બુનિયાદી વર ને એવાં બલાં સાસરાંવાસરાં મળે.”

“આઈ, તુંને પેસતનશાહ સામે વાંધો શો હતો?” હવે તો હોરમજરાહ શેઠની દીકરી સાથે લગાર તકરારમાં ઉતર્યાં.

“વળી વાંધો શું હોય બાવા? મને એ ગમતો નથી.”

“એને ગમતો નથી.” બંદગીરે ખીચ પાડી. “વળી જૈરી જે પરણવા નિકલે તે એમની કેહતી હશે.”

“બસ એટલુંજ?” શેઠે લગાર તાજુખી બતાવી. “ગમવાનું ગમે તો નહીં ગમતુંખી ગમે. પેસુભાઈ સામે એ કાંઈ વાંધો નહીં કેહવાય, દીકરી.”

“પણ બધું થઈ ચુક્યું ને વાત વીસરાઈ ગઈ ત્યારે આજે વળી એ વાત ક્યાં કાહાડી બેઠા?” હવે આઈમાય કંટાલી ગઈ. “બંદગીરે મને ખામખા ખીજવવા સાઈ આજે એ વાત છેડી.”

“ગળે પડ, હવે મને ગળે પડ.” બંદગીરે ઉખડ્યો.

“આઈમાય, તે ના કહ્યું તો અમે નાથી રહ્યાં ને તારી ખુશી રાખી” હોરમજરાહે સમજણ પાડી. “વાસતે હવે વાત કરવાને અડચણ શું!”

“પણ હું એમ પુછું કે એમ ક્યાંમુઘી ચાલ્યા કરશે?” હવે વળી અરશદખાઈએ જણવાની હુજત કીધી.

“શું ચાલ્યા કરશે માયજી? વાત કરવાનું?” આઈમાયે અજણી થઈને પુછ્યું. “તમે એ વાત ના ચલાવોની એટલે પછી એમને એમ નહીં ચાલ્યા કરશે.”

“હું વાત વિષે નથી પુછતી, હું પુછું છું

કે બજા બલા ધણીએ તારી ખાતરમાં ઉતરતા નથી, તેમ ક્યાં મુઘી ચાલ્યા કરશે?”

પોતાના માખાપની આ બોહસથી આઈમાય કંટાલા અને ખીજવાટમાં પડી. “આજે એ લોકો મને કેમ લઈ બેઠાં?” તે વિચારમાં પડી. પણ તેને વિચારવાનો વખત નહીં હતો. માખાપને જવાબ તો દેવોજ નોંધયે.

“એમ હમેસ ચાલ્યા કરશે કે આઈ? અમે તુને સારાં સારાં ઢેકાણાં બતાવીએ ને તે તુંને ગમ્યા કરેજ નહીં એટલે થયું.” અરશદખાઈએ કપકો આપ્યો.

“તે રદ કીધેલાં ઢેકાણાં પેસુભાઈ બાટલીવાળા મુઘાં ત્રણ થયાં દીકરી.” બાપે ઉમેર્યું.

“ત્રણ નહીં. પેલા નાનકાશેક વીકાજીને ગણીએ તો ચાર.” બંદગીરે બેહતને ખીજવવા વધાર્યું.

“વર કેવો નોંધયે તે વિષે તારા વિચાર તો કાંઈ અજબ જેવા હોવા નોંધયે આઈ.”

“ને એ વરને પસંદ કરે તેટલાં બુદ્ધી ખખતો થવા આવી” વળી બંદગીરે ટાહુકો પુચ્છ્યો.

“જેવો, બાવાજી, બંગલો મને નકામો નકામો ખીજવેછ” હવે આઈમાયને માત્ર બંદગીરની ક્રિયાદ કરવામાંજ પોતાનો બચાવ જણાયો.

“હું ખાટું નથી બોલતો” બંદગીરે બચાવ કીધો “ચોવીસ વર્ષની જૈરી થઈ તોખી તું પરણવા ના પાડેછ.”

“ચોવીસને બદલે ચાલીસ વર્ષની થાયું તોખી હું એ પેસુભાઈ બાટલીવાળાને નથી પરણવાની.” આઈમાયે હુજત બરેલો જવાબ દીધો. “મને પરણાવવાનો મારી ઉપર તમારો કોઈનો જોશખરો નથી.”

“જોશખરોતો નથીજ, આઈ,” હવે બંદગીરે તેને પટાવી “પણ એથીતો તું મારા બોલવાને ટેકો આપેછ કે તે એક

ખરી બેઠન દાખલ સદાકાળ મારી આ-
કરી કરવા સાથે તારાં પોતાના સુખનો
ભોગ આપ્યો. ત્યારે શું મેં કહ્યું તે ખરું
નથી કે તું મારાં ઘેરની 'હમાયત' થશે !”

આઈમાયને આ કશી વાત ગમી નહી
અને તે સદી ગઈ. થોડીવારમાં એક આયા
કાંઈ અગત્યનાં કામસર આવી તેની સાથ
અરથેદઆઈ પણ આવી ગયાં, અને હવે
થોડીવારમાં હોરમજશાહ શેઠ પણ ગાડી જો-
ડાવીને બહાર જવા તૈયાર થયા.

“બાવાજી તમે કારખાને જાયો છ કે ?”
જાહેગીરે પુછ્યું “ત્યારે તો રસ્તમને મા-
કલજો બાવા. ઘણા દાહડા થયા હું તેને
મળ્યો નથી.”

“હું કહી શકતો નથી જંગલા, હમણા
વેપારની માસમ છે અને રસ્તમને જો કા-
મ થયું હશે તો આવી નહી શકશે.”

“એ કારખાનું બની નહી જવું ?”
જાહેગીરે એટલામાંજ ખીજવાઈ ગયો.
“ત્યારેખી રસ્તમને ખોલાવું ત્યારે કેહ કેને
કારખાનામાં કામ છે.”

“એટલું બહુ છે કે રસ્તમ તારા સ-
રખા વિચારનો નથી.” શેઠે દીકરાને ક-
પડા આપ્યો.

“પણ જુલમ છે? કારખાનું જરા ફકી-
રાને સોંપીને એનાથી અવાય નહી? એજ
મોટો મલિક થઈ નિકળ્યો? તમેખી મા-
લિક હતા કેની? ત્યારે શું તમે કારખાનું
ધરીને બેસી રહ્યાં? તમે બહાર જતા
નહી હતા?”

“મારી વાત જુદી હતી.” બ્યારે બ-
ચ્ચાંની કસુર હોય ત્યારે તકરારથી તેમની
ખાતરી કરવાનો જે થોડાંક માખાપનો
ધારો હોયછે તેમાંના એક હોરમજશાહ
શેઠ હતા, અને હવે તેવજો પોતાના દીક-
રાની ખાતરી કીધી “હુંતો મારા બંધાનો
એકલો ધણી હતો. હું આહુંતો બારે માસ
ગેરહાજર રહું અને અગર બંધાની હાણી
થાયતો તેખી એકલો હુંજ ભોગવું. ધંધો

આલે કે ભાગી પડે તેમાં હું કોઈના જ-
વાબદાર નહી હતો. પણ રસ્તમ કાર-
ખાનાનો નવો મલિક છે એટલુંજ નહી
પણ મારો ભાગિયો છે અને જો કારખાનું
બરાબર નહી ચલાવે તો હું પુછી શકું
વાસ્તે હું અને એ વચે ધણો ફેર છે.”

એટલી વારમાં બાપ દીકરા સાથે વાત
કરતા એટલા તરફ આવ્યા.

અંહી આઈમાય સંગેમરમર જડલા સું-
દર એટલાના સંગેમરમરના ધામલાએને
એટલીને ઉભી હતી અને એક હાથમાં એ-
ટલાના સુંદર કોરાની નકસી ઉપર પો-
તાનું માથું ટેકીને રડતી હતી.

બાપ ગાડીમાં બેસીને બહાર જાયછે
એવું જોઈ તે અંદર જતી રહેવા કરતી હતી,
“પણ કેમ આઈ રહો?” એમ જાહેગીરે
તેના ઉપર બાપનું ધ્યાન ખેંચવાથી તે ધા-
મલા પાછળ મોહકું છુપાવીને પાછી ઉભી
રહી ગઈ.

જાહેગીરને તો આઈમાયે જવાબ નહી
આપ્યો, પણ બ્યારે તેનાં આંસુ પાડવાનું
કારણ શેઠે પુછ્યું ત્યારે તેને જવાબ દેવાની
ફરજ પડી.

“વેસ્તનશાહ બાટેલીવાળા સાથે પરણ-
વાને મેં ના પાડી તેથી તમે ને માયજી
મારી ઉપર ગુસે થયાંછ” આઈમાય ડસકાં
ખાતી ખાતી બોલી.

“કોણ કેહછ કે હું ગુસે થયો, દીકરી આઈ?

“આજની તમારી વાતપરથી મેં એમ
ધાર્યું બાવાજી” આઈએ જરા ધીરજનો
દમ લઈને જવાબ દીધો. “તમે નહી તો મા-
યજી મારી ઉપર ખફાતો છેજ. તેથી મને
કુખ લાગેછ, કાંકે જાણે તેવણ મને ધે-
રમાથી કાહડવાજ બેડાં હોય એમ લાગેછ.”

“વાહલી બેટી, તું અમારાં ઘેરમાં રહે
તેમાં અમારેતો એાર સુખ છે. જો અ-
મારેજ સુખ અમે આહતાં હોયતો અમે
તુંને કદીખી જવા નહી દઈએ. તારી માય
જે આહછ તે તારાં પોતાનાં સુખને વાસતે

આહેછ. તુંને અંછીથી મોકલશું તે સુખી કરવા વાસ્તેજ મોકલીશું અને બ્યારે સુખી થવાની હશે ત્યારેજ તું અંછીથી જશે.”

“મને અંછીથી જવા નથી ગમતું. મને બધા દાહડા અંછીજ રેહવા ગમેછ. પેસ્તનશાહ બાટલીવાણા મને ગમતો નહી ત્યારે મારો શો વાંક?”

“પણ તુંને નહી ગમતો તો તારી ઉપર તેને ગમવાનો જીલમ કોણ પાડે?” શેઠે આંધને ધણી ધીરજ આપી. “હું તુંને આજુગમતો વર લેવાની કદી રજા આપવાનો નથી, પછી તે પાદશાહનો દીકરો કાં નહી હોય?”

“પણ માયજી તેમ સમજતાં નથી તે?” આઈએ ગુચવાડો બતાવ્યો.

“તારી માય પોતાની મેળે સમજશે.” શેઠે ધીરજ આપી. “પેસ્તનશાહનું માંયું રદ કરવા માટે તારાં માય નાઉમેદ થયાંછ, પણ તેની એ નાઉમેદી થોડા વખતમાં નરમ પડી જશે. તારાં માય નાઉમેદ એટલાજ વાસ્તે થયાં કે તેવણની મરજી તુંને એક શેઠિયાંની વહુ બનાવવા, તુંને મોટાં સાસરાં વાસરાં અપાવવા અને પૈસાવાળાની વેહવાણ થવાની હતી.”

“પણ બાવા, માયજી મને ઘેરમાંથી કા-

દાડવા માગે ત્યારે તમે મને કાદાડવા નહી દેશો?” આઈમાય કપૂલાત માંગવા લાગી. “તમે મને ઘેરમાંજ રાખશો? હંમેશા રાખશો?”

“હમેશાંની કપૂલાત કેમ આપી શકાય, દીકરી? તું આજે હંમેશા રેહવા માગેછ, પણ એક દાહડો એવોખી આવશે કે બ્યારે પેસ્તનશાહ બાટલીવાળાનાં કરતાં કોઈ વધારે સરસ વર તુંને ગમશે અને તું પોતેજ અમોને છોડી જવા માગશે.”

“કદી નહી, બાવા” આઈમાય જરૂર કરતાં વધારે જીસાથી બોલી. “જો તમોને કોઈખી મારું કારજ પુછવા આવે તો હું તમોને સત્તા આપુંછ કે તમે એખી ના કેહજો અને મારી આગળ તેની વાત લાવતાખી ના.”

“કોઈ નહી?” તેના બાપે હસીને કીરીથી પુછ્યું.

“કોઈ નહી. પછી તે ગમે એવો મોટો કાં નહી હોય?” આઈમાયે હુજતથી જવાબ દીધો.

હેરમજશાહ શેઠ હસીને પોતાની દીકરીને ચુમી લઈ ગાડીમાં બેઠા અને જતે હાથે પોતાની બેહનને અડધી રમાડતો, અડધી ખીજવતો તેની સાથે રમતો ઉભો.

પ્રકરણ ૧૯૧ મું.

“કાંઈ ગપસપ?”—“શેઠબાવા”ના ખુરા હાલ.

હેરમજશાહ તે દાહડે છેક બપોર પછી કારખાને પોહોંચ્યા. બે ચાર ઠેકાણે કામ હતું તે કરીને તેવણ ગયા ત્યારે ફકીરો મોંજાં છુટાં પાડવાના આરડામાં હતો, રસ્તમ શેઠવાળા આરડામાં ટેબલ ઉપર હતો—તેજ ટેબલ કે જે એક વખતે હેરમજશાહની હતી, જેમાંથી પેસા એક ચોરાયો હતો અને જે ટેબલ હુજવાનું એક વખત રસ્તમનું કામ હતું.

હેરમજશાહ શેઠનાં કરતાં રસ્તમ કારખાનામાં વધારે કામ ઉપર ધ્યાન આપતો હતો. તે ધરાકી તપાસતો, ધરાકો વધારતો, દેશાવરોના આડતિયા સાથે સંદેશા અલાવતો, માલની મોકલમાકલ કરતો, સઘળી નોંધ કરતો અને સઘળા હિસાબ રાખતો હતો. એ સઘળું કામ હેરમજશાહ શેઠ પેહલાં કરતા હતા, પણ તે ઉપરાંત રસ્તમ જે કારખાનાની મેનીજ ક-

રતો તે પણ રસ્તમે જરી રાખી હતી અને એ રીતે શેઠ કરતાં રસ્તમને ડાંગલ કામ હતું. હોરમજરાહને હજી રસ્તમ “શેઠ” જ કેહતો હતો.

શેઠના આપ્તાથી રસ્તમ ઉઠ્યો તથા તેવણ સાથે શેઠેડ કરી તેવણને માટે એક ખુરશી તાણી ટેંગલ આગળ લાવ્યો. શેઠે પેહલાં તો કેટલાંક કાગળ પત્રો વાંચ્યાં; કેટલાંક ધરકોના હિસાબમાં કાંઈ જોવાનું હતું તે જોયું; રસ્તમને કેટલાક સવાલો વધારે વિગત જાણવા સારું પૂછ્યા; રસ્તમે એકસ માલ વિષે મસજત કીધી અને શેઠે સલાહ આપી; એટલે પછી તેવણનું આજનું કામ પૂરું થયું, અને તેવણ રસ્તમ સાથે ગામની ગપસપની વાતે વળ્યા.

પેહલી તો એક ભયંકાર અને દુઃખ ભરેલી વાત ભીખુભાઈના મોતની અફવા વિષે ચાલી. ભીખુભાઈ ધંધાને બાહાને કરાંચી ગયો અને ત્યાંથી પણ જલદીથી ચાકરી છોડીને લાહોર ગયો હતો, એટલું તેને માટે આપણ જાણતા હતા. પણ કે-યેની તેણે એક મન રાખીને કામ ધંધો ચલાવ્યો નહીં હતો. ચાકરી કરવા સિવાય ખીજું કશું તેને આવડતું નહીં હતું, પણ ચાકરી ઉપર તેનું ધ્યાન નહીં હતું. કો-ઈની ઠેકાણે તે ઠરીને રહ્યો નહીં હતો.

પણ વળી તેની ચાલચલણખી ખરાબની ખરાબ રહી હતી. તે એક બે ઠેકાણે પોતાના ધણીની ચોરી અને તેનો ખિગાડ કરવાથી ફર્યો હતો. તેની બદ ધલિત વિષે અવાર નવાર વાતો સંભળાતી હતી. પણ વધારે ખરાબ એ હતું કે તે જીગારના લખમાં પડ્યો હતો. તેનો ખી-લિયડનો શોખતો, તે મુંઝાઈમાં હતો ત્યારનોજ આપણ જાણીએ છીએ. મુકસીલમાં તે કેટલાક હલકા ઠોળિયા ધંધેજો સાથે જી-ગારમાં ધણું ઝોકાવી પડ્યો. તે કોઈવાર કમાયો તેમ ધણી વાર તેણે ખાધું.

આસ્તે આસ્તે તે રખડતો થયો અને

પાયમાલીમાં ધણી માઠી અવસ્થાએ પોહી-ચ્યો. કોઈવાર કોઈ દેશાવરથી આવનાર તેની વાત લાવતું તો આપણ અચરત થઈએ એવા તેના વાળા, ભુખમરા અને ખીજી હાલહવાલીની વાતો સંભળાતી હતી. તે હોસ્પાર હતો, ચપલ અને ચાલક જે-હતનો હતો. તે અચીત સારે મોર્મે લાગ્યો હોત તો દીપી નીકલત. જો તેને તેનાં મા-બાપે સારી રીતથી ઉધાસ્યો હોત તો આજે તે સુખી થાત અને માબાપની નામોશીને બદલે આખરે ને શોખા લગાડત. અફસોસ! કે તેમ નહીં બન્યું.

“તે કેમ જાણ્યું, રસ્તમ, કે ભીખુ-ભાઈ ગુજર્યો?” શેઠે પૂછ્યું.

“મને તો પેસતનશાહ ચીનાઈએ કહ્યું.” રસ્તમે જવાબ દીધો. “અંહી આવતાં આજે મને તે રસ્તામાં મળ્યો; તેણે મને કહ્યું.”

આટલી વાત કરતાંમાં તો પેસતનશાહ ચીનાઈ પોતેજ આવી લાગ્યા. વાંચનાર જાણે છે કે તે મરનાર અફુભાઈનો કેવો દાસ્ત હતો, તેના ઉપર મેહરબાઈએ કેટલી ઉમેદો બાંધેલી હતી, તેને માટે “શેઠખાવા”ના માહીમ કાસ્ટલમાં કેવી ધામધૂમ થતી હતી. અફુભાઈના ભયંકાર મોત પછી તેણે ત્યાં જવાનું છોડી દીધું હતું. તે અફુભાઈ સાથે ભાગમાં કેટલોક સેટો કરતો હતો તે તો આપણ જાણીએ છીએ પણ તેમાં ધણું પૈસા અફુભાઈના હતા, કાંકે પેસત-નશાહ ચીનાઈની આંટ અને આખરે માત્ર નામની હતી. તેનો ભપકો ધણો હતો પણ તેનું કરજ મોટું હતું—અને તેવણના ગાડી ઘોડા, તેવણનો સુંદર બંગલો અને તેમાંની ભપકાદાર લાઈટ, તેવણની હી-રાની વીટીઓ અને સોનાના ધડિયાલો, અર્ધ કહીયેતો ઉછીકા પૈસાના હતાં. તે માગનારાઓની મીલકત હતી.

અફુભાઈના ખુન પછી પેસતનશાહ ઉપરખી ધણું વીર્યું. તેવણના માગનારાઓ ઉજટયા, તેવણની કેટલીક મીલકતો ઉપર

ટાંચ આવી, તેવણના ગાડી ઘોડા ગયા, પણ તેવણનો કાંકો સધર હતો તેણે પેસતનશાહને લા લેવડાવી અને પછી તેને માગનારાઓને રડાવનારાં આ નાહાનથી ચોખ્ખો કરી પોતાના ઘેરમાં તથા પોતાના ધંધામાં લઈ તેને સુધાચ્છો. પેસતનશાહ બેશક સુધાચ્છો ખરે—તે કાંઈ નહીતો સુધરેલો દેખાયો—અને સઠાપટામાં તેણે હાથ મારવાને બદલે તેના કાકાએ તેને વધારે સંગીન ધંધામાં નાખ્યો. તે “મેસયર્સ હોરમજશાહ અને રસ્તમજી” નાં કુટકલિયા ધરકોમાંનો એક હતો. તે શેઠને ત્યાંથી ઘોડા ઘોડા માલ લઈ જતો અને વેચી કમાતો. કોઈવાર ઘણો માલ વેચાવીને દલાલીથી કમાતો હતો. માટે તે અવારનવાર કારખાનામાં આવતો હતો, તેમજ આજે પણ આવ્યો.

“પેસતનશાહ, ભીખુભાઈના મોતની આ ગપ શું ખરી છે?” શેઠ તેના આવતાંનીવાર પુછ્યું.

“હું ચોક્કસ નથી જાણતો, સાહેબ.” પેસતનશાહે ખાલાસો કીધો. “લોકો કેહછ કે વાત ખરી છે, પણ ઘણીવાર ખોટી વાતોને લોકો ખરી દાખલ ચલાવેછ.”

“પણ તે શાથી ગુજર્યો તે કેહતાં હશેની?”

“કેહછ કે તાવ આવ્યો.”

“ક્યાં? હોલો એ ક્યાં હતો?”

“જાહાનસીમાં. તે રેલવેની નવી બંધાતી લાઇન ઉપર હતો. ત્યાંથી, કેહછ કે, એણે શખત તડકો ખાધો તેથી લુ લાગી અને તેમાંથી તાવ લાગુ પડ્યો.”

“અફસોસ! કોણનો દીકરો અને ક્યાં જઈ લાગ્યો.” આમ ખોલતાં હોરમજશાહ શેઠ તેનું જાહાનસીમાં મરણ માનીને કહ્યું નહી પણ ધંધાની ખાતર તે રખડતો ત્યાં જઈ લાગ્યો તેની અફસોસની વાત હતી.

“ખરેખર. શું બિચારા શેઠાવાનો અવદ દાહડો ખેડોછ!” પેસતનશાહ આ અફસોસમાં સામેલ થયો. “શું એમની

એક વખતની દોડધામ અને ચેલમેલ? પણ એ બિચારાઓનો ખુરો વખત ઘણો જલદી આવી લાગ્યો. કોઈની કુટુંબ એટલું જલદી પડી ભાગેલું મેં જાણ્યું નથી.”

“સુરજ ઉગેછ તે પાછો સદા આથમેછ.” રસ્તમે દાનાઈ ખતાવી. “સહુની ચહડતી પડતી ચાલુજ છે.”

“બિચારાનો ખરગસ્તે વખત આવ્યો ત્યારે વળી દીકરાઓની મરવા લાગ્યા. પેહલાં અફ મુવો, પછી ભીખુ મુવો અને હવે મને લાગેછ કે વીકોની જલદી મરશે.”

“કેમ? કેમ વાંરે?”

“તે છેક હાલહવાલ થઈ ગયોછ. પરમ દાહડે છાકટો ધુન થઈને વીક્ટોરિયા ગાર્ડનના દરવાજાની પાહાર રસતા ઉપર બેશુધ પડેલો તેને પોલીસ ઉંચકાને ગાડીમાં નાખી ચોકીમાં લઈ ગયા. આખી રાત તે ચોકીમાંજ પડી રહ્યો પણ ખીજે દાહડે હોસ્પિટાલીમાં આવ્યો ત્યારે પોલીસ તેને માજીસ્ટ્રેટ આગળ ઉભી કરવાની હતી, પણ તેટલામાં કરીમખાન ડીટકટિવ આવી લાગ્યો, તેણે તેને ઓળખ્યો અને તેના બાપની આબરૂની ખાતર તેને ખુબ દમ ભરાવીને જવા દીધો. એના અવતાર કેવા થઈ ગયાછ! શેઠ તમે એને હમણા દોડોછ કે?”

“નહી. આજ બેથી વધારે વર્ષ થયાં એ મારી ચાકરી મુકી ગયો ત્યારથી મેં એને જોયો નથી.”

“એ જલદી મરી જશે.” પેસતનશાહે વધાર્યું. “પણ હું ધારૂંછ કે હવે શેઠાવાની કાંઈ જાજ દાહડા કાહડે નહી.”

“કેમ વાંરે? કાંઈ આજારીખાજારી છે કે?”

“નહી. પણ કાંઈ રોગ અંદરથી કરડીને કોતરી ખાતો હોય તેમ મનચેરજી-શેઠનું કદાવર અંગ પીલાતું જાયછ અને બખી ખાધેલા જેવા ફરેછ. ગાડી ઘોડાતો કાહડી નાખ્યા અને મારગેજીએ માછીમ

કાસ્ટલ વેચવા કાહાડેલો સંભળાયછ, માટે બિચારે મેહમમાં પોતાને માટે કાંઈ નાની જગ્યા શોધેછ.”

“એએએ ધણી મોટા અચોથી પોતાની ખુદારી કીધીછ” શેઠે શાક્ષી પુરી. “આજ

વર્ષ એકની વાત ઉપર મનચેરછ - મારી પાસે આવી ગયા ત્યારે મેં એજ સલાહ આપી કે તમે પેહલાં અર્ચ ધરાડો. હવે એ અફલ તેમને ધણી મોડી સુજ પડીછ.”

પ્રકરણ ૧૯૨ મું.

ગપસપનું એક રમુજી બચ્ચું.

“પણ શેઠ કાંઈ ખીજીં ગપ સાંભળીછ કે ! તે ગપ ધણી સારી છે. ખૂસા-ખખરી છે. તેતો રસ્તમજી શેઠ, તમારે વાસ્તે છે?”

પેસ્તનશાહ સીનાઈ લગભગ જવા ઉઠેલા આ ગપસપ યાદ આવ્યાથી તે પુછવાને ઉભા રહ્યા. રસ્તમ જોઈ અત્યાર સુધી વાતમાં જાન્યે ભાગ લીધો નહી હતો તે આનો કાંઈ પોતાની વાત છે એમ સાંભળીને કામ હાથમાંથી મુકીને વાત સાંભળવા ઉભો.

“શી વાત છે, સીનાઈ સાહેબ?” શેઠજ પુછ્યું.

“છેતો ગપ, પણ માનવા સરખી છે.” સીનાઈ સાહેબે વાત ચલાવી. “કેહછ કે કુંવરજી કાપડિયાની દીકરી ગુલબાનું સાથ આપણા રસ્તમજીનું કારજ થયુંછ ને હવે જલદી લગન થનાર છે.”

“કોણે કહ્યું?” રસ્તમ હસીને બોલ્યો “પરવારતાં લોકોના મોહમાં વળી હું ક્યાંથી આવ્યો?”

“તેમ બોલવાનું તેઓ પાસ કારણ છે ખરું.” પેસ્તનશાહે બોલાસો કીધો. “પરમ દાહડે, બાઈ રસ્તમજી, તમે ‘નિદા-ખાતા’નો ખેલ જોવા ગયા હતા?”

“હા. હું ગયોતો.”

“કોણ સાથે? તમારી સાથ કુંવરજીની ગુલાં હતી કેની?”

“હા. પણ તેમતો તેની મા અને ખીજી બેહના અને વળી કુંવરજી પોતે પણ અમારી સાથે હતા.”

“વળી ત્યાં કેમ લાગુ પડી ગયો, રસ્તમ?” શેઠે લગાર નવાઈ બતાવીને પુછ્યું.

“અરે નહીરે સાહેબ. કાંઈજ નહી.” રસ્તમ જાણે કાંઈ વાંકમાં આવી પડ્યો હોય તેમ ગભરાઈથી બોલાસો કરવા પડ્યો. “અમારી દાદર સભામાં કુંવરજી સાથે બોળખાણ થઈ. તેવણ રાજ મને પોતાને ઘેર તેડ્યા કરતા હતા. માટે કાલે રાતના હું મારે ઘેર જમીને ચંદની હોવાથી ફરતો ફરતો એવણના ઘેર તરફ ભાંયખલે જઈ લાગ્યો. તેવણ દરવાજા ઉપર જ મળ્યા અને પોતાની ફેમલી સાથે નાટકમાં જતા હતા, માટે મને સાથે લઈ જવા માગ્યો અને હું ગયો.”

“અને કેહ કેજે બધા વખત નાટકમાં તમે ગુલાંની પાસે બેસીને તેના કાનમાં ગુસગુસ વાતો કસ્યા કીધી?”

“મને ખેસાડ્યો ત્યાં હું બેઠો ! હું ના કહું? ને વાત કીધી તેતો નાટકની વાત હું તેને સમજાવતો હતો. હું ધણીવાર બેઠો નહી. ઉબગરો અટકાવવા સારું હું નાટક અધુરો મુકીને ઉઠી આવ્યો અને ૧૧ વાગતાની ત્રેનમાં ઘેર આવ્યો.”

“ત્યારે વાતમાં કાંઈ છે ખરું” પેસ્તનશાહ સીનાઈ જતાં જતાં મત આપી ગયા.

“નિદાખાનાના નાટકમાં તમેને લોકોએ ગુલાની સાથે ખેંચા લેવા, કુંવરજી કાપડિયો પોતાની દીકરીને પરણાવવાને ધણી મહેનત કરેછ તે લોકો જાણેછ, મારે તે-આએ વાત ગોઠવી દીધી કે તમે તેને ત્યાં અદરાયા.”

“જે તેમ હોય તો લોકોએ ‘નિદાખા-ના’માં આપેલી શિખામણને ત્યાંને ત્યાંજ વિસારી દીધી.” રસ્તમ હસ્યો. “નિદા-ખાનાનાં નાટકથી નિદા વિષે હજી લોકોને પુરતી આનક મળી નથી.”

પેસતનશાહ સ્ત્રીતાઈના જવા પછી હો-રમજરાહશેઠ રસ્તમ આગળથી ઉઠ્યા નહી પણ તેની સાથે એજ વાત અલાવતા રહ્યા.

“રસ્તમ, એ કાપડિયાની ગુલાં વિષે મારા જંહગીરને એક દાહડે તારી મજબૂત કરતાં મેં સાંભળ્યોતો.” તેવણે ખુરા મી-જાજીયા યાદ આપી. “તું શું ફેનમાં ક-રેછ તેની આપણને તો ખબર નહી ! જા-હતો કેયા કુંવરજી કાપડિયાની દીકરીપર નજર દોડાવતા દેખું !”

“નહી સાહેબ, મારાં મનમાં એવો ક-શો ખ્યાલ નથી” રસ્તમ જાજવાઈને જા-લ્યો. “હું કાલે પેહલવેહલોજ તેને ત્યાં ગયો અને તેણી મેં કહ્યું તેમ અકસ્માતે ફરતો ફરતો.”

“પણ તેમાં એટલો બધો ગભરાયછ ને શરમાયછ કાંય ?” શેઠ રસ્તમને હિમત આપી. “કુંવરજીની દીકરીને આહવા સાં-હું કાંઈ તુને ઠપકો આપતો નથી. એવી ઉમેદવારીમાં કાંઈ પાપ નથી.”

રસ્તમે જવાબ દીધો નહી, તે ઉપરથી શેઠ વધારે આગળ ચાલ્યા.

“કાપડિયાની ગુલ સારી છોકરી છે, ર-સ્તમ. ખુબસુરત છે, શિખેલી છે ને વળી ગુલને એની માસીએ કરી લીધેલી તેના પચાસ હજાર રૂપિયા એ છોકરીને મળેલાછે. તું પરણશે ?”

“સાહેબ, હું અજબ થાઉં છ કે તમે મા-રી સાથે એવી વાત કરોછ.”

“એમાં અચરતી શી છે ? કોઈ જોવે-હોયતો જરાખી શરમાયા વગર આવું સુંદર ઈનામ મેળવવાને માગણી કરે !”

“કોઈ કરે ખરા, પણ તેમાનો હું નથી.”

“નહી કાંય ? રસ્તમ, હું ધારેછ કે તે પરણવાનો વિચાર કરવાનો હવે વખત આ-વ્યોછ. વાત કરતાં ત્રીસ વર્ષની તારી ઉ-મર થવા આવીછ; તું રજતો કમાતો થ-યોછ; હવે તું આવી કોઈ સારી છોકરી પ-રણે તો હરકત નહી.”

“પણ સાહેબ, હું પરણવા આહતો નથી.”

“આહતો નથી ? કાં નહી ?”

“જેરી કેવી જોઈએ તે વિષે મારા વિ-ચારો એટલા ઉંચા છે કે હું ચાહુંછ તેવી આરતો મળવી મુશ્કેલ છે.” આમ જો-લતાં રસ્તમ અચકવા લાગ્યો અને જા-કીના વાક્ય તેણે અચકી અચકાનેખી પુ-રા કીધા નહી. “અગરજે હું ખાચડી ક-રવા નીકલું તો મારી નજર એવી ઉંચે જાય કે હું ધારેછ—હું ધારેછ—”

“તું ધારેછ કે તુને તેવે ઉંચે ડોકાણેની આરત મળી શકે નહી ?” શેઠ વાક્ય પૂરો કીધો. “તારી ઉમેદ એવી ખાચડી વિષે છે કે જેને તું પોંદ્યો શકે નહી.”

“હાજી. એમજ.” રસ્તમે ધણીજ ન-ખલા સાદે જવાબ દીધો.

“ત્યારે તારા જવાબપરથી તો એવું જણાયછ કે તે કેથી ઉમેદ ખાંધેલી છે ખરી ?” હોરમજરાહશેઠ હવે તો રસ્તમને ગજેજ પડ્યા.

“હું ના કેમ પાડું સાહેબ ?” રસ્તમે અચકીને ધણીવારે જવાબ દીધો.

“અને તે છોકરી તારાં કરતાં ધણી ઉંચી પદવીની છે ?”

“હાજી. તે મને મળી શકે નહી,” રસ્તમને આ સવાલો ગમતા નહી હતા.

“પણ ઉંચી શામા ?” શેઠ સમજતા હતા કે રસ્તમને જવાબ દેવા ગમતા નથી

તોપણ તેવજો સવાળો ચાલુ રાખ્યા. “તે હુંથી આનંદાનમાં છે? કે આખરમાં છે? કે પૈસામાં છે? કે શામાં છે?”

સ્ત્રીએ વળી ચૂપ રહીને બતાવ્યું કે તેને આ વાત ગમતી નથી.

“કદાચ તે તુને નહીં મળી શકે તેનું એક ખીજીનું કારણ હું ધારી શકું છું.” શેઠે તર્ક બાંધી.

“તે શું સાહેબ?” સ્ત્રીએ સાંધું પૂછવાની કુરુજ પડી.

“તે કદાચ તુંને રખડાવીને ખીજી સાથે પરણી ગઈ હશે.” શેઠે પોતાના શક કહ્યો.

“અને તેથી તે તુને મળતી નહીં હશે.”

“અરે નહીં સાહેબ.” સ્ત્રીએ હસી પડીને બોલ્યો. “તેવું કાંઈ નથી.”

“વારં તારો છુપ્યો ભિદ હું જાણવા માગતો નથી સ્ત્રી, પણ તું મને માફ કરે તો હું મારું એક મત આપું?”

“હા, સાહેબ બેલાશક.”

“હું ધારું કે તું સરસમાં સરસ છોકરીનો હાથ મેળવવાને લાયકનો થયો છ, સ્ત્રી.” શેઠે હિંમતથી અને ખુલા આવાજથી તેનો બરડો ડોકી તેને હિંમત આપી. “ગમે એવાં આનંદાનની, ગમે એવાં કૂળની, ગમે એવા પૈસાવાળી કોઈ એકખી છોકરી નથી કે જે તારા હાથને લાયક નથી એમ કેહવાય.”

“અરે, સાહેબ, એટલો બધો તે હું શું મોટો થઈ ગયો” સ્ત્રીએ કહી માની નહીં રાગ્યો કે તેને મોટાઈ એટલી વધી હાય.

પ્રકરણ ૧૯૩ મું.

“તારા મનમાં કોણ ?”

સ્ત્રીએ સઘળા નહીં ધારેલા જવાબ આપ્યા પણ શેઠે તો જાણે કે કાંઈ ધારી વાલીનેજ આ વાત ચલાવી કે શું ?

“હવે તું મને કેહ કે તારી નજરમાં કોણ છે?” શેઠે અચ્ચત્ત પૂછ્યું “કાંઈ નામદાર સરનાં આનંદાનની છોકરી છે?”

“અરે સાહેબ, સાહેબ!”

“વારં ત્યારે કોઈ વાડિયા આનંદાનની છે?”

“નહીં જ, નહીં.” સ્ત્રીએ આ ના વાત કરવાની સાંભે છે કે કોઈ ચોક્કસ આનંદાનની સાંભે છે તે જણાવું નહીં.

“દાદીશ્રેષ્ઠ, કે પટેલ આનંદાનની તરફની કોઈ નાજનીન તે ધારેલી હશે?”

“મેં જે ધારી છ તે એ દરએક નામીયાં આનંદાનની બરોબરની અને મારા કરતાં ચહડતી છે.” અંતે સ્ત્રીએ જવાબ દિવાની હિંમત કીધી.

“પણ ત્યારે તો મારે જાણવી જોઈએ. હું જાણવાનો હજી ત્યાં દાવો કરું છું.”

“મને માફ કરે, હું તમને કહી શકતો નથી, મુરખી.”

“હું તારાં સારાને વાસ્તે જાણવા માગું છું સ્ત્રી.” શેઠે ધણી મીઠાસથી તેને ધીરજ આપીને સમજાવ્યો. “ધણાં વર્ષની વાત ઉપર તું પેલા જોહવાયલા અડધા વિષે મારી આગળ બોલ્યો અને તારી ગરીબાઈ તે કમૂલ કીધી તે વખતથી તે મારાથી કશું છુપાવ્યું નથી, ત્યારે આ વાત કાં છુપાવેછ? ચાલ, હું તુને યાદ કરવામાં મદદ આપું. તારા ઘેરમાંની માસી-દાસી-પર કાંઈ તારી નજર છે?”

સ્ત્રીએ ખૂબ હસ્યો અને બોલ્યો “અલખત નહીં.”

“ત્યારે જીવખાયાંની જરી?”

“તેજી નહીં.” સ્ત્રીએ પાછો હસ્યો.

“ત્યારે દીની ડાહીની બેહન ધની?”

“નહીં નહીં.”

“વારં ત્યારે કુમલા કોપરબાસની દી-

કરી તો નહી હોય, કાંદે તેતો પરણી ચુકીછ ?”

“નહીજ તો સાહેબ ?”

“હું. હું ! ત્યારે મને યાદ આવી. તું આપણા ફકીરાની રત્ની સાથ પરણવાને ઉમેદવાર છે ?” શેઠે અટકલ ચાલુ રાખી. “તું તેની હિમાયત ધણી કરતોતો અને તેના વિષે અમારા મનના ખરાખર વિચાર કાઢાડી નખાવવામાં તુંજ ફતેહ પામ્યોછ. હવે ભીખુભાઈની ખિચારો ચુલ્લો મારે ભીખુભાઈને ચાહવાની તેનામાં જો કાંઈની ઉમેદ હોયતો તે ગર્હછ. તેજ કે ?”

“હું માફ માયુંછ સાહેબ કે તે નથી.”

“ત્યારે કોણ ?” શેઠ યાદ કરવાને જરા થોપ્યા અને અચ્ચત્ત કાંઈ યાદ આવ્યું તે અચ્ચત્ત બોલી પડ્યા. “વારં ત્યારે તારા ભાગિયા હોરમજશાહની દીકરી આ-ધિમાયને તે ધારેલીછે ?”

સ્તમ ફગલાઈ ગયો. તે ચૂપ થઈ ગયો, એટલુંજ નહી પણ તેની જીલંદ પે-શાનીયાળાં પોહલાં કપાળ ઉપર પસીનાના માતી ટુટી નિકલ્યાં અને તેના એહરા ઉપર ફાટી નિકલેલા લાલ રતાસ સ્તમનો જવાબ થઈ પડ્યો. તે રતાસ કુદરતી લા-જનો તેમ ખરા દિલના હર્ષનો હતો અને સ્તમ માહુથી ગમે એટલું બોલે તે કરતાં આ વધારે પડે જવાબ હતો.

શેઠ પણ હવે ચૂપ થઈ ગયા. પણ એ ચૂપકીદી તોડનાર પાછા તેવણજ હતા. તેવણના દિલની ઉમેદજ તેવણને એટલા બધા બોલાવ્યા હતા, અને તે ઉમેદ પાર પડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તેવણને વ-ધારે ચુપકીદીનું કારણ રહ્યું નહી હું.

“સ્તમ, ખરું કેહ. એ તારી ઉમેદ તારાં દિલમાં તે ક્યારની બાંધીછ ?” તેવણે સ્તમને હા કેહવાની ફરજ પાડ્યા વગર સમજી જઈને પુછ્યું.

“ધણ વર્ષની સાહેબ, આજ વર્ષો થયાં મારા દિલમાં મેં એ ઉમેદ બાંધેલી છે

સાહેબ. મારી ઉમેદાનું જંગલી સ્વપ્નું એ છે. મેં હવાઈકીલા બાંધ્યા કીધાછ, પણ તે એવું સુખકારક સ્વપ્નું છે કે અગર તે ખરું નહી પડે તોપણ તે સ્વપ્ના દાખલની મને સુખ આપેછ.”

“તે કોઈ દાહાડે મારા ઘેરમાં એ વાત છેડીછ ?”

“કદી નહી.”

“અથવા તું મારી એ દીકરીને ચા-હતો હતો એવું કોઈની રીતે તેને જાણવા દીધુંછ ?”

“કોઈ કાલે નહી. હું પોતે તો કશું બોલ્યો નથી સાહેબ, પણ મારા દેખાવ અ-થવા મારી ઢબજબથી પકડાઈ ગયો હોવું તો નાચાર. મને લાગેછ કે આઈમાય આગળ હું એવી કોઈ રીતે પકડાયેલો, પણ તેમ હોય તો મેં જણીચુજીને તેવો દેખાવ રાખ્યો નથી.”

“જે બધામાં ઈમાનદાર, તે પરણવા-માંની પ્રમાણીક” સ્તમના આ મારી સ-રખા એકરાર ઉપરથી હોરમજશાહે વિ-ચાર્યું અને પછી પુછ્યું, “હવે હું તુને શું કહું સ્તમ ?”

“તમે ગમે તે કપકો આપશો તે હું સાંભળીશ.” સ્તમ સમજ્યો કે શેઠ ગુસે થયાછે. “આજના મારા એકરાર પછી તમે મને તમારા હોરમજ બાગમાંથી ક-દાચ હાંકી કાઢાડશો તો તમે મુખત્યાર છો. તેમ થશે તો હું જાંહગીરને વાંદરેના બં-ગલામાં મળતો રહીશ. પણ હું એટલુંજ માગી લઉંછ કે મારી બેઅદબી થઈછ તે માફ કરજો. આઈમાય ઉપર ખ્યાર કરતાં હું હમણા નવાઈના શિખ્યો નથી. મહો-બત શું અને તે કેમ કરવી તે હું જાણતો નહી હતો તેની અગાઉથી એ માહાજુબની માહબતે મારા જીગરમાં ઘેર કીધુંછ. કેવી માહબત ! જો હું એ નાજનીતને પરણવાને શક્તિવાન હોત, તો હું જીંદગી સુધી સુખી થયો હોત. હું મારા મનમાં સમજતો હતો

કે કદાચ એ સુખ મારા નશિયમાં હશે, પણ ભ્યારથી મને શુદ્ધિ આવી—”

“શાથી શુદ્ધિ આવી?”

“તમે વીકાબાઈને એવીજ માગણીને જે જખાન દીધી તેથી, કે ભ્યારે શેઠખાવાનું ખાનદાન તમે તમારીથી ઉતરતું ગણ્યું ત્યારે મારી શી ખિરાદ? આ મોહખતમાં હું વધારે નહીં લલચાવું એટલા વાસ્તે એક વખત મેં વિચાર્યું કે હું હોરમજબાગમાં જવાનુંજ આસતે આસતે માંડી વાલું—”

“ત્યારે તેથી તું મારે ત્યાં હમણાં કમ આવ જવ રાખેછ કે?”

“કદાચ તેમ હોય. પણ હું જાણીજીજીને ત્યાં આવતો બંધ થયો નથી. નહીં જવાનો ખ્યાલ તો માંડીજ વાલ્યો, કાંકે મેં ધાર્યું કે મારી પાક મોહખત ભ્યાંસુધી હું કોઈને કેહતો નથી ત્યાંસુધી મારે ત્યાં જવામાં કાંઈ અડચણ નથી. મારી ભૂલ હશે, પણ જેમ જેમ હું દૂર રહુંછ તેમ તેની પવિત્ર મહોખત મારાં મનને વધારે ઘેરેછ.”

“પેસતનશાહ બાટલીવાળાએ આઈમાયનું માથું મોકલ્યું હતું તે તે સાંભળ્યુંછ?”

“હાજી મેં સાંભળ્યું હતું” પણ તેથી પોતાને કેટલી નામુસાદી થઈ હતી તે કેહવા કરતાં રસ્તમે શેઠને પોતાનેજ વિચારી લેવા દીધી.

હોરમજબાહ શેઠ લગાર વિચારમાં બેસી રહ્યા. તેવણ આ વાતચીતની રાહઆતમાં જે ખુશી હતા તેવાજ હવે ગંભીર થઈ ગયા. પણ તેવણ નાખુશ નહીં હતા. આ વાત તેવણે અજાણપણામાં પોતેજ છેડી અને તેમાંથી નહીં ધારેલી ખીના નિકલી આવી તેમાં રસ્તમનો શા વાંક? પણ પોતે જે આજે શોધ કીધી તેને માટે તેવણ દિલગીર થયા નહીં. તેવણ એટલુંજ સમજ્યા કે રસ્તમ પોતાની ઉમેદવારી કપૂલ કરી ચુક્યા તો હવે તેનો જવાબ દેવાની ફરજ તેવણને માથે આવી પડી.

“રસ્તમ, હાલ તું તો હું કશો ચુકાદો આપી નથી શકતો. તું આઈમાયને પોતાને પુછ.”

“હું આઈમાયને પુછું?” રસ્તમ ડઘાધને જોવા લાગ્યો.

“મારી મતલબ કે તેની ખુશી પેહલાં પુછવાની છે. જે આઈમાયની તારા ઉપર ખુશી હશે તો એ નેક ઉમેદમાં હું આડ આવવાનો નથી. પણ મારી દીકરી પોતે પરણવાને ના પાડેછ. ચોધડિયું એવું બન્યું કે આજેજ મેં એના લગ્નની વાત છેડી ત્યારે એ છછની પડી. એણે મને સાફ કહ્યુંછ કે જેની ધણી એની માગણી કરે તે ધણીની એની આગળ મારે વાતખી નહીં કરવી, પણ મેં પોતેજ બાહારે બાહારથી તેની કાસર પતાવવી. એ આઈમાયનો ઠરાવ છે, પણ તેમ બોલતી વખતે તારું નામ તેના મનમાંખી નહીં હોય અને તારે વિષે કદાચ તે ખુશી હોય.”

આ કેવો આરાજનક જવાબ! રસ્તમનું દિલ અંદરખાનેથી હરખના ઉછાળા મારવા લાગ્યું કે આઈમાય તરફની તેની મોહખત આઈમાયના બાપને પસંદ છે.

“શેઠ, તમે ખરું કહોછ? મને બતાવતા તો નથી?” રસ્તમે એકવાર ફરી બાળાપણામાં પુછ્યું.

“એ વાતની મરાખરી હોય રસ્તમ? હું કદી એવી મરાખરી કહેખી? મેં વીકાબાઈને એ વિષે લગાર બનાવ્યો હતો ખરો, કાંકે મારા જમાઈ દાખલ તેનું નામજ ધિક્કાર ભરેલું હતું. તારે વિષે મારું ખુલ્લું મત છે કે જે મારી દીકરી કપૂલ રાખે તો મને ખીજે વધારે સરસ જમાઈ મળવાનો નથી.”

“પણ જી મારી પાસે પૈસા કાંઈ નથી. પેહરામણી શું કરી રાકીશ?” રસ્તમ પોતેજ હવે ચુચવાડો બતાવવા પડ્યા.

“તારી પાસે પૈસા નથી તો પૈસા કરતાં વધારે કાંઈ છે. તારી અક્કલ એજ

તારા પૈસા છે. મારી દીકરીને પેહરાવવા સાહે મારી પોતાની પાસે પૈસા પુરતા છે.”

સ્તમ વિચાર કરતો ઉભો, પણ શેઠે પુર્ત તેને હુકમ આપી તેનો ગુચવાડો ભાંજ્યો કે “સ્તમ તુંને કાંઈ હમણાં કાંમ નહી હોયતો જ આપણે ઘેર. જાંહગીર તારા ઉપર ખીજવાઈ રહ્યો છે કાંકે તું ધણા દિવસ થયા તેને મધ્યો નથી. તેણે તુંને

ખાતાવ્યો છે અને તેને હું કબૂલાત આપી આવ્યો છે કે તુંને હમણાજ મોકલવો.”

“મારે કામતો સમજું અજાસ થયું છે સાહેબ.”

“ત્યારે તો તું જ સ્તમ, મારા જાંહગીરની તખીયતખી આજે સારી નથી. તું જશે તો મારા લંગડા દીકરાને ચેન પડશે.”

પ્રકરણ ૧૯૪ મું.

“કાચું કપાયું—દર્દના ચમટા.”

કારખાનાંની ગાડી, જે બરાબર ખાલીયે તો સ્તમની પોતાનીજ ગાડી હતી પણ કારખાનાંના હિસાબમાંથી તે ગાડી ઘોડાના અર્થ ચાલતો હતો, તે જોતરાવીને સ્તમ વાલકેશ્વર ગયો. હોરમજ ખાગના ઝાટલા ઉપર ગાડીના અડઅડાટથી જાંહગીર તેને લેવા આવતો હતો તે આજે નહી આવ્યો.

જાંહગીર એકલોજ પોતાના સાટ્રિનના કોચ ઉપર માત્ર ચોપડી સાથ વાત કરતો થડેલો હતો. પોતાના દોસ્તના આવ્યાથી તે ખુશ થયો અને સ્તમના પુછવાથી તેને ખબર આપી કે તેના થાપામાંનું નસનું દર્દ આજે તેને અંદરથી ચમટા તોડતું હતું.

“એ આ નાનકાશેઠની શી વાત? એ શું ખરું છે કે ભીખુ મરી ગયો?” થોડીધણી વાત ચાલવા પછી જાંહગીરે પુછ્યું.

“મેં ચોકસ સાંભળ્યું નથી. પેસતનશાહ ચીનાઈએ મને તો કહ્યું.”

“મને લાગે છે કે વાત ખરી હશે.” જાંહગીરે તર્ક બાંધી પણ તેજ વખતે કુશીરાની દીકરીને ટોકારમાં યાદ કીધી. “હવે પેલી રાત્રી શું કરશે? શોક ધરશે કે? કાલી સાડી પેહરશે કે?”

“ગરીબ બિચારી રાત્રી” સ્તમને તેની દયા આવી.

“અરે જાહે! તું મોટો દયાળુ થઈ ની-

કલ્યો છે!” દર્દના એક ચમટામાં જાંહગીર સ્તમપર ચીહરડાયો. “તું કોણની આગળ તેની દયા ખાય છે? તું ધારે છે કે હું તેને વીસરી ગયો નથી કે? થઈ ચુકી. તે વાત થઈ ચુક્યાને વર્ષો થયાં.”

“ત્યારે તો રાત્રી પરણી જાય તો તુંને કાંઈ અડચણ નથી, જાંગલા?” સ્તમને જાંહગીરનો તેની તરફનો ખાર મરી ગયો હોય તે ન માનતાં હસીને પુછ્યું.

“તે ગમે ત્યાં પરણવાને મુખત્યાર છે.” જાંહગીરે પોતાના સરેસ્તાના તિખાસથી જવાબ દીધો. “તારે ગમે તો તું કાં નથી તેની સાથ પરણતો? જ તારે માયું મોકલ ને હું તારા અશિરવાદ સારતી વખત શાક્ષી દાખલ થાલી ધરવા ઉભો રહીશ.”

“પણ રાત્રી સાથ હું પરણું તો તું ખુશી થશે?” હજી સ્તમને માન્યું નહી કે જાંહગીર ખરાં દિલથી આ દરખાસ્ત કરતો હોય. તેમ નહીજ હતું.

“અચ્ચાજી તું એવું કાંઈ કરતો ખરો, પછી જો હું તુંને ફાંસી નહી દઉં તો.” જાંહગીરે સ્તમનો શક અંતે ખરો પાડી આપ્યો.

“નહી, નહી મને તો આજે લોકો એક ખાયડી આપી ચુક્યાં.” સ્તમ હસ્યો.

“તે કોણ વળી?”

“કાપડિયાની ગુલી.”

“કાપડિયાની ગુલી?”

“કાપડિયાની ગુલીજ. મને પેસ્તન-શાહ આજે ખાતરી આપતો હતો કે પરે-લના લોકોએ એ સાદું નકી કોકી ખેસા-ડયું. તે બોલ્યો કે ગુલીને પરણવું એતો હજી બહુ છે. શેઠે પણ તેમજ કહ્યું.”

“શેઠેની ગુલી સાથ તારે કારજ થાય તે પસંદ કીધું?” જાહેગીરે કળ ખાઈને પો-તાનો થાપો ઉચકતાં પુછ્યું.

“હા.”

“અને તું શું કેહછ?”

“હું? જોઈયે! દુરસદે વિચાર કરીશ.”

એજ ઘડીયે જ્યાં રસ્તમ અને જાહે-ગીર ખેસીને વાત કરતા હતા ત્યાં બાહારની અગાસી ઉપર આઈમાય નજરે પડી. તે અગાસી સંગેમરમરની પોહણી અને વિશાળ હતી. તેની વચોવચમાં એક કુ-વારો હતો અને તેની ફરતા રોપાઓના એક ક્યારામાં ખુશનુમાં કુલો ઉગારેલાં હતાં. આઈમાય બાપના દિવાનખાતાને માટે એક સુંદર ગજરો બનાવવા માટે કેટ-લાંક કુલો ચુંટતી ચુંટતી અગાસીની આ બાજુએ આવી હતી. એક ગોલાની સા-ટિનની સાડીની કરચલીદાર ઘડીમાંથી કુ-લના રોપાઓ ઉપર બાહાર નિકળતો આ-ઈમાયનો નાજુક, ગોરો, સુંવાલો હાથ એક તેવીજ નાજુક સોનેરી પોહચીમાંથી બાહર લંબાયલો હતો તે પોતાની નાજુકીમાં નખ-રાંદાર હતો.

“આઈ, તું મારા ઓરડા તરફનાં મો-ઘરાં ના તોડી લે.” જાહેગીરે પોતાની ખેહનના આ કામ સામે મોટે સાદે હાંક મારીને વાંધો લીધો. “હું અંહી રાતે વાંચવા ખેસું છ ત્યારે મોઘરાંની લપટથી મને જરા લેહર આવેછ, તે તું છીણવી ના લે.”

“બાવાને વાસ્તે જોઈયેછ, જાંગલા,” આઈ મોઘરાં વીણતી પોતાના બાઈ તરફ ફરીને બોલી; અને તેજ વખતે તેની ચાંચી

કમાનરાખ્યાં બવાં તણે પ્રકાશતી અપલ નજર રસ્તમ ઉપર પડી. આઈમાયે ખુશ ચેહરે રસ્તમને ડાકિયું કીધું અને આ નમનતાં જવાબમાં રસ્તમ નચ્યો. આઈ-માય ઉપલો જવાબ દઈને પાછી ક્યારા તરફ ફરી, પણ તેના બાઈએ તેને પાછી હાંક મારી.

“આઈ! તું જાણેછ કે? આપણો ર-સ્તમ એક ખખર લઈ આવ્યોછ. તું શું ધારેછ? શું હશે?”

“હા. મને માથાજીએ કહ્યું. બિચારો બીજુભાઈ ગુજર્યો.”

“તે ખખર નહી.” જાહેગીરે બોલ્યો “રસ્તમ માટીડો થયોછ, તેથી એની માએ એને આખરે દરકારનો બનાવવા કાહાડ્યોછ ને પરણાવા અને તેની કોણ સાથ? કાપ-ડિયાની ગુલાં.”

આઈમાયે જવાબ દીધો નહી. તે કુજ તોડ્યાં નહી તોડ્યાં કરી તેજ પલે ચાલી ગઈ અને રસ્તમ જાહેગીર ઉપર ખીજવાયો.

“જાહેગીર, તુંતો એક ખચ્ચાં કરતાંની નાદાન છે. હું ક્યારે એમ બોલ્યો કે હું કાપડિયાની ગુલાં સાથ પરણવાનો છું?”

“ત્યારે? તે શું કહ્યું?”

“હું તો તારી સાથ અમથો હસ્યો કે ગામના લોકોએ તેની સાથે મારું સાદું કોકી ખેસાડયું.”

રસ્તમ જાહેગીરના આ કાચું કાપવાથી ખરેખર ઉદાસ અને ખેચેન થયો હતો. હશ્યાનું ખચ્ચું તે એનું નામ હતું. આઈ-માયની પાક મોહબતે તેના જીગરમાં ધર કીધું હતું—આજનું નહી પણ ઘણા વર્ષનું—પણ આજે તેની એ નેક મુરાદે એક મહાભારત પગલું ભર્યું તે એકે હોરમજ-શાહ શેઠે પોતે આઈમાયનું માગું કરવા, તેની મરજી પુછવાને ખુશી બતાવી હતી અને તે કારણસર તક શોધતો રસ્તમ અંહી આવ્યો હતો, તેવા ખારીક વખતે જાહેગીરે આ ખોટી વાતનો આટો ખારીને તદ્દન કામ બિગાડયું હતું.

અસ્ત પામતા સૂર્યના સોનેરી પ્રકાસ વચ્ચે અગાસી ઉપર પડતા ઓળાથી રસ્તે જોઈને કે આઈમાય હજી અગાસી ઉપર હતી. તે તુર્તજ જાહેરીની આગળથી ઉઠ્યો અને તે લંગડાના પુછવામાં એટલો જ જવાબ દીધો કે આઈમાય સાથે “હુંબી જરા કુત્ર વીણવા શિખું.”

અગાસીના સુંદર આખા કાચના પાર-શાના ઉપર ઉપર ઉભો રહી રસ્તે જોઈને તે આઈમાય કુત્ર વીણવાનું પોતાનું કામ વીસરી જઈને ઉંડા વિચારમાં ઉભેલી હતી. તેનો કોમળ ડાંગ હાથ અગાસીની સંગે-મરમરની પારને અટકાવીને તેમાં એ ના-જનીએ પોતાનું મોહક ઢાંચું હતું અને પોતાનો સુંદર ચહેરો સામે પડેલા ખોલેલા દરિયાવની તરફ ફેરવીને તે કમાનદાર મ-રોડથી વાંકી વળેલી હતી. તેના હાથમાંની કુત્રની ટોપલી પડી ગયેલી હતી તેની તેને ખબર પણ નહીં હતી.

રસ્તે જોઈને જરા પણ આવજા કીધા વગર તેની પછવાડે ગયો, અને પે-હલાં ટોપલી ઉચકી તેમાંના વિખરાઈ ગ-યેલાં કુત્રો એકઠાં કરવા લાગ્યો. આઈમા-યનું તેના તરફ ધ્યાન ખેંચાયું પણ ફક્ત “એટલી તસદી ના લો, ઠીક યું” એટલા ઉપકારના ખોલો સિવાય આઈમાય ખીણું કશું ખોલી નહીં, બલકે તેની તરફ ફરીખી નહીં. તેનામાં રસ્તે જોઈને ફરવાની હિમત નહીં હતી. તેની આંખોમાં કાંઈ પાણી આવેલાં હતાં.

રસ્તે આઈમાયના હાથમાં ટોપલી મુ-કવાને બાહાને તેનો જે નખરાંદાર કોમળ હાથ છુટો હતો તે પોતાના હાથમાં ગ્રાહ્યો. તે હાથ થંડો અને ભીજો હતો. ખચીત આઈમાયને કાંઈ લાગેલું હતું, જે કે તે જ-ણાવતી નહીં હતી, અને રખે જણાઈ જાય એટલા માટે તે દેખાડતી પણ નહીં હતી.

“આઈમાય, જાહેરી મારે વિષે હ-મણા ફક્ત ગપ મારીજ છે.” તે નરમ આ-

વાળે તેના હાથમાં ટોપલીને પાછી ઓળવતાં બોલ્યો. “કાપડિયાની ગુલાં વિષે હું અમ-સ્થો હત્યો, તે જંગલો ખરું જ લઈ પડ્યો.”

“શું એમ છે?” આઈમાયે હવે રસ્તે-મની બાજુએ ફરીને જોઈને અને તેની ન-રમ ચરામોમાં જોડે આજી તાજાં હતાં પણ તેનાં ચેહરા ઉપર એક જાતની ગં-ભીર ખુશીનો છાપ રસ્તે જોઈને જણાયો. “શું આ વાત ખોટી છે?”

“તદન મરાખરી જાણુને.” રસ્તે-મને ખોલવાની હિમત આવી, જોડે હવે આઈમાયે પાછું દરિયાગમ જોવા માંડ્યું હતું. “આજે મારાં લખતી આવાચાવી થઈ જાય, પણ તે કાપડિયાની ગુલાંને ત્યાં નહીં.”

“ત્યારે ક્યાં?” આઈમાયે પાછું ફરીને મીઠા ધુજતા આવજા પુછ્યું. તેના નરમ ગાલ સરિયામ ભીજવાથી વધારે નરમ બનેલા રસ્તે જોવા.

“આજે મારાં લખતી એક એવે ડે-કાણે આવાચાવી થઈ જાય કે જેને મારે હું ખચીત કદી રાખાઉં નહીં.” રસ્તે જો-વાલ કેહવા માડ્યો. “જેવણનો સુખન હું ખુશીથી માથે ચઢાઉં તેવજો મને આજે પરણવાની શિખામણ દીધી અને તેવણની શિખામણ મને આજે મારી છાતીમાં એક હજારબણી ઉમેદ અને એક હજારબણી હિમત વધારી દીધી.”

આઈમાયે પાછું દરિયાબણી જોવા માં-ડ્યું અને રસ્તે તેની ચૂપકીદીનો લાભ લીધો. “હું અંછી આવ્યો તે મારાં કાર-જની ચારવણી કરીને આવ્યો અને વળી કારજની ઉમેદમાં જ અંછી આવ્યો. જેવજો મને શિખામણ દીધી તેવજો મને અંછી આવવાની રજાખી આપી અને મને સાફ છુટ મુકીજ કે જ્યાં મારી ઉમેદ છે ત્યાં મારી ચરજ રજુ કરીને મરજી પુછી જોવી.”

આ ચરજ આઈમાય નહીં સમજે એમતો હોય જ નહીં. તેનો આશ્ચર્ય,

હરખ બચ્ચો એહરૈજ ગવાઈ આપતો હતો કે તે બધું સમજેછે પણ ખોલવાને અશક્ત છે.

“આઈ મને રજા છે? મારી ઉમેદને ખરી પાડી મને સુખી કરવાની તમારી મરજી છે?” હવે રસ્તે વધારે હિમતથી પુછ્યું. “મારી ઘણા વર્ષની ઉમેદ તમે નહી સમજે અમતો હું નથી માનતો.”

“પણ બાવા! માય!” આઈએ દુક-માંજ પુછ્યું. તેનો આ સવાલજ કહી આ-પેછે કે હમણાજ જે “કાચું કપાચું” તેના બો-લો ઉપર તેણીનું ધણું ધ્યાન નહી હતું. તેણીનું

ચીત પણ પોતાના દિલની લાંબી મુદતની બાંધી રાખેલી ઉમેદમાં હતું કે જે ઉમેદની વહાલી યાદ આજે તાજી થઈ હતી, અને જે ઉમેદના સુખના સ્વપ્નામાં તે ચકચુર હતી.

“બાવાની રજાથીજ હું અંહી આ-વ્યોછ. શેઠે પોતે મને મોકલ્યોછ કે આઈ-માયની મરજી શી છે તે પેહલાં જાણી લેવું. તારી નામરજી મેં માનીજ નથી, તારી નાખુશીનો જો મને જરાખી રાક હતો તો હું એ વાત કરતેજ નહી. શેઠની રજાથી અને તારી ખુશીથીજ મારી આશા મેં રજુ કરીધી.”

પ્રકરણ ૧૯૫ મું.

સારૂ થયું કે કાચું કપાચું.

રસ્તેમ કુલ વીણવાને બાંહાને ક્યાં ગયા તેની જાંહગીર લંગડાને પોતાના કોચ ઉપર ચટાપટી લાગ્યા કીધી. તે ખીચો કે આજના એટાથી તેના એ દોસ્તનું દિલ કુ-આયું તેથી તે રખે જતો રહ્યો હોય?

જાંહગીરથી આજે જાણું ચલાતું નહી હતું તોપણ તે પોતાની લાકડાંની ઘોડી ઉપર પોતાનાં બન્નાં ટેકી લંગડાતો બાહાર અગાસી ઉપર આવ્યો. ત્યાં તો નહી રસ્તેમ કે નહી આઈમાય મળે. તે અગાસીની છેક પાર સુધી હેઠના બાગમાં જોવા લાગ્યો. ત્યાં બરાબર અગાસીની હેઠલ આ બે ખરાં લાયક જીવાનોનું જોડું લોહાંના એક નકશીદાર બાંક ઉપર વાતમાં ઉડું મરાગૂલ હતું. અગાસી ઉપર જાંહગીરની લાકડીનો અડખડાટ વઠીક તેમની ઉંડી મસલતને માટે પુરતો નહી હતો.

“હં! તમે હેઠે છો કે?” જાંહગીર અગાસીની ઉપરથી હાંક મારી. “આ તમે કુલ વીણોછ કે? કુલ વીણી રહ્યાં કે? બાવાનાં મોઢરાં તો ત્યાં પડ્યાંજ ને તમે

પોતેજ બાગમાંના મોઢરાં થઈ બેઠાંજ.”

આ ગડખડથી આઈને લગાર અસ્યાણું લાગ્યું. તે ઉઠી જવા કરતી હતી, પણ રસ્તેમ તેનો હાથ ઝાલી જતી અટકાવી, અને સામે જાંહગીરને બાગમાં ઉતારવા સારૂ તે અસ્તેકબાલ આવ્યો.

“જાંગલા, આવ, હેઠલ આવ. આજે અંહી ઘણું ખુશાનુમાં છે.” અગાસી અને બાગ વચ્ચે જે ઘોડીક સીહડીનો અંતર હતો તે ઉપરથી પોતાના લંગડા દોસ્તને મદદ આપીને ઉતારી લઈ જતાં રસ્તેમ બોલ્યો અને બાગમાં જ્યાં આઈ બેઠેલી હતી ત્યાં તેને લઈ જઈ તેની બેઠેનની પાસે બેસાડ્યો.

“જાંહગીર, હવે બોલ” પોતે તેમની સામે બેની વચમાં ઉભા રહી બોલ્યો “જાંગલા, મારે માટે ઠાણ વધારે સરસ કાપડિયાની શુભી કે હોરમજરાહની આઈ? ઠાણ મારી મોહરદાર થયે?”

રસ્તેમનું આ છુટથી બોલવું જાંહગીરને તુર્ત ખબર આપવા માટે પુરતું હતું. “હં! તમે પોતપોતામાંજ કેયું ગોઠવી રાખ્યું

દેખું ! તમે તો કેયાં બે જણ કુલ વીણવા આવ્યાં તે એ ?” જંહગીરે મરાખરી ચલાવી. “પણ આઈમાય, કાંઈ ખબર છે કે?” “શું?” આઈમાયે લગાર ખીંટીને પોતાના બાધ તરફ જોયું.

“પેલા બાવા ને માય આવીને તમને સજ્ન કરવા દાહડે કેની ત્યારે મારી મદદ માગવા ના આવતી હો ! બાવાના ગુસા આગળ માંહે કાંઈ ચાલવાનું નથી.”

“જંહગીર તારા બાર પડયાછ !” આઈમાય પોતાની ખાતરી વિષેની ખુશાલીમાં બોલી.

“પેલા બાટલીવાળાને ત્યાંનું માગવું કેયું એ થકી તે ના પાડયું? નહી? અરે થકી, તારા બેદ તો તું જ જાણે.”

જંહગીરની અટકલ તદ્દન ખરી હતી. આઈમાયે સારાં સારાં ઢેકાણાં પાછાં ફરવ્યાં હતાં તે રસ્તમ ઉપરના પોતાના જુના, ધુખા પણ જીગરના પ્યારને લીધેજ. આઈમાયે પોતાને માટે સરસમાં સરસ ભર્તાર રસ્તમનેજ ધારી રાખ્યો હતો, અને આજેજ સહવારે બ્યારે તેણે પોતાના બાપને સત્તા આપી મુકી કે કોઈખી માયું મોકલે તો તેને સાફ ના પાડવી તે કુદત રસ્તમનો હાથ મેળવવાની આશામાંજ કહ્યું હતું—તે અટકુંજ બોલી હતી કે ગમે એવો પૈસાવાળો હોય તોપણ તેને ના કેહજો. રસ્તમ હજી તેટલો પૈસાવાળો થયો હોય એમ આઈ જાણતી નહી હતી. તે કોઈ દાહડે તેને લાયકનો થયે અટલીજ તેને આશા હતી. ખીજા હાથ ઉપર રસ્તમ તેની માગણી અટલી જલદી કરશે એમ આઈને કદી સ્વપ્ને ખ્યાલ નહી હતો અને તેથીજ આઈએ “હાજ તુર્ત મારે પરણવુંજ નથી” એમ ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો.

વાત કરતાં કરતાં આ ત્રણડે જીવાનો ખાગને છેક છેડે દરિયા કીનારા બહી ફરતી દિવાલ બાંધેલી હતી ત્યાં જઈ પુગ્યાં અને ખુશ વાતો કરતાં રહ્યાં. પણ થોડી

વારમાં ખાગમાં ગાડીનો અડખડાટ સંભળાયાથી જંહગીર આગલી બાજુએ જોવા ગયો અને આઈમાય તથા રસ્તમ ગોફ-તેગોમાં દીવાલની પાર ઉપરજ બેસી રહ્યાં.

“વારે બધું તો રહ્યું, પણ આઈ” જંહગીર અડધો ચાત્રી ગયલો પાછો આવી બોલ્યો “આઈ તું આ છોકરા સાથે સદાની ગાંઠથી જોડાય તેની અગાઉ એક વિચાર કરજો કે એ કાંઈ અમીર ઉમરાવ નથી. એ તો એક સાદો કારખાનાવાળો છે હો ! ને એની માય યુક્તિ ગરીબને નામે આજખાયછ. બાટલીવાળાને ત્યાં પરણી હતે ને જે ખાનદાની સામરાં ભાગવતે તેયું માન લોકો તુંને યુક્તિ ગરીબને ઘેર આપશે કે?”

જંહગીર કુદત પોતાના ધારા પ્રમાણે મનમાં એક વાત રાખી બાહારથી ખીજી વાત બોલતો હતો. બ્યારે તેને એક ચીજ અંદરખાનેથી ધણી ગમતી હતી ત્યારે બાહારથી તે નહી ગમવાના ઢોંગ કરતો હતો. આગળથીજ જંહગીરનો વિચારખી પોતાની બે-હતને રસ્તમ સાથે અદરાવાનો હતો અને આગળ અસેમસે તેમ બોલી પણ ચુક્યો હતો. આજે તે સાદું પોતાની મેળે ગોડવાયું માટે જંહગીર ધણો ઉત્ક્રમાં હતો અને તેની ખુશાલીમાં આજે પોતાનું દુઃખખી લગભગ વીસરી ગયો હતો.

ખાગમાં ગાડીતો શેકની આવી હતી. પોતાના દીકરાને ખાગમાં ફરતો જોઈ તેવણ ખુશી થઈ ગયા. તેવણે ખાગ મધે અધવચમાંજ ઉતરી પડીને ગાડી તબેલામાં મોકલી દીધી અને તેને ચલાવવામાં મદદને માટે ટેકો આપી પોતે જંહગીર સાથે વાત કરતા આવ્યા.

“કેમ જંહગીર ? આજે તારું દર્દ કેમ છે દીકરા ?”

“દર્દ ડાહ્યું થયુંજ બાવા. ખપોરેતો ખૂંમ મરાવવું હતું, પણ એના ધારા પ્રમાણે ધણું થાય તે થોડાંને વાસ્તે.”

“હું ધારતોતો કે રસ્તમે આવીને તારું

કુઃખ વિસરાવું હશે. તે આવ્યો નથી કે ?”

“આવેલો છે અને એણેજ ખરેખર મારે કુઃખ વિસરાવુંજ બાવા.”

“પણ ત્યારે એ ક્યાં છે ?”

“હવે રસ્તમના ખારમાં હું ઉતરયોજ ને આઈ વળીજ. આગળ તેની નજરમાં હું પેહલો હતો, પણ આજે આઈ પેહલી ને હું બીજો છું.”

“ખરેખર ?” શેઠ હસીને ખુશ થયા.

“કુલ વીણવાને બાહને બાગમાં ફરેજ. પણ કુલ વીણવાનું તો બ્યાનું ત્યાં છે ને કાંઈ બીજુંજ ખારની વાતે વળગેલાં છે.”

શેઠ જવાબ ન દેતાં મુગાજ આવ્યા ક્રીધા અને બંદગીરે તેવણનો એહરો બોલો કે તેવણ દેવા વિચારમાં હતા. આ ખ-ખરથી તેવણ ઉરકેરાયલા નહી પણ શાંત હતા, એટલે બંદગીર સમજ્યો કે તેવણ આ વાતથી ખુશી છે અને તેથી તે એક-દમ પોતાના દિલની ઉમેદ કેહવા પડ્યો.

“બાવા, મારી એક અરજ છે—એ બે જણાંએના સુખમાં તમે આડે ના આવતા. બિચારાં બેહુ દુખી થશે. એએ વચે મોહતે કેયે લાંબી મુદતની જડ ધાકીજ અને બેહુના જીવાનીના બાહારપર ખીલવા સાથ મોહતની તે જડ પણ ઉગીને ખીલતું ગ્રાડ થયુંજ. રસ્તમ આઈને માગેજ. એને આપો. આઈના હાથને માટે એનાથી અડધાંબી લાયક કોઈ નથી. તમે શું એ બેને પરણાવા ના કહીને નામુરાદ કરશો ?”

“એ લોકોએ આજે ભેદ બોલ્યો કે ?”

“હા. એકેકની વચેજ વાત કરી મુકી. અને તો ખખરખી નહી. પણ ખખર થઈ ત્યારે હું ખુશી થયો.”

“ને તારી બેહન ?”

“તેની તો કેથી પૂર મરજી છે. મેં જરા મશખરીમાં કહ્યું કે રસ્તમ તો કાપડિયાની ગુલી સાથ પરણેજ એટલે આઈની આંખમાં તો બેહરામશાહ આવી ગયા.

સારું થયું કે મેં કાચું કાચું કે તેથી રસ્ત-મને પોતાની છુપી કદરદાની આઈને થંડી પાડવા બંદગીર કરી દેવાની ફરજ પડી, અને વાત કરવાની જે તક તે શોધતો હતો તે તક મેંજ કરી આપી.”

“અને તે તારી પસંદગી કહી કે ?”

“મેં તો કહી પણ હવે, બાવા, તમારી પસંદગી ઉપર સધલું રહેલું છે, તેનું કેમ ? તમોને સમજાવવા સારું હું તે લોકોને વાત મુકીને આગળથી દોડી આવ્યોજ.”

“બંદગીરા, બંદગીરા,” શેઠ પોતાના દી-કરાને સાંપીને કોટી કરી બોલ્યા. “તું શું એમ ધારેજ કે રસ્તમ મારી રજા પુછ્યા વગર તારી બેહન આગળ એ વાત ફરેખી ? રસ્તમ એવો બેખડ છે કે મારી હરસે આઈને પોતાની માગણી છૂપી કેહ ?”

“નહી તેવો નથી બાવા.”

“ત્યારે ?”

“ત્યારે શું ?” બંદગીર વિચારમાં પડ્યો. “શું તમે એને વાત કરવાની રજા આપીજ ?”

“હા.”

“ત્યારે શું એણે તમારી મરજી પેહલાં પુછીજ ?” બંદગીર ખૂબ હરખમાં આવ્યો.

“હા. આજે એને મેં અંહી મોકલ્યો તેની અગાઉ કાપડિયાની ગુલીની વાત નિકલતાં મેં શોખી કાહાડયું કે રસ્તમનો વિચાર તો આપણાં ઘેર તરફ છે. મેં એને કબૂલાત નહી આપી તોપણ આઈની મરજી પોતાની મેળેજ પુછવાની મેં એને રજા આપી.”

“બાવા, બાવા, તમે મારે માથેથી જાણે કે એક મોટો બાર ઉતારયોજ.” બંદગીર ધીરજ પામીને બોલ્યો. “બ્યારથી એ બે જણાંએ પોતપોતા વચે ગોઠવી રહ્યાં ત્યારથી હું ગુસ્સવાડામાં પડ્યો કે હવે તમોને સમજાવવા કેમ ? તમારી આગળ એ વાત છેડવીજ કેમ ?”

“એટલે ? તારો બાપ શું એટલોખધો બેઅકલી છે ?”

“હું તો અચ્ચાંતી મરજી ને આપની નામરજી ને તેથી અચ્ચાંતી બેઢિલી ને મા આપના ચુસાનીજ ખીંકીક રાખ્યા કરતો હતો.”

“તે જરા અકલ રાખી હતે તો તું એટલો ગભરાતે નહી.”

“મેં તો ઘણી અકલ રાખી, પણ બાવા કેટલી વખત માખાપો અકલ બોલી દેછ તે?”

પ્રકરણ ૧૯૬ મું.

જેવાં અચ્ચાં તેવું છુટાપાણું.

જાંહગીર લંગરો પોતાના આપને રસ્તમ અને આધમાયના પ્યારની વાતથી અચરત કરવા ધારતો હતો, પણ હોરમજરાહ શેઠ તો તે વાત આગમચની જાણેછ એમ સાંભળીને જાંહગીર પોતેજ અચરત થયો.

“જો સાંભળ જાંગલા,” શેઠ પોતાના હં-મેશના કાયલી ઢીકરા સાથ ઘણી છુટથી એકરાર કરવા લાગ્યા. “તું એમ ના જાણતો કે રસ્તમ અને આધમાય વચે ખંધાતો જતો છુપ્યો પ્યાર મેં આજેજ જોયોછ. એઓ વચેની પ્રીત એઓ પોતેજ એકેકને કહી રાક્યાં નથી, એટલાં એઓ સંભાળીને ચાહ્યાંછ, તોપણ એઓનાં મનમાં શું છે તે હું તો આગમચનું સમજી ગયોછ ને તેથી હું આગમચથી તૈયાર થઈ રહ્યોછ. રસ્તમ આપણી આઈને ઉમેદવાર છે એમ ઘણા દાહડાને મારા મનમાં વેહમ હતો, તેથી તો હું આજે કારખાનામાં એને લઈ બેઠો અને જોડે એના લગ્નની વાત મેં કાઢાડી નહી પણ તે વાત પોતાની મેળે નિકલી ત્યારે એનો ભેદ પામી જવા મેં એને વાતપરથી વાત લાવીને પુછ્યું. હું ઘણા મહીના થયા જે માજનું જોતો આવ્યોછ તે આજે એણે અરેખરું કબૂલ કર્યું.”

“પણ ત્યારે તમારીખી એ વિષે અગા-ઉની મરજી હતી ?”

“હા. એ જે જણાંઓ વચે ખંધાલી દોસ્તી હું બારીકથી જોતો રહેલોછું. અને હું તેમાં ખુશીછું તેથીજ મેં તેઓને ધીર

ધીરે દોસ્તી કરવા લીધીછ. તેઓની દોસ્તી મજબૂત થવાની મેં તકો ખામખા વધારી આપીછ અને તે એટલાજ માટે કે ત્યારે વખત આવે ત્યારે એ જે જણ પરણે એવી મારી ખુશી હતી. મારી પત્ની ખાતરી છે કે આઈનો હાથ લેવાને રસ્તમ કરતાં વધારે લાયક ખીજો કોઈ મળવાનો નથી.”

“પણ બાવા એમ છોકરા છોકરીઓ ભલાય અને દોસ્તીમાં પડે તે તમેનેતો પસંદ નહી હવું ?”

“તે તો જેવા છોકરા ને જેવી છોકરી. બીખુભાઈ કે વીકાભાઈ આપણા ઘેરમાં આવતા તેઓને આધમાય સાથ ભેળાવા દેવાની મારી ખુશી નહી હતી. તારાં માયના સગા દાખત તેઓને અંહી આવવાનો હક હતો પણ મેં તેઓને આઈ સાથ ભેળાવાની સામે ઘણી સંભાલ રાખી હતી. પણ એક કેળવાયલો, એટલે કે માત્ર શિ-એલોજ નહી પણ નીતિના કાનુનમાં કેળવાયલો, જે પોતાની દોસ્તીનો આડો ઉપયોગ કરી નહી કરે અને માખાપની મરજી વગર મનમાં એક આડો વિચાર ઉતરવા નહી દેય, તેવા છોકરા ઉપર એક બારગી આપણો વિચાર નહી હોય તોપણ તેને આપણાં પરચાં સાથ ભેળાવા દેવા જેટલો આપણે વિધાસ મેળી રાકીયે. આપણે તેઓ વચેનો એખલાસ ચોકાશીથી તપાસતાં રહીયે તો ખીજ કાંઈ ચિંતા નથી.”

“પણ બાવા, રસ્તમ બિચારો ગરીબ છે તે ?”

“તેની મેં આગમઅથી સંભાલ રાખેલી છે. રસ્તમ ગરીબ હતો, પણ હવે ગરીબ રહ્યો નથી. તે શક્તિવાળો થયો, પણ હજી વધારે શક્તિવાળો થશે. આપણા કારખાનામાં એનો જ ભાગ છે, તે વધારીને હું જા કરીશ, એટલે કે મારા સરખો ભાગિયો કરીશ. વળી આઈને રીતમાં વાંદરના આપણા બંગલો આપીશું, ત્યાં રસ્તમ આઈની સાથે રહેશે અને ત્યારે આપણને ત્યાં હવા ફેરફાર કરવા જવું હશે ત્યારે દીકરી ને જમાઈના પ-રણા દાખલ આપણુ જમશું.”

“બાવા વાંદરના આપણા બંગલામાં આઈમાય અને રસ્તમ જાણેકે વમેલાંછે અને બેહુ જણાં જાણેકે મારી મમતાથી માનવત કરેછ એમ મેં ધણી વખત સ્વપ્નું જોયલું છે.” તેણે પોતાના બાપને પુછ્યું “ત્યારે તમે આમઆ મારેજ વાસ્તે કેથી આ ગોઠવણુ રચીછ?”

“મેં કાંઈ ગોઠવણુ રચીજ નથી” હો-રમજશાહ શેઠે પોતાના દીકરાને ખાતરી આપી. “પોતાની મેળે કુદરત જે રસતો લેય તે મેં લેવા દીધો. તારી બેહન પેસુ બાટલીવાળા સાથ પરણી ગઈ હતે તો તું એટલો સુખી નહી થતે.”

“મને તો એ બાટલીવાળા ઉપર એટલી ચીઠીડ ચઢીતી કે જો મારા હાથમાં આવ્યો હતે તો હું એને સલામત જવાખી નહી દેતે.” જાંહગીરે તે કારજની નાપસંદગીમાં બાપને મળતુંજ મત આપ્યું. પણ તેણે ફિકર ખાતાવી કે “બાવા, માયજી એ વિષે શું કેહશે? આઈમાય અને રસ્તમની ખુશી વચે તેવણુ રખે આડે આવે? તેવણુ બીખુભાઈના મોતની ખબર સાંભ-લીને શેઠખાવાને ત્યાં બેસવા ગયાંછ, પણ તેવણુની ગેરહાજરીમાં જે આઈમાયનું કારજ રંધાઈને સંધાઈ ગયુંછ તે તેવણુને ગમશે નહી.”

“તારાં માય રસ્તમને ચાહેછ, વાસ્તે

મને તે વિષે ફિકર નથી” તેના બાપે તેને ખબર આપી. “પણ તારાં માયને જરા નાસિપાસી થશે ખરી, કેમકે તે તો તેની દીકરીને માટે મોટાં ખાનદાનના સાસરાં વાસરાં થયેછ. માટે ખટલીની એ નાસિ-પાસી જરા શાંત કરવી પડશે અને પછી એકુ દાહડામાં તે નાસિપાસીની જગ્યા ખુ-શાલી લેશે.”

અગર જો આઈમાયે આ ખુશ ખબર પોતાની માને કહી નહી હોય તો પોતેજ તે ખબર “ખટલી” ને પોંદ્યાડવા શેઠ ગયા, પણ તેવણુને દિવાનખાનાના બારણા આગળજ આઈમાય મળી. તે બાપને જો-ઈને શરમાઈને ઉભી રહી ગઈ અને તેના એહરા ઉપર કુદરતી લાજનો રતાસ ચહડ્યો.

“કેમ દીકરી આઈ?” હોરમજશાહે તેને હસીને બોલાવી. “તું તો મને આજે સહવારે કેહતી હતી કે કોઈખી ધણી તારે વર થવા માગે તો તેને મારે એકદમ ના કેહવું અને તુંને પુછવુંખી નહી, ત્યારે તુંતો આજને આજ એક ઉમેદવારને પસંદ કરી રહી?”

આઈમાયના ભગાઈ આવેલાં હૈડાંથી જવાબ દેવાયો નહી. તેની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં અને તે પોતાના પિતાની જાલી છાતી ઉપર પોતાનું માથું ટેકી મુગી મુગી રડવા લાગી.

“દીકરી, ખીહ ના.” હોરમજશાહે તેને બોલવાની ફરજ પાડવા વિના ધીરજ આપી “હું બધું જાણુંજ ને તુંને ખચાવ કરવાની જરૂર નથી. રસ્તમને મેંજ અંહી મોકલ્યોછ અને તમે બેહુની પસંદગી મને પસંદ છે. જોદા તમે બંનેનું જોડું સુખી કરા!”

“પણ બાવાજી, માયને હું એ વાત કેમ જણાઉં? રસ્તમને પસંદ કરવા સાહે માયજી મને ઠપકો આપશે, પણ રસ્તમ મને પોતાની મેળે ગમતો આવ્યોછ, હું કાંઈ તેને આમઆ પસંદ કરવા બેઠી નથી. તે મને પસંદ છે તેમાં મારે કાંઈવાંક નથી.”

“સ્તમને બચાવ પણ એજ છે, આઈ” તેના બાપે તેને ધીરજ આપવી આણુ રાખી. “મને પણ એ છોકરા પસંદ છે તેમાં મારે પણ વાંક નથી. મનેની એ પોતાની મેળે ગમશે, હું કાંઈ એને આમઆ પસંદ કરવા બેઠા નથી.”

પોતાની ધણિયાણીને સમજાવવાનું હોર-મજરાહું મથિ લીધું અને પાર પાડ્યું. અરથેદ્યાઈને પોતાની દીકરીને મોટે ઠેકાણે પરણાવવાનો મોટી ઉમેદવારી ભરેલો ઘણો અભાગરો હતો, મોટે શુભી ગરીબના દીકરા સાથે તેને પરણાવવાને તેવળુ એ-કાએક રાજી થયાં નહીં. પણ પોતાના એક પુરા દીકરા જંહગીરમાં અરથેદ્યાઈનો સંબંધો જીવ ભરેલો હતો અને તેવળુને ધીરજ આપવાને જંહગીર વિષેનું બાહનું તેવળુને ખાતરી ભરેલું થઈ પડ્યું. હોર-મજરાહું સમજણ પાડી કે આઈમાયને કેથે બાહાર આપી હોત તો તે તદન બીજે ઘેર જાત તથા માખાપથી તદન જુદી અને દૂર પડત, પણ શુભીના દીકરા સાથે પર-ણાયાથી ઘેરનું ઘેર જલવાશે, કાંકે જં-હગીરને મથિ આપણુ માખાપ છીયે ત્યાં-સુધીતો સહુ ઠીક છે, પણ આપણે દુનિયાં છોડીને જવા પછી તે એકલો પડે તેના કરતાં આ નવી સગાઈથી તે પોતાના બે-હન બંનેવી સાથે જોડાયેલા રહે અને તેઓ તેને પોતાની સંભાળમાં રાખે તો એ દર્દી દીકરાનો બાકાનો બવ સુખમાં ગુજરે. “અટલી, જાદાના શુકર કર? જો થયુંછ, તે ઠીકજ થયુંછ, અટલી.”

આ પાછલી તકરાર “અટલીના” ધ્યા-નમાં બહુ ઉતરી અને મોટાં ખાનદાનનો ખાલ મનમાંથી કાઢાડી નાંખીને “અટલી” પોતાની દીકરીને શુભી “ગરીબ” ની વહુ બનાવવાને ખુશી થયાં.

તેવળે સ્તમને તે ને તેજ સાંજે બાં-ગમાં શેઠી કાઢાડીને “હોરેઆવ દીકરા સ્તમ” કરી હાંક મારીને આવારણાં લીધાં.

સ્તમને હોરમજરાહુંએ “દીકરા” ના એકકાળથી અત્યાર અગાઉ ઘણીવાર બો-લાયો હતો પણ અરથેદ્યાઈએ તો આ-જેજ તેને “દીકરા” કરી બોલાયો.

“સ્તમ તું મારી દીકરીને સુખ દેખાડશે કે? તેને આહીને તારા જીવની પેઠે જાળવશે અને અરા ખારથી જંદગી સુધીનું માન આપશે કે?” અરથેદ્યાઈએ પોતાના દિલથી ખાતરી કરવા માંગી.

“માતાજી, મારા પ્રાણ કરતાં વધારે હું એને ગણીશ અને તેના અરાં ચકા-નથી હું સોગંદ લઈશ.”

તે સાંજે હોરમજરાહુંએકના ઘેરમાં કદી નહીં દોહો એવો આનંદ હતો. જ-મવાના વખત અગાઉ છોકરાં ઘેરના દિ-વાખાનામાં સરેસતા મુજબ એકઠા થયાં ત્યારે જંહગીર પોતાના દર્દિ બિછાના ઉ-પર તદન ખુશહાલ હતો, તેની નિશાની એ કે આઈમાય અને સ્તમને તે પેટ ભરીને ચીહીડવવા પડ્યો હતો.

વાંદરેનો બંગલો સ્તમને ભિટ આપતો અને આઈમાયને ત્યાં રાખવી એવી શેઠની ધારણા જંહગીરેજ તેઓને જાહેર કીધી અને માખાપ દૂર વાતે બેઠેલાં હતાં તેમને સંભળાય નહીં તેમ જંહગીર પોતાની ખુ-શખખીનું ગોખા ગોખ્યાં લઈ બેઠેલો હતો.

“સ્તમ તું જાણેછ કે હું શું કરીશ તે? વાંદરેનો બંગલો તારો, પણ તેમા ઘણી ને શેઠ હું હોકે? હું તો ત્યાં પડ્યો પાંચસો રૂહવાનો. હું મારે ગમે તેમ સાહેબી ચલાવ-વાનો. મારા ધારા પ્રમાણે બડબડ બડબડ કરવાનો ને તમે લોકોને ફફડાવ ફફડાવ કરવાનો. સ્તમ, બોલ, તુંને એ બધી શરતો કબૂલ છે?”

“મને કબૂલ છે, એટલુંજ નહીં પણ એ શરતો તો સામી મારે તારી સાથે કરવીછે.” સ્તમે કબૂલાત આપી. “તું જો મારે ત્યાં સદાનો આવીને ધામો નાંખે નહીં, અને તું જો ત્યાં પોતે બડબડ બ-

ડગડ કરે નહી, તથા અમોને કુકડાવ કુકડાવ કરે નહી તો અમારે ત્યાં રેહવાનું સહી નહી.”

“એટલુંજ નહી પણ હું જીવું ત્યાંસુધી વાંદરાના બંગલામાં વસું એટલુંજ નહી પણ ત્યાં જીવે કાંઈ છે તે પર મારો હક હો? જીવતું કે નીજીવ સહુનો ધણી તું ને વાપરનાર હું! મયાંઈ! મયાંઈ! કરતાં બચ્ચાં આવે તેમ્ની બધાંનો બાપ તું પણ બપોવો હું. તે બધાં મારાં બચ્ચાં ગણાય અને હું તેમનેમ્ની રડાવ્યા કરીશ, ને આધને તોમ્ના તોમ્ના બોલાવીશ.”

“રાખ, રાખ, બંગલા” રસ્તેને બંહગીરને આ ફાટી ફાટી રારતો બકતાં અટકાવ્યો “એ બધી રારતો મને ક’યૂલ છે પણ તારી બેહનની મરજી પુછી કે? તેનો સરખો બાગ છે, માટે આધને એ રારતો ક’યૂલ છે કે?”

“આઈ! આઈ કોણ થાયછ? તેને તો હું પુછુંમ્ની નહી” બંહગીરે આધનેના તુચ્છકાર બતાવ્યો પણ તે તેને ખીજવવા સાંજે.

“પણ તુંને ખબર છે કે?” આધમે ખુશ મિજાજથી તાણો માર્યો, “હમણા તો રસ્તેમ બધું હા કેહશે, પણ મારી જે

મરજી નહી પુછશે કેની તો હું સત્તા અલાવતી થવરા ત્યારે તુંને ભારી પડીશ ને માહું માહું બોલાવીશ, નહી તો અગાઉથી મારા કાલાવાલા કર.”

“અરે બેસરે! તારા ભાર પડયાછ. હું ધેરના ધણીને હાથમાં લેવરા તો પછી તારું શું ચાલવાનું છે?” બંહગીરે હજી બેહેનને ખીજવવાનું ચાલુ રાખ્યું. “તે કરતાં, બ્યારે તું દીકરાની મા થશે ને તેને હું મારું નામ આપવાને રજી થવરા તો વળી જરા તુંને ખુશી કરવા તારી મરજી પુછીશ, તેમ્ની જે તું મારી સાથ પાધરી ચાલશે ને મારી ચાકરી કરી મને ખુશી રાખશે તો, નહી તો હું મારી મેળેજ હું તારા દીકરાને મારું નામ આપી દેવરા.”

“એ શી ગડબડ?” અંકી જરા ખરશેદ્યાઈએ બંહગીરને ધમકાવ્યો અને “બંહગીર ઘેલો થયોજ, ઘેલો!” એમ આઠમાય ખરેખર ખીજવાધને ઉઠી ગઈ.

“હું આજે ખરેખર ઘેલો થયોછ માયજી” બંહગીરે ટેકો આપ્યો. “પણ તે હરખ વા છે, હો. આજે મને ખુશાલીનું હરખું લાગ્યુંછ.”

પ્રકરણ ૧૬૭ મું.

૩પીયા પેહરાવ્યા—પણ તે કેમ?

જમીને ધેર જતી વેળા ખરશેદ્યાઈએ રસ્તેમને ૩પીયા પેહરાવવા માંગ્યા—એટલે કે સાદું નકી અને નહી ટુટે એવું નકી કરવા માંગ્યું.

પણ રસ્તેમે ના પાડી! આ વખતે તેને તેની માયાદ આવી. આ કબાલા વિષે મુલી ગરીબની મરજી શી હતી? શું આ સાદું તે ના પાડશે? શું રસ્તેમની મા આવી સરસ વહુને માટે નાખુશ થશે? નહી. રસ્તેમ તેમ માનતો નથી. પણ એક કારણથી તેની મા નાખુશ થાય—કદાચ તેને

પરણાવવાને નાખી કેહ—તે કારણ એજ કે રસ્તેમ પોતાની જાણી માની મસલત પુછયા વગર આમ પોતાની સગાઈ નકી કરે તો. પોતાની માને પુછયા વગર જોણે આખી જીંદગીમાં એક પગલું ભર્યું નથી, તે આજે આખી જીંદગી બદલી નાખવા સરખું પગલું પોતાની માને પુછયા વગર કેમ ભરે?

રસ્તેમ તેવો નહી હતો. તે સમજતો હતો કે આ નવી સગાઈમાં તેનો એકલાનો સંબંધ અને એકલાનોજ લાભ

નહી હતો. આઈ રસ્તમની બાવડી પણ ગુલીની “વહુ” થવાની હતી. રસ્તમ તેના વર બનશે, પણ ગુલી તેની સાસુએ જ સંબંધથી બનવાની, તો શું સાસુનો હક કાંઈ જ નહીં? રસ્તમની ખાતરી હતી કે આવી એ વહુની પસંદગીમાં તેની મા તેની સામે થશે નહીં. પણ તેની મરજી અને પરવાનગી પુછ્યા વગર નકી કરી પોતાની માનવંત માવતરને તે અપમાન શા મરે આપે? તેણે આજ પેહલે દાહડે રૂપીયા પેહરવાને ના પાડી અને ઘેર જઈને આજની ખુશ વધાઈ પોતાની માને જાહેર કીધી.

ખીજે દાહડે રસ્તમ હોરમજ બાગમાં ગયો ત્યારે “રૂપીયા પેહરી આવ્યો” અને તે પોતાની જાહલી માની ખાસ પરવાણગીથી પેહરી આવ્યો. જેમ પોતે રૂપીયા પેહરી આવ્યો તેમ આઈમાયને પોતાની માની આપેલી એક વીટી પેહરાવી આવ્યો અને ધણી ધણીયાણીનું જોડું નકી થયું.

“શેઠખાવા” ના ખીજ “નાન્લાશેઠ” ભીખુભાઈના મરણના સમાચાર આપણે સાંભળ્યા અર, પણ તે ખોટા પડ્યા. અરશેદખાઈ અને ખીજનંઓ મનચેરજી “શેઠ”ને અને મેહરખાઈને દિલાશો દેવા વગેરે ગયાં હતાં પણ ભીખુભાઈ જે બાહાર આમેગામ બટકતો હતો ત્યાં તે અરેઅર મુવેછે કે જીવેછે તેની તેના માખાપને પોતાને સત્તાવાર ખબર કશી મળી નહીં હતી.

આ માઠા સમાચાર જેમ એક અફવારપે ગામને જણાયા હતા તેમજ શેઠખાવાને અને શેઠાણી માને પણ જણાયા હતા. તેમનો ગમ ભારી હતો; પણ તે દીકરો મરી જવાના કરતાં, તેમનો વખત એવો અરાખ આવ્યો કે તે વિષેની અરેઅરી હકીકત વટીક તેમને કેહનાર કોઈ નહીં હતું. તેથી તેમને ઉદાસી વધારે લાગી હતી.

કરાંચી, લાહોર, વગેરે ગામોમાં જ્યાં ભીખુભાઈ છેલ્લા સંભળાયો હતો ત્યાં શેઠખાવાએ તાર કીધા કે તેમનો દીકરો અરેઅર મરી ગયોછે કે જીવેછે તેની કોઈ ખબર મોકલે. તેના જવાબમાં પેહલાં ખબર આવી કે તે મરી ગયો અરે, અને તે ખબર ઉપરથી મેહરખાઈએ પોતાના ધારા પ્રમાણે પાથરાયું માંડ્યું તથા પોતાનો ગમ ગામને બતાવવા સારું જેમ કુટાણું તેમ કુટણું. પણ વળી એ ત્રણ કલાકમાં લાહોરથી સત્તા ભરેલો તાર આવ્યો કે ભીખુભાઈ તો જીવેછે અને સારી પેઠે છે, એટલે આટલો અને પાથરાયું ઉચકી નાખવામાં આવ્યું અને મેહરખાઈનું મોહડું પાછું હસ્તું થયું.

જે દાહડે આપણે રસ્તમ નહીં અદરાયો એટલે કે જે દાહડે હોરમજશાહ શેઠે તેની વાત સાંભળીને તેને પોતાને ઘેર આઈમાય કને મોકલ્યો અને આઈમાય સાથનું તેનું જોડું સંધાયું પણ તેણે રૂપીયા પેહરવા ના પાડી તેજ દાહડે ભીખુભાઈના મોતના સમાચાર આવ્યા. પણ ખીજે દાહડે બ્યારે રસ્તમ અદરાયો એટલે કે તેણે રૂપીયા પેહરવા તે દાહડે તો ભીખુભાઈ જીવતો હોવાની ખબર આખાં ગામમાં પાછી ફરી વળી—એટલે કે એક લખે ગુલી “ગરીબ” ના બખતાવર બેટાનું શુભ સુદુરત તેના આ કદાવરીના કુટુંબને પણ ફળદાયક થયું.

ગુલી “ગરીબ” ના કુટુંબની હોરમજશાહ શેઠના કુટુંબ સાથની માન ભરેલી સગાઈ જાણેકે કોઈનેખી અવડ નહીં થાય એવું ખાદતાલાએ ધારણું હોય તેમ તે દાહડે ભીખુભાઈના મોતના માઠા સમાચાર આવેલા ખોટા પડ્યા. શેઠના અરશેદખાઈ ખામખા મેરખાઈને ત્યાં બેસવા ગયલાં ત્યાંથી પાછાં ફર્યાં ત્યારે એકગમથી તેવણે પોતાના ઘેરમાં પોતાની દીકરીની વધામણી સાંભળી અને ખીજગમથી વળી તેજ વખતે ભીખુભાઈ મરી

ગયો નથી એ વધામણીખી તેવણના કા-
નપર આવી.

ખીજે દાહડે આ બેહુ વધામણીએ
આખાં ગામમાં ફરી વળી, પણ ગુલી
“ગરીબ”ના સુખ અને સુભાગ્યના વર્ત-
માનની વધામણીએ શેઠાવાના સંકટની
વાતોને ઠાંકી નાખી. મનચેરજી “શેઠ”
ની મુસીબતોની વાતો સેજ થઈને વીસ-
રાઈ ગઈ; પણ હોરમજરાહ શેઠની સુંદર
પુતળી આઈમાયની ગુલી ગરીબના ડાહ્યા
દીકરા રસ્તમ સાયની સગાઈની વાત તો
ધણા દિવસ સુધી મંડળીમાં ચર્ચાની
મુખ્ય ખીના થઈ પડી.

જેમ જેમ લમનો દિવસ નજદીક
આવતો ગયો તેમ તેમ આ ખુશ ખબરો
વધતી ને વધતી ચાલવા લાગી. ગુલીએ
પોતાના સાણપણથી, તેના દીકરાએ પો-
તાની કામેલિયતથી અને અગત્ય કરીને
આપણા રસ્તમે પોતાના ઉમદા ગુણોથી
પોતાની આસપાસ એટલો પ્યાર અને મ-
ર્તમા મેળવ્યો હતો કે તેના ભાગ્યના આ
નવાં ચક્ર ઉપર કોઈ તેને માટે દલગીર
થઈ નહી. તેના કારખાનાની નાની દુનિ-
યામાંતો ગોયા કોઈ નવો સેતારો ઉગ્યો
હોય તેમ ખુશી પેદા થઈ. “દાદર સભા”
જ નહી પણ ત્યાંનું આખું ગામ એ બ-
નાવતી ખુશાલી ગાવા પડ્યું.

માત્ર શેઠાવાના એકજ કુટુંબને આ
બનાવથી બળાપો થયો. પણ પોતા ઉપર
આવી પડેલા તરેહવાર સંકટો અને ગજ-
બો આગળ તેઓને ગુલીની અથવા તેના

દીકરાઓની અદેખાઈ કરવાની હવે કુરસદ
નહી હતી. તેઓ પોતાની જંબલમાં એટલાં
પડેલાં હતાં કે પારકાંની પંચાતીએ ઉપર ધ્યા-
ન આપવાનો તેમને અવકાશ જ નહી હતો.

જેડું નકી કીધા પછી લમ નકી થયાં.
“વેહા વાજન”ની ગુલીને સલાહ આપ-
નાર ફકીરો અને જીવી હતાં, અને તીર્થ-
વારના સઘળા અવસરો ગુલી ગરીબના
આ ગરીબ ગામડિયાં પડોશીઓ જેમ સુ-
અવતાં તેમ ગુલી ઘટતી ગોઠવણોથી આપ
લે અથવા મોકલચાકલ જે કાંઈ કરવાની
હોય તે કરતી. પણ ગુલીએ પોતાનાં ઘેર-
માં બનેલાં આગલાં માત્ર વેળા બતાવ્યું
હતું કે તે કિશ્વારીના ખર્ચોની વીરધ હતી,
તેવાં ગંભીર ટાંકણા ઉપર એ ખરી “ડાહી
બાઈએ” કાંઈ ઠાંકા ખર્ચો કીધા નહી,
તો આવા ખુશાલીના પ્રસંગ ઉપર શું તે
ખાટી કિશ્વારીએને આધીન થાય? “અ-
મારો દીકરો ને તમારી દીકરી” અને
“તમારીથી થાય તે તમે કરજો ને અ-
મારીથી થાય તે અમે કરશું” એજ પો-
તાના વેહવાઈ વેહવાણ સાથે ગુલીની સમ-
જીતી હતી અને તે તેણે પાળી હતી. ગુ-
લીની હાલત હજી તો હમણા મુધરીછે તે
તેના વેહવાઈ વેહવાણે જાણતાં હતાં. તે-
ઓએ ખર્ચાત પોતાની દીકરીને પૈસાપર
તો પરણાવી નથી--તેઓને પૈસા ટકાની
કશી હાલત પણ નથી--એટલે તેઓએ
સરસમાં સરસ જમાવનો હાથ લેવાની જ
દરકાર કીધો અને તેની રીત પગરણોના
ખ્યાત વટીક નહી કીધો.

પ્રકરણ ૧૯૯ મું.

એક સાજન, એક સરધસ અને એક સવારી.

લમ ધામધૂમથી થયાં.

ગુલીનાં સગાંઓ કોઈ નહી હતાં, પણ
અત્યારસુધીમાં તેના અને તેના દીકરા-
ઓના દોસ્તો ધણા વધ્યા હતા. અને

તેઓ સઘળા “સાજનની મીજલરામાં
પાન ગોલાખ લેવાને તથા તેજ ઢેકાણે
રાતના જમવાને” સિધાસ્યા હતા. વાં-
ચનાર તે વખત વાદ કરશે કે બ્યા-

રે ગુલીના ઘરને આટલે એક ફકીરે અને એક પટ્ટાશી દારવાલા સિવાયે બીજા કોઈ દેસ્ત આપ્યો નહીં હતો. આજે રસ્તમના લગ્ન આવનારે “દાદર સભા”ના મેમ્બરશાહ નહીં પણ પારસી પ્લીડર, જડજ્જે, બારીસટર, ડાક્ટર, પ્રોફેસર, પરીક્ષકો, વેપારીઓ અને વહવાતો બિરાજ્યા હતા. તેઓ સર્વે રસ્તમજી શેઠના અને મીઠા સોહરાજીના બારિસ્ટરના અને પ્રોફેસર બરજેરના દોસ્તો, બાઈબલ શિક્ષકો, મદદગારો વગેરે હતા—જેઓ એકદલીથી આજના જુશ હિંમતની રૂતે-હમાં સામેલ થવા આવ્યા હતા.

પણ હોરમજીશાહ શેઠનો વગ અને દરજ્જો મોટો હતો અને તે પ્રમાણે તેવણ તરફની મિજલશ વધારે બપકાદાર બની હતી. તેવણ તરફથી બેરોનિટ સાહેબ અને સંઘના શેઠિયાઓ સાજનની મીજલશમાં બિરાજ્યા હતા, તો જોકે લગ્ન એક વાંદરે દુરવેર થયાં હતાં. મનચેરજી મોટાભાઈ અને તેવણના મેહરબાઈ પોતાના ખાનદાનને ધણું ઉચું સમજતાં અને હોરમજીશાહ માત્ર એક કારખાતાવાળો આટલે તેની પદવી ધણી ઉતરતી ધારતાં હતાં, પણ હોરમજીશાહ શેઠને મોટે પ્રજા કેટલું માન ધરાવે છે તે તેમના માનને મોટે હાજર થયેલી આ મિજલશે ખતાવી આપ્યું. મિજલશ ખચીત મોટી તો નહીં હતી—હજાર બારસો માણસોના તેડાં નહીં હતાં—પણ પારસી આલમનું સંઘર્ષ અને અરક ગોયા રજી થયાં હતાં. એથી ખીજું શું જોઈયે?

શેઠના વાંદરાના કંપાઉડમાં બે બંગલા હતા—નાના બંગલામાં વરરાજા હતા, મોટા બંગલામાં વહુની તરફવાળાં હતાં. બેહુનું સાજન એક થકું હતું અને બેહુની સંઘળી મેનીજ શેઠની તરફથી થઈ હતી. વાંદરાના સ્ટેશન ઉપર અનુકુલ વખતે ત્રેનો હતી અને સ્ટેશન ઉપરથી મેમાનેને લાવવા મોટે શેઠને ખર્ચે પુરાકલ ગાડી-

ઓની સગવડ રાખેલી હતી. ગુલીની તરફથી બેંગાઓની સંઘળી મેનીજ જીવીની હતી, અને સાજનની વચેથી વરનીની સેસ આલી તે સેસ લખને આલનાર ફકીરાની રત્ની મુખ્ય હતી.

રત્ની ! હા સુંદર રત્નીના હાથમાં સેસની થાળી હતી. રત્ની જે ગામને મોહડે આટલીયથી વગોવાઈ હતી, પણ જોને પાછળથી જગતી બત્રીશીએ ધનસાફ આપ્યો હતો—તેજ આજે બર મિજલશમાં પાછી નજરે પડી હતી. બીજીબાઈ અને રત્ની વચેની નાલિશી પછી રત્ની આજે પેહલવેહલીજ શેઠને બંગલે પાછી નજરે પડી હતી. તેની નિંદા સંઘળી વિસરાઈ ગઈ અને તેની આખર પાછી જેમનીતેમ સ્થાપી, તોખી શેઠના ઘેરમાં રત્નીનો પગ પાછો આવ્યો નહીં હતો. આઘમાય અને રસ્તમના લગ્ન તે પગદંડો પાછો ચાલુ કીધો—આઘમાયની મેહરખાનીથી તે વધારે થયો.

આઘને પોતાની આ આગલી કોમળ સખી વિષે અસલથી ધણી પ્રીત અને પાછળથી ધણી દયા લાગતી હતી. તેણે આઘીને રત્નીને પોતાના લગ્નનું તેડું કરાવ્યું હતું; પણ રત્નીની મેમાનદારી ઉપર ગુલી ગરીબનો હક વધારે હોવાથી તે રસ્તમને ત્યાંથી આવનાર હતી તેખી આઘમાયને એકસરખું જુશીકારક હતું. પણ વળી આઘમાયે પોતાની સાસુ સાથે બોહસ લીધી હતી કે વરનીની સેસ એ સુંદરીનાજ હાથમાં સોંપવી; અને આઘમાયેજ પોતાની માથી હુજત લીધી હતી કે જેમ પોતાના કારખાતાના મુખ્ય માણસોને તેમજ ફકીરાને અને તેના કુટુંબને શેઠે જે કપડાં કીધાં હતાં તેમાં રત્નીના કપડાં આઘમાયને ગમતાં સુંદર કરાવવાં અને રત્નીએ તેજ કપડાં પેહરીને સાજનમાં શેરા લખને આવડું.

રત્નીએ તેમ કીધું, અને તેના કપડાં

અપડાંને અડસ તેની દયાળુ દોસ્ત આઈ-
માયે આજે તેને પેટભરતો પુરો પાડ્યો. કેહ-
વાની કશી જરૂર નથી કે પોતાની રૂપાળી
પુત્રસુરતીથી રત્ની સાત્તન વચે બિરાજી
નિકળી, અને તે કોમળાંગીના નિર્દોષ ચે-
હરા ઉપર ધણી નજરો વખાણુ અને મ-
મતાજ નહી પણ દયા સાથે ખેંચાઈ રહી.
જાંહગીર લંગડા ઉપર ધણે વર્ષે રત્નીને
જોવા સાર કેવી અસર થઈ વાં? એ લા-
ડકા પણ સમજી જીવાનના મનમાં રત્ની
વિષેના આગળા જીસ્સા જો આજે કાયમ
રહ્યા હોત તો જાંહગીર રત્ની તરફ કાંઈ
જીદીજ નજરે જોત, પણ રત્ની વિષેના
તેના દિલનો મર્ગ, તેણે રસ્તમને ખાતરી
આપી હતી કે, દૂર થયો હતો; અને તેમ
ખરેખર હતું. જાંહગીરે રત્ની તરફ માત્ર
હસીને જરાવાર જોયું અને પછી તે બીજી
રીતે શિક્ષા ગયો.

લગ્નની બીજે દાહરે આઈમાયે ગુલી ગરી-
બના નાના કુપડાંમાં પોતાની સાસુના માનની
ખાતર જયું એવી હોરમજશાહ શેઠે રસ્ત-
મ સાથે ગોઠવણ રાખેલી હતી. આઈમાયે
મોટા મેહલમાં રહેછે માટે પોતાના ગરીબ
સાસરવારાને ધિક્કારતી નથી એમ દેખાડવાની
આ મુલાકાતની મતલબ હતી. તેને માટે
સાંજનો વખત ઠરાવેલો હતો અને ઘોડા-
ગાડીની એક નાનીસરખી સવારી નીકળી
હતી. એ ઘોડાની ત્રણ ચારો એકઠી કર-
વા નિકલે એ તે ગામડાં તરફ એક નવતરો
ખનાવ હતો અને તેથી રસતા ઉપર ગડ-
બડ થઈ હતી. પેહલી ગાડીમાં રસ્તમ
અને આઈમાયે, બીજી ગાડીમાં હોરમ-
જશાહ શેઠ અને ખરશદખાઈ, ત્રીજીમાં
જાંહગીર અને કુકીરો, એમ બેઠેલાં હતાં
અને ઘોડાઓના પગલાં તથા ઘોડાવાળા-
ઓની બુમથી રસતો લગાર ગાજી રહ્યો
હતો. દરએક બંગલાના દરવાજા ઉપર
આ ભાગ્યશાળી જોડાંને જોવા સ્ત્રી પુરુષો
એકઠાં મળેલાં હતાં અને રસ્તાઓને નાકે
સંહારીઓને પણ લગાર ખેંચાણ થયું હતું.

માણીમના પુલના છેડા ઉપર આ સવારી
જોવાને ઉભેલા લોકોમાં પાંચડી ડગલી વગર
ફક્ત મેલાં બદિયાન અને બીજાં મેલાં
લુગડાંમાં વીકાભાઈ ઉભેલો હતો. પુલ
ઉપરથી આ ફક્ડ ગાડીઓ ફડફડાવતાં કોણ
આવેછે તેની આ “ના-લાશેઠ” ને ખબર
નહી હતી, પણ કોઈ મોટા અને નવાઈના
માણસ આવતા હશે એમ સમજીને બી-
જાઓને ઉભેલા જોઈ વીકાભાઈ પણ ઉભા
રહ્યા. તેણે ધણા બલાપા વચે જોયું કે આ
સરખસની પેહલીજ ગાડીમાં તો રસ્તમ
અને આઈમાયે હસતાં અને સુખી બેઠેલાં
હતાં. તેઓ અદર્યાં અને પરણ્યાં તે તો
વીકાભાઈને ખબર હતી, પણ તેઓ વળી
ગોયા તેને બાળવા સાર આજ રસ્તે આ-
વેછે તેની તેને ખબર નહી હતી. આ દે-
ખાવ તેને જોવા ગમ્યો નહી. તે આંત્રી
જવા કરતો હતો, પણ ગાડી ધણી ઝડ-
પથી આવી લાગી, અને તેને માટે વધારે
અકસોસની વાત એ થઈ પડી કે તેના
આ રખડતા હાલ ઉપર રસ્તમ અને આ-
ઈમાયેની નજર પડી.

તેમની ગાડી પસાર થતાંજ વીકાભાઈ તે-
મને માટે કાંઈ બડબડ્યો. ખચીત તે કાંઈ
હુવા અથવા શુકરચુગરીનાં રાખેલાં તો નહી
જ હોય. તેણે આ સુખી જોડાંને ગાલ દીધી.
પણ તેથી શું થાવનું છે? અગરજો વીકા-
ભાઈને જ્યારે તેના બાપે શિખવવા માંગ્યા
ત્યારે તે શિખ્યો હોત, અગરજો તેણે પો-
તાના કામમાં મેહનત લીધી હોત, તો
આજે જો જગ્યા રસ્તમે લીધીછે તે જગ્યા
વીકાભાઈને મળત—તે આઈમાયેના વર ઘા-
ખલ તેની પાસે આમ બેસી શકત કે નહી
તોપણ હોરમજશાહ શેઠના ભાગિયો અને
તેના કારખાતાનો ધણી તો તે થઈ શકત.

ગુલીનું ગરીબ ઘેર, જો કે એક કુપડું
તો નહીજ હતું તોપણ આ મોટી સવા-
રીને માટે નાનું હતું. ગાડીઓ તેના કંપાં-
ઉડમાં ઘાખલ થઈ રાકી નહી, પણ ગુ-
લીના વહુ દીકરા તથા પેહવાણુ દરવાજા-

માંજ ઉતર્યાં અને ગુલીએ દરવાજામાંજ પેહલાંને બિટી તથા ખીજાંને આવારણા લઈ પોતાના ગરીબ ઘેરમાં આવકાર દીધા. માસી-દાસીએ આશુ મીઠુંની થાલી તૈયાર રાખી હતી તે વડે વહુને વધારી લાધી

અને જીવીએ સર્વેને પેહરાવાના રૂપીયાનાં પડીકાં બાંધી રાખેલાં હતાં તે મુજબ વા- તચીત કરીને પાછાં ઘેર જતી વેલા સેસ પાછરીની પેહરામણી સાથે તેમને વિદાય કરીધાં.

પ્રકરણ ૧૯૯ મું.

વધામણીમાં વધામણી.

સ્તમ અને આમભાવના લખની વ- ધામણીએ હજી પુરી થઈ નહીં હતી. બલા માણસનું જુરં થાયછે તેમાંથી ખીજાઓનું બહુ થાયછે, તો બલા માણસનું બહુ પો- તાની સાથે ખીજાઓનું કેટલું બહુ કરતું આવેછે ?

લખ પછી ચાર પાંચ દહડે સાંજને વખતે ગુલી પોતાના બાકીના બે દીક- રાઓ સાથે પોતાના બંગલામાં વાતે બે- ઠી હતી—હવે મેહમનાં અગરવાળાં તે નાનાં ઘેરને ઝુપડું કેટલું લાજમ નથી— તેટલાં ટપાલમાં એક કાગળ આવ્યો અને ગુલીના બાકીના દીકરા સોહરાબ અને બ- રજને તે વાંચવા અગાઉ તે ઉપર તરેહ- વાર અટકલ ચલાવવા લાગ્યા.

સ્તમ તો પરણીને “ધરીતો બારીતો” થઈ ચુક્યો. તે પોતાની જાલી માથી જુદા વાંદરાખાતેના પોતાના નવાં મકા- નમાં જઈ રહ્યો, તો જોકે પોતાની માન- વંત માતાને પોતાની સાથે રાખવાની બો- હસ કરીયા વગર નહીં જઈ રહ્યો. ગુલીએ પોતાના ખીજા બે દીકરાઓને ઘરમાં એ- કલા નાખીને જવાની ના પાડી. સ્તમ હવે મોગ્ર થયો. પૈસાવાળો થયો, ઘરનો અને ધણીયાણીનો ધણી થયો, અને તે- ટલા માટે પોતાની માને પોતાના સુખમાં ભાગ આપવા તથા તેની બાકીની જીંદગી મોજ અને આસાએસમાં ગુજારવા દેવાને બંધાયેલો હતો. પણ ગુલીએ પોતાના બે

ગરીબ દીકરાઓને વીહલા મુકવાને ના પાડી. તેઓ કાંઈ બચ્ચાં નહીં હતા, તે- યો કાંઈ હવે ગરીબ પણ નહીં હતા, બંને બાઈઓ રજતા કમાતા અને પાંચ પૈસે સુખી હતા—પણ હજી તેઓ પરણ્યા નહીં હતા, જુદા પડ્યા નહીં હતા, ત્યાં સુધી ગુલીએ તેઓથી જુદી પડવા આશું નહીં.

પણ લખ પછી ત્રીજે દિનથી હારમ- જશાહ શેકની આવશથી સ્તમ પોતાની બાયડીને લઈને ઉત્તર હીંદુસ્તાનની મુસા- ફરીએ નિકળ્યો હતો અને ગુલીએ ધાત્યું કે આ કાગળ જે આવ્યો તે સ્તમની પ્રવાસ-પત્રિકા હતી. પોતાના ઉતના કાર- ખાતામાં બનતા માલનો બર અને બ- ન્દર શોધવા માટે હીંદુસ્તાનના વેપારના મુખ્ય સ્થળો ખાતે એક વાર મુસાફરીએ જવાનો સ્તમનો ધણું અગાઉનો ઇરાદો હતો. તે ઇરાદો બજા લાવવાને પોતાના આ લખથી વધારે લાગ બન્યો અને જે ધંધાની મુસાફરી ધારેલી તે કામની સાથે મોજની પણ મુસાફરી થઈ પડી.

પણ ટપાલનો આ કાગળ જે પેહલાં સોહરાબે જોયો તે તો એકલા બરજેરને નામનો હતો, અને તે ઉપર “On Her Majesty's Service” એવી છાપેલી ઈલાખી હતી તેથી તે તો કોઈ સરકારી કા- ગળ જણાયો. વળી તે ઉપર મોકલનારની સહી કરેલી હતી અને તે કેળવણી આ- તાના વડાની સહી હતી. એટલે તે કા-

ગળ રૂસ્તમનો નહી હતો અને ખરજોરના કામનો હતો એટલું તો સિદ્ધ થયું.

ખરજોર આ કાગળથી ખીધો. બધા બાઈઓમાં તે જરા ખીછીકણ હતો. વડા તરફથી કાંઈ ખફગી અને ડપકાનો કાગળ તે સમજ્યો અને તે ઉછેલીને વાંચ્યા અગાઉથીજ ખીલવા લાગ્યો. આ વખતે ખરજોર પોતાની કાલેજમાં પોતાના આંધા ઉપર જલદી ગયો નહી હતો. બાઈના લગ્ન પછી ખીજે દાહડે તેની રજા પુરી થઈ હતી, પણ તે રજા ઉપરાંત વધુ દાહડા મુંબઈ રહ્યો. લગ્નની ધામધૂમ અને તે પછીની ખુમારીની લાલચ ખરજોરને અટકાવી રાખવા માટે મોટી હતી. પણ વળી એ દાહડા પછી સોહરાખ પોતાનો ખારિસ્ટરનો ધંધો કરવા માટે અમદાવાદ જવાનો હતો, તે જાણ ત્યાંસુધી ગુપ્તીએ ખરજોરને પણ થોભાવ્યો હતો.

સોહરાખે ખારિસ્ટર થયા પછી મુંબઈમાંજ રહીને માખ મારવા કરતાં ગુજરાતમાં અને કાઠીયાવાડમાં પોતાને માટે ધીકતો ધંધો પુંડી કાઢાડ્યો હતો. એક બાળુએ સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, રાજકોટ — ખીજ બાળુએ થાણા, પુણા, સેતારા, ખેત્રગામ વગેરે કોર્ટોમાં સોહરાખને સારી ધરાકી હતી અને તે એટલીવારમાં તો સાંઈ કમાતો થઈ પડ્યો હતો. તેની મુખ્ય “પ્રાઈસ” અમદાવાદમાં હતી અને ત્યાં તે આવતી કાલે જનાર હોવાથી તેનેજ માટે ખરજોર થોભ્યો હતો.

અલખતાં પોતાના વડાને કાગળ તેણે ચિતાતુર દિલે ઉછેલીને વાંચ્યો અને પછી વાંચવા સાંઈ પોતાની મા તથા બાઈના હાથમાં મેળ્યો. કેળવણી ખાતાંનો વડા પ્રોફેસર વાહીટ પરીક્ષાએના કામસર મુંબઈ આવેલો હતો અને મુંબઈથીજ આ કાગળ લખેલો હતો. તે અલખીનરૂત કાલેજમાં પ્રોફેસર આંગની સાથે રહેતો હતો અને ત્યાં આવતી કાલે સહવારે તેણે

પ્રોફેસર ખરજોરને કાંઈ અગત્યનાં કામસર મળવા બોલાવ્યો હતો. શું કામ હશે? ખરજોરને તો લાગ્યું કે તેને ડપકો આપવા, કદાચ તેને પદવી ઉપરથી ઉતારી પાડવા સાંઈ આ તેડું આવ્યું હશે.

“જોયું કેની? એજ ખરાખર ખરજોરની ખાસિયત!” તેની ખીછીક ઉપરથી સોહરાખે ડપકો આપ્યો. “કાંઈખી ખાખત ખની તો એ પેહલાં મનમાં સારી વાત નહી પણ ખરાખ વાતજ સમજવાનો. મને જો સીક જસટીસનું તેડું આવે તો હું તો પેહલાં એમજ શમજુ કે મને જડજનો આંધો આપવા બોલાવ્યો હશે.”

“એ તો ખરું, પણ મને ડરકટર સાથ લાગેવલગે શું કે તે મને તેડું મોકલે?” ખરજોએ પોતાની ખીછીકના ટેકામાં તકરાર લીધી. “સિવાએ કે મને મારી ગેરહાજરીને માટે ડપકો આપવા બોલાવ્યો.”

“વાહીટ તુને આજખેછ તો ખરો?”

“એમતો આખા ધલાકામાં જેટલા માસ્ટર છે તેટલા બધાને તે આજખેછ,” ખરજોએ હુજત લીધી. “પણ જેટલાને આજખેછ તેટલાને તે સાંઈજ કરવાનો વિચાર રાખ્યા કરતો હોય અને તેમને બોલાવ્યા કરતો હોય તો ખાતરી રાખજો કે ખિચારા વાહીટને ખીજું કાંઈ કામકાજ મળેજ નહી.”

“થઈ ચુક્યું, માજી, તમે લખી રાખ્યા કે ખરજોર આજની રાત ઉંઘવાનો નથી.” સોહરાખે ટકોર ચલાવી.

“પણ દીકરા સોહરાખ” તેની માએ તેને સાહુચેત રાખ્યો. “આ કાગળ કાંઈ પણ તાકીદી ખતાવેછ ખરી.”

“તાકીદનો કાગળ હોય તેથી ધાસતીખી હોય કે?” સોહરાખે ખારિસ્ટર ફાશિત માનવાને ના પાડી. “આ કાગળમાં ડપકાની ‘એવીડન્સ’ ક્યાં છે? જો ડપકો આપવાનો હતો તો એમાંજ લખતે. વળી તેને વાસતે મળવા બોલાવવાનું માનખી આવે કે?”

અરજોરને આખી રાત ઉંઘ આવી કે નહીં તે તો કોણ જાણે, પણ સહવારના ઉઠીને આ પીતાનીવાર તે ઉલટમાં ને ઉલટમાં પ્રોફેસર વાહીટને મળવા ગયો અને ગુલી પોતાના આરિસટર દીકરા સાથે એકલીજ વાતે વળગી.

“દીકરા, સોહરાય, મને તારે વિષે એક ખીછીક છે.” ગુલી બોલી.

“મારે વિષે ? તે શું વર્ણી ?”

“મારી નજરથી દૂર દેશ પરદેશમાં રખે તું બિગડતો હોય ? ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં તારા સરખા એક સુખી અને શક્તિવાન જીવાતને બિગડવાની લાક્ષણ્ય ધણી છે જો.”

“જ્ઞાતાં માય સાચું માનજો કે હું સર્વ લાલચોને દૂર કરી રાકું છું” સોહરાયે ધણી ગંભીરપદ્ધતિ પોતાની માને આતરી આપી. “શું તમે એમ ધારો છો માતા કે તમારા જોવા હાથ તલે કેળવાયલું તમારેજ અચું આડું જાયળી ? નહી. જીવોની રસ્તમ કેવો નિવડયો છો ? અરજોરે કેવો છે ? શું એ છોકરાઓ બિગડયા છે ? ત્યારે હું કાં બિગડું ? હું તો હેકાર નથી કરતો, પણ એમ ધારું કે બધા ભાઈઓમાં નેકીનો નમુનો હું છું. અરે કહું છું માતા કે આ દુનિયાની મુસીબતો ભરેલી મંજલ તમારી સાથેજ અમે કીવીજી, પણ મોટા થઈને તે મુસીબતો ભુલી જવા સાહે અચપણમાં અમે તે મુસીબતો સામે લડ્યા નથી. પેલાં ઢેકાં ઢરિયાના રસતા ઉપર મંજલ કાપતાં પેલાં ‘દૂરના નૂર’ તરફ તાકીને જોયા કરવાની બેહસતી બાવા શિઆમણ દર્દ ગયા ત્યારે બધા ભાઈઓ સાથે હું હાજર હતો. તે શિઆમણ મુજબ તમે રસતો કાપતાં સદા અમેને સાથેના સાથે રાખ્યા છો તો પછી તે પાર કરવાનો રસતો શું કદીની અમે ભૂલવાના છીએ ?”

પોતાના જ્ઞાતા આવીદની આ પવિત્ર યાદથી ગુલીની આંખોમાં પાણી આપ્યાં,

પણ તે છુછી લાખીને પાછી વાત ચલાવવી બેઠી.

“પણ તારી આવક કેમ છે દીકરા ?”

“તે દાહડ મેં તમારી ઉપર રૂપ૦૦ મોકળી આપ્યા તે મારી આવકની સારી ઈધાણી તને નથી ધારતાં માતા ?”

“હા. તે રૂપીયા શું કામ તે મોકલ્યા તે હું સમજી શકી નહી.”

“તમારે વાસ્તે. તમારા પોતાના અપને વાસ્તે. મારી પાસે મને જોઈએ તે કરતાં વધારે પૈસા થયા ત્યારે હું તે રાખીને શું કરું ? મેં તમારી ઉપર મોકલ્યા.”

“પણ હુંની તેનું શું કરું ? મનેની તે જોઈએ તે કરતાં વધારે હતા.”

“કાંઈ નહીં કરો તો પાસે રાખીને જોયા કરો, માયજી.”

“પણ, સોહરાય, તું કાંઈ બચાવતો નથી કે ?”

“હું તો ધાણું બચાવું છું માતા, મને ૫૦૦ થી વધારે મહીને દાહડ પગાર પડે છે તે હું કાંઈ ખાઈ જતો નથી. હું એમ નથી કેહતો કે હું પોતાના જીવ સાથે વેહલા ભાગવું છું. આગળ આપણે દાળ ને રોટલી અથવા બ્રુમલો ને પાણીથી પેટ ભરતાં હતાં તેમ તો હું નથી કરતો.”

આ સુખની વાતો સાંભળી તેટલામાં અરજોરે પાછો આવ્યો. પણ તેના હસતા ચેહરા ઉપરથી, તેના ચાલતી વખતના કુદકરા ઉપરથી સોહરાય તુર્ત સમજ્યો કે તે કાંઈ વધાઈનાજ વર્તમાન લાવ્યો હતો.

“સોહરાય, તુંજ અરો.” અરજોરે આવતાંનીવાર તેને શાખાશી દેવા પડ્યો. “માયજી, કાલનો કાગળ તો કેથો અરી વધાઈનોજ હતો. શું ધારો છો ? શી વધાઈ હશે ?”

“કાંઈ પગાર બગાર વધ્યો હશે.”

“નહી. મને વાહીટે પુછ્યું કે તુને મુંગઈમાંજ પ્રોફેસર બનાઉ તે તું કબૂલ રાખશે ? એ કોણ ના પાડે ? મેં તુર્ત હા પાડી અને મને તવી કાલેજમાં સાયન્સના

પ્રોફેસરની જગ્યાને માટે સરકારમાં લખવા કહ્યું.”

“તીલકરી ! બરજી, એ તો રૂ.૭૦૦ ના પગારની જગ્યા છે.” સોહરાય સંતોષના હૃદયમાં ક્રુદ્ધવા લાગ્યો. “માયજી, તમારા દીકરાનું તો કુકે કુટેજ.”

“હું એકસ ધાંછ કે આ નવાં સુખને માટે પણ આપણ હોરમજશાહ શેઠને આભારી છીએ.” બરજીએ અટકલ કીધી.

એટલું બધું નહીં હતું. પ્રોફેસર વાઈટે પોતેજ આ દરખાસ્ત કીધી હતી. પણ એક લખે તેમાં હોરમજશાહ શેઠનો હાથ હતો. રસ્તમના લખ ઉપર શેઠે જે સારા સારા મંત્રિજીને નોતર્યા હતા તેઓમાં એક

એ હતો. તેને શેઠ સાથે સારી ઓળખાણ હતી. તેણે ગુપ્તીના દીકરાઓની ખુબીનાં વખાણ ધણાં સાંભળ્યાં હતાં, તે તેમને લખની મિજલસમાં જોઈને ખૂશ થઈ ગયો હતો. બરજીને તો તે ઓળખતોજ હતો, માટે લખને શુભ દિવસે એક નવ-શસનો વખત જોઈ તે હોરમજશાહ શેઠને એક બાળુએ લઈ ગયો અને પોતાની મેજેજ ખાનગી રીતે પુછવા લાગ્યો કે “હું બરજીને નવી કાલેજમાં પ્રોફેસર બનાવવા માગું છું, તમારું શું મત છે ?” શેઠે પોતાની તરફથી એ ધારણાને પુરતો ટેકો આપ્યો, અને આ વધાર્જ ભરેલા દિવસે એ વધામણી પણ પાર પડી.

પ્રકરણ ૨૦૦ મું.

ઉત્તર જતાં દખ્ખણ ગયાં.

રસ્તમ અને આઈમાય ઉત્તર જતાં દખ્ખણ ગયાં. તેઓ ખામખા ઉત્તર હિંદુસ્તાન જવાને બંધાયલાં નહીં હતાં. તેઓ મુસાફરીએ નિકળ્યાં ત્યારે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જવાનો, આગરા અને દિલ્લીના મોગલાઈ માહલો અને પાદશાહી કબરોવાળાં નામીયાં શહેરોની મુલાકાત લેવાનો તેમને એરાદો હતો, પણ મુંબઈથી ઘણા દૂર નહીં ગયાં તેટલામાં તેઓએ એરાદો ફેરવી નાખ્યો અને ઉત્તરને બદલે દખ્ખણ હિંદુસ્તાન તરફ તેમની પેહલી મુસાફરી લંબાઈ.

કોઈ પણ લાંબી મજલને બદલે સ્ટેશન સ્ટેશન રેહતાં રેહતાં જવાની તેમને હોરમજશાહ શેઠે સલાહ આપી હતી કે જેથી આઈમાયને મુસાફરીની થાક ધણી લાગે નહીં. એ મુજબ રસ્તમ અને આઈમાયે પેહલે કલ્યાણીમાં ઉતારો કીધો કે બ્યાં રસ્તમના કારખાનાની આડત હતી અને તેથી “મેશ્વરી હોરમજશાહ અને રસ્તમજી” ની આંટ અને ઓળખ સારી હતી. ક-

લ્યાણીના પુરાતન કસબામાં ચાર દાહડા રહ્યા પછી, રેલવેનો જે એક રસ્તો ઉત્તર જાયછે અને ખીજે દખ્ખણ જાયછે તેમાંના પાછલા રસ્તાની જેન આપણા જોડાંએ લીધી.

આઈમાયની મરજી પુણું શેહર જોવાની થઈ, એટલે પોતાની મેજેજ દખ્ખણની મંજલ સર થઈ. પુણેથી શાલાપોર અને હેદરાબાદ સુધી તેઓ ગયાં. ત્યાંથી બાંગલોર અને માઈસોરની મુલાકાત લીધી અને તે પછી મધરાજ તથા ખીજાં દખ્ખણી મુલકોના નામીયાં અને મોટાં હિંદુ મંદિરો, જેની આખાં હિંદુસ્તાનમાં વિખ્યાતિ છે તેમની ભેટ લીધી. એ પછી પાછાં ફરતાં વળી તેઓ દખ્ખણ મરાઠા દેશમાં ખીજા-ચોરની લાઈન ઉપર ચાલ્યાં, બ્યાંથી રેલવે મળી ત્યાંસુધી રેલવેમાં અને પછી તો પગ રસ્તે તેઓ છેક દખ્ખણ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કોસટા ભણી આવી લાગ્યાં.

આ રેલવેના જમાનામાં પગ રસ્તાની મુસાફરીની મોજ આપણે વિસારી દીધીછે,

પણ દખણ મરાઠા દેશમાં એકવાર એ મુ-
સાફરીની મઝા જોઈ લેવાને આ મુસાફર
જેઠું મુઠ્ઠું નહી. તેઓ ભ્યાં ભ્યાં જતાં
ત્યાંથી પોતાની મુસાફરીના રમુજ હેવાણા
પોતાના માતપિતા ઉપર મોકલતા હતાં.
તેઓનો છેલ્લો એક કાગળ ગોવાનો લખેલો
હતો જે ઉપરથી જણાયું કે તેઓ ફરતાં
ફરતાં એ પોર્ટુગીઝ પાયતખ્તમાં જઈ
લાગ્યાં હતાં. ત્યાંથી તેઓ આગમોટમાં
મેસી રતનામરીના કોસટા ઉપર દરિયાઈ
સફરનો અનુભવ લીધા બાદ સમુદ્ર મા-
રો મુંબઈ આવનાર હતાં.

ગોવાનો કાગળ આપણી આ વાર્તાને
મોટે અગત્યનો હતો. તેમાં પેહલાં તે
પોર્ટુગીઝ હિંદુસ્તાનનાં આ પુરાતન પાય-
તખ્તનો હેવાલ, “નાની ગોવા” અને “માઠી
ગોવા”નું વર્ણન અને એવુંજ બીજું ધ્યાનું હતું.

પણ એ સર્વ હેવાલનું આપણને કામ
નથી. કાગળનો ખાકીનો ભાગ આપણે
મોટે અગત્યનો છે તે આખો હેલ ઉતા-
રીયે છીએ.

“અંહી દેવલની સાથે એક જાહેર બાગ છે;
અને અમે ગઈ કાલ સાંજે ત્યાં ફરવા ગયાં હતાં.
જરા થાક સહવાધી અમે એક બાક ઊપર બેઠાં
કે જે બાકને બીજે છોડે એક લેડી બેઠેલી હતી
પણ અમે તેની કશી ખબર લીધા વગર પોતપો-
તામાં વાત કરતાં હતાં. પેલી લેડી અમારી વાત
ઘણી નહી તે થોડી થોડી સમજતી હોય એમ
જણાયું અને જરાવાર અમારી વાત સાંભળ્યા પછી
તે અચ્ચુચ્ચ ભાગી ટુટી યજ્ઞરાત્રીમાં જ મારી તરફ
ફરીને મારી સાથે વાત કરવા આવી. ‘તું હો-
રમજથાહ શેકનો છોકરી આઈમાય થાયછ કે?’
તે મને ઓળખીને બોલી. રસ્તમ ચોંકી ઊઠ્યા
અને મારો હાથ પકડી મને લઈ જવા માંગતા
હતા, પણ પેલી લેડીએ ઈંગ્રેજીમાં મારા વરને
કહ્યું કે ‘મને જોઈને ઊઠીને જાઓ, હું તમોને
ઓળખું છું’ અને તમારી સાથે વાત કરવા માયું
છું.’ આ અચરજ ઊપરથી અમે પછાં બેઠાં અને
અમારી અચરજીનો પાર રહ્યો નહી.

“માતાજી, તમે શું ધારો છો? અમે કોણને જ-
લ્યાં? એ કોઈજ નહી પણ પેલી આપણા શેક-
બાવા મનચેરજી મોટાભાઈના ઘરમાં તેવણનાં બચ્ચાં-
ઓને કેળવણી આપવા રાખેલી મઠમ લુસી હતી
જેને માતાજી તમે ‘લુછી લુસી કેહતાં’ હતાં પણ
જેની મેહેરબાઈ ઘણી વખાણ કરતાં હતાં. મારા રસ્ત-
મને તેની ચાલ તુરત યાદ આવી કે અફસાઈના
ખુન પછી થોડાજ મહીનામાં તે મેહેરીમાસીનો બીજુ
અચ્ચુચ્ચ જોતો રહ્યો હતો અને તેની પછવાડે એ
ફરંગન લુસી પણ મુખંધ છોડી ગઈ હતી.
અને તે પછી બંને ફરાંચી અને લાહોરમાં સાથે
ફરતાં જણાયાં હતાં. મારા રસ્તમને આવી એક
સ્ત્રીની સાહે બેસવા ગમયું નહી, પણ તેનો એકરો
જોઈને રસ્તમને અને મનેથી દયા લાગી આવી.
ઓ માયજી! તેના બિહામણા દેખાવનું હું શું બચા-
ન કરું! તેના ગાલના ટાચાં બેસી ગયનાં એકરો
સોહરાઈ ગયલો, આંખમાં ખાડા પડેલા, અને તે
જાણે કે મોતને કાંઈ આવેલી. ‘તમે સીક
છો, બાઈ?’ રસ્તમે તેને પુછ્યું અને તે રડમસ
એકરો બોલી કે ‘હા, હું ઘણી આજરો છું. હું
મરી જઈ છું. હું કાલ પરમ સુધી જીવવાની નથી.
ડાકરે મારી આપ્યા છોડી દીધીછે.’—‘બીજુ-
ભાઈ તમારી સાથે હતોની?’ રસ્તમે પુછ્યું પણ
એમ પુછીને પછી એવણુ ઘણા પસ્તાયા. પેહલાજ
વિચારમાં રસ્તમથી એમ પુછી દેવાયું પણ પછી
તેવણે ધારયું કે એ સવાલ પુછવા જોગ નહી
હતો. પણ આ સવાલથી મઠમ લુસી લજબાઈ
નહી. તે બોલી કે ‘બીજુભાઈ મારી સાથે નથી
—તુવો લુછો કોણ જાણે કયાં રખડતો હશે?’

“આ શબ્દો તે ઘણા વિચાર સાથે બોલી. મેં
પુછ્યું કે ‘તમોને શું છે?’ તે બોલી કે ‘મને
ખડી છે અને ડાકરો કેહછે કે હું તદ્દન ખવાતી
આલી છું. હું લાહોરમાં આકરી ફરીને પેટ ભરતી
હતી, પણ મને ડાકરે ત્યાંથી દરિયાના કોસ્ટા
ઊપર હવા ફેરફાર કરવાને ફરમાવ્યું. આ ગોવા
મારું અસલ વતન છે. મારા મા આપ કે સગાંબહાલાં
કોઈ નથી. મારા બચાવેલા સેજ પૈસા રહ્યાછ તે
લઈને હું અંહી હવા ફેરફાર કરવા આવી પછો મેં
જાણ્યું કે મારા ફેરફાર તદ્દન ખવાઈ ગયાંછ
અને હું અંદરથી તો લગભગ મુવેલી છું, માન

મારું જોખું બહારથીજ રહેલું છે.' મેં સલાહ આપી કે મુંબઈ જવું. પણ તે બોલી કે 'હું મરવાનીજ છું' ત્યારે ગાવા અને મુંબઈ સરખીજ છે. હવે તો મારે મારાં વતનમાંજ મરવું ભણું.' રસ્તાએ તે બિચારીને ઘણાં ફિલાયો દીધા અને જીવતી રહેવાની આશા આપી પણ તે બોલી કે 'મારે કાલ સુધી જીવવાની આશા નથી. અને હું જેમ જનદી મરી જવું તેમ સાડું.' પણ તેની અગાઉ વળી તેણે રસ્તામાં પાશે માગી લીધું. માતાજી કે હું મરતા અગાઉ કાંઈ અંધારાર કરવા માચુંકું. મને હું જો તમને બોલું તો તમે તમની જાણ મારા મનમાં આપો.' રસ્તામાં જાતી અને મુસીએ અંધારા ઘટાવ્યું કેમણે પુણે પાડ્યું. પછી અને તેને અગાળથી હાંદીને વરતા કરતા ગયાં ત્યાંથી અને દૂરથી જોયું કે એક શિરંગી જોગણ લુસીને બોનાવા આવી. વાદળમાં જે માયાજી "નન" લોકો વશેછે અને જે ગરીબ લોકોની મુશ્કેલી માવજત અને સારવાર કરેછે તે જાતની તે હતી. તે લુસીને હાથનો ટેકો આપીને ચલાવી લઈ ગઈ અને અને જોયું કે તે ચાલવાને તદ્દન અશક્ત હતી તથા ડગલે ડગલે ઊભી રહીને દમ ખાતી હતી.

"એ તો પરમ દાકાડે બન્યું. ત્યાર પછી આજ રાત્રે અને આઈ ઉઠ્યા બાદ આપણે ચાકર હો નવો અંખોને કેડવા આવ્યા કે કોઈ મડમ મળવા આવીજ. રસ્તામાં જોઈને તેને બહાર લેવા ગયા, ને જોયું તો પેલીજ શિરંગા જોગણ લુસીને ત્યાં રસ્તામાં બોલાવા આવી હતી. એક અંખણા ગામમાં રાતની વખતે એક ડાકણ જેવી ડોસીની સાથે એકલા જવા મારા વરને બીહીક લાગી નહી પણ હું બીચી. તો પણ રસ્તાએ લુસીને કમૂનાત આપેલી હતી એટલે તેવણને જવાની શરૂ પડી. તેવણ સિંધારયા પછી મેં આ કાગળ લખવા માડ્યોછ, અને તે હું અંહી

વેર પુરો કરી રહીછ તથા ૧૦ વાગ્યાછ તોપણ હજી રસ્તામાં આવ્યા નથી અને મને તેવણની વાર જોતાં જોતાં બીહીક લાગેછ.

"કલાક ૧૧-રસ્તામાં હમણાજ આવ્યાછ. તેવણ કેહ્યું કે મડમ લુસી કાલનો દિવસ જીવવાની નથી. તેવણને લુસીએ શું કામ બોલાવ્યા હતા તે એવણ મને કેહતા નથી ને તે જાણવા તથા તમને લખવા સાડું મેં આ કાગળ અમસથિયા અધુરો રાખ્યો. રસ્તામાં કેહ્યું કે લુસીએ પોતાને વિષે અને શેઠાવાના ઘેરને વિષે કાંઈ વાત કીધીછ, પણ તે મને કેહવા જોગ નથી અને તમને પણ લખી જણાવવા લાયક નથી. તે વાતનો આવજીને જાણવા જોગ છે તે રસ્તામાં પોતેજ તેવણપર પરભાડી લખશે.

"મારા રસ્તામાં બાઈ બરજોરને નવી કાલેજમાં પ્રોફેસરની પદવી મળીછ તે જાણવાથી મને ઘણી ખુશી જાયછ. મારી તરફથી મારા દેરને અને મારાં સાસુજીને મુખ્યારકબાદી આપજોછ.

લા. તમારી બહાલી અને તાબેદાર

આઈ. રસ્તામાં ગાંધી.

"તા. ૧૦ કા. — આ ઉકેલો માફ કરજોછ. મારીથી 'આઈ હોરમન્યાડ' કરી સહી થઈ જતી હતી, તે હોરમન્યાડનો હો. ઉકેલે રસ્તામાં નામ લખ્યુંછ."

અરેખર તેમ હતું. આઈમાયને પોતાના નામ સાથે પોતાના બાપને બદલે રસ્તામાં નામ જોડવાની હજી આદત પડી નહી હતી; અને જેમ એક વર્ષ બદલાયા છતાં આપણ કેટલાક દહાડા સુધી તારીખની સાથે જુનુજ વર્ષ લખ્યા કરીએ છીએ તેમ આઈમાય પોતાના નામ આગલ પોતાના વરને બદલે બાપનું નામ લખવાની બૂલ કરતી અને તે પાછું છેકતી તેથી રસ્તામાં બહારી રમુજ થતી હતી.

લુસીને ઘેર રસ્તમ—મરતી વખતની અરજ.

મડમ લુસી સાથે રસ્તમની ઉપલી મુલાકાતને વાંચનાર એક અદ્વિતીય સંલોગ સમજશે. પણ શું તે અરેબર એક અદ્વિતીય હતો? શું તે કોઈ ગેબી હાથે ગોઠવી રાખેલું ચોક્કસ નહીં હતું?

રસ્તમ આઈમાયને લઈને દખ્ખામાં જવાનો નહીં હતો અને તોપણ ઉત્તર જવાનો પોતાનો અરજો ફેરવાને તે દખ્ખા ગયો હતો—તે મુંબઈથી નિકળ્યો ત્યારે ગોવા જવાનું તેના સ્વપ્નામાં નહીં હતું અને તોપણ તે ગોવા ગયો હતો. લુસી વળી ગોવાથી કાંઈ વર્ષોની જતી રહેલી હતી અને તેની આગળ તવારીખ જે આગળ સફાઈમાં આપીએ તે મુજબ ગોવા જવાનો તેના વિચાર સ્વપ્નેથી નહીં હતો, તોપણ તેની ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં રખડતી રજલતી આ વખતે આમઆ ગોવા જઈ લાગી. જાણ કે તેઓ બેહુની મળવાની સૂજત તેમને નહીં ધારેલી રીતે અંહી લઈ આવી.

પણ વળી આ મુલાકાતમાં લુસીએ રસ્તમને એવું શું કહ્યું કે જે તેની ખાચીને કેહવા જોગ નહીં હતું, અને તેટલા માટે ખિચારી આઈમાયે વાર જોઈને ખુલ્લો રાખેલો કાગળ તે ખીના વગર રસ્તમે અંધ કરાવ્યો? ખચીત વાંચનાર વિચારશે કે તે કોઈ છુપ્યો ભેદ હોયો જોઈએ—એટલું જ નહીં પણ તે કોઈ બયભરેલો ભેદ હોયો જોઈએ. જે આઈમાયને કેહવાની ખીલીક લાગે તેવો—જે રસ્તમને તેના ગૃહસ્થ દાખલના વિશ્વાસ ઉપર સોંપેલો એવો એ ભેદ હોયો જોઈએ.

અને તેમજ હતું. પેલી ફિરંગન જોગણ રસ્તમને પોતાના હાથમાં એક ફાણુ-સથી અજવાળું બતાવતી ગોવાની અંધારી ગલીઓમાંથી લઈ ગઈ ત્યારે તેઓ ધણું

દૂર ગયાં નહીં એટલામાં એક અંગલાઈકા પણ નાના, ખેડાં, કંગાલ ઘરમાં તેઓ આવી પુગ્યાં. દાખલ થતાંજ એક નાનું દિવાનખાનું પસાર કરી જોગણ રસ્તમને એક ખીલ વધારે નાના ઓરડામાં લઈ ગઈ, કે જે એક ખિલાતાથી જ બરાઈ ગયો હતો અને જેમાં ફરી વળવાની બાગ્યેજ કાનટુ જગ્યા હતી.

રસ્તમે લુસીને મૃતતોજ હાલતમાં લોથ-પોથ પડેલી જોવાની વડી ગમ્મી હતી, તે તેને એક માટી ખુરસી ઉપર તકિયાને અથેલીને ખેંચેલી જોવાથી પેહલાં તો લગાર અચરત થયો. પણ એ દખ્ખામાં લુસીની દશા અને દખાવ જોઈને રસ્તમની અચરતી તુર્તજ અંધ થઈ. તે અરેબર મરણ કાંઠે આવેલી હતી. તેના દમ બરાબર ચાલતો નહીં હતો અને પરમદહડે તેને ખાગમાં જોઈ તે કરતાં આજે તે વધારે નાકુવત થયેલી હતી. ઓરડામાં એક ઝાંખો દીવા બલતો હતો અને તેના ઉપર વળી “શેડ” હોવાથી ઓરડામાં અંધારું હતું અને લુસીના શ્રીકા એહરા ઉપર દીવાના સેહજ ઉજસ સિવાય વધારે કશું દખ્ખાનું નહીં હતું.

જોગણ એક ખુરસી લુસીની પાસે મુકીને ગઈ, જે ઉપર લુસીએ રસ્તમને ખેસવાની અરજ કીધી, અને તે ધણી અગવડ બેઠા પછી લુસીએ વાત ચલાવી. જોગણ ખારણું ઠાંકીને બાહાર જતી વળા રસ્તમને ચેતવી ગઈ કે આ દર્દીને ધણી વાત કરાવવી નહીં કાંકે ડાકટર વાત કરવાની સાફ મના કરી ગયોછે. જોગણ રસ્તમને એટલી વાત મુરાકેલીથી સમજાવી રાકી, કાંકે તેને હંમેશા આવડતી નહીં હતી, પણ તે બાગીટુટી ફ્રેચમાં બોલી અને રસ્તમ ફ્રેચ સારી પેઠે સમજતો હતો.

“હું તુને ઓળખી નહીં” લુસી ભાગી-
દુટી ગુજરાતીમાં બોલી. “તુંને મેં નહીં
જાણતો પણ આઠમાયને મેં પિછાણ્યો. આ-
ઠને હું ઘણી વખત જાણ્યો.”

“આઠ મારી બાપડી થાય છે” રસ્તે
ધીરેજીમાં જ વાત ચલાવી અને હવે લુસી
પણ ભાગીદુટી ધીરેજીમાં જ બોલવા લાગી.

“હોરમજરાહને ત્યાં તમારું કામ વધું
હશે?”

“હા, હું શેઠનો ભાગિયો થયો છું.”

“બરાબર, જે વીકાબાઈ આહતો તે
તમારા ભાગ્યમાં હતું. હું વીકાબાઈને હંમે-
શા ના કેહતી કે તું શેઠનો નથી ભાગિયો
થવાનો કે નથી જમાઈ થવાનો.”

“એમ અગાઉથી કાંઈ કેહવાય કે?”
રસ્તે લાયકી બતાવી. “વીકાના નસીબ-
માં હતા તો તે સુખી થતા.”

“જરૂર! એ પોરિયો કદી સુધરે નહીં.
એ હમણા ક્યાં છે?” લુસીએ પુછ્યું.

“એ મુંબઈ છે. એના બાપની સાથે જ છે.”

“એ છોકરો કદી સારો થાય નહીં. એ
ભીખુને જ ભાઈ કની? જોવા ભીખુ તેવા
તેના ભાઈ. પેલો નાનલો હીળુ ક્યાં છે?”

“તે તો પચીસ રૂપીયાના પગાર ઉપર
મેહતાગીરીની આકરી લઈને ચીત ગયો છે.”

“તે છોકરીઓ પરણી કે?”

“નહીં.”

“હીલુખી નહીં?”

“નહીં. તેને અદરાવેલી હતી ખરી પણ
એ લાડકી છોકરીની ફિશ્યારીઓ જોઈને
તેના અદરાવેલા આવિંદે પછવાડેથી પરણ-
વાને ના પાડીને કારણ બાંછ નાખ્યું.”

“બરાબર મેં ધાર્યું તો તેમ જ થયું.”
લુસી વળી પાછી ડાહી થઈને બોલી. “એ
છોકરી સાથે પરણીને કોઈ ફસવાનું નથી.
તે પેલી નાની છોકરી સુની? તેને તો
મેહરબાઈ પેલા પેસતનશાહ સીનાઈ સાથે
પરણાવવાના તરેહવાર ફાંફાં મારતી હતી.
તેથી રહ ગયું કે?”

“હા. પેસતનશાહ હવે ગરીબ થઈ
ગયો એટલે મેહરબાઈએ તેનો ખ્યાલ છોડી
દીધો, અને તે સુધરીખી ગયો એટલે
તેણે પણ શેઠબાવાનું વાંધા ભરેલું ઘેર
તજ્યું.”

“હું ધારતી હતી જ. હું સુનીને કેહતી
હતી કે કોઈ પણ શેઠિયો તેની સાથે પર-
ણવાનો નથી. ત્યારે મનચેરજી શેઠનો વ-
ખત ઘણો ખરાબ આવ્યો કે?”

“હા. મને લાગે છે કે વિચારાંચ્છિનો
વખત ઘણો પડતો ચાલે છે.” રસ્તે પો-
તાના રાત્રીની દયા ખાઈને બોલ્યો. પણ
આ ગપસપ ચલાવવા લુસીએ તેને બો-
લાવ્યો કે શું તે વિષે તેને અતીરાઈ ઉપ-
જવાથી રસ્તે હવે તો તેને પાંચરૂં પુ-
છ્યું કે “બાઈ, મને તમે બોલાવીને શું કે-
હવા માગો છો તે મેહરબાંની કરી જણાવશો?”

“એટલી અતીરાઈ શી છે?” લુસી
તો રસ્તે મને ઠપકો આપવા પડી. “શું
તમે મારાથી બીહીં છો? તમે પરમ દા-
હાડે તમારી બાનુ વિષે મારે લાંબે બીધા,
તેમ શું આવે તમે મારે પોતાને વિષે
વિચારો છો?”

“અગરજો હું તમને કશી મદદ આપી
શકું એમ હોય તો તે આપવાને હું ઘણો
ખુશી થઈશ.” રસ્તે પાંચરૂં જવાબ ન
દેતાં પોતાની વાતને જ વજગી રહ્યો. “તમે
ઘણા સીક છો?”

“ડાક્ટર આવે જોવા આવી ગયો.
તેનું સાફ મન છે કે હું કાલે જ જીવ-
વાની નથી.”

“ડાક્ટર થઈને તે એમ કેહ?” રસ્તે
મે શક બતાવ્યો.

“અમારા લોકના ડાક્ટરો તેવા હોય છે”
લુસીએ બોલાસો કીધો. “મારો જે ડાક્ટર
છે તે જ પાદરીખી છે અને તેણે ખામખા
ખરી ખીતા મને જાહેર કીધી છે કે હું મા-
રાં પાપોનો પસ્તાવો કરી માતને મરે તો
મારે રહું.”

સ્તમ દિલગીર થઈ ચૂપ બેસી રહ્યો.

“મારી એક અરજ છે. હું માંડે એક કામ સોંપું તે તમે કરશો?” લુસીએ તેને પૂછ્યું.

“જો મારાથી અને એવું હશે તો માટી ખુશી સાથે કરીશ.”

“તે શ્રેષ્ઠ નથી. નહીં અને એવું પણ નથી.” લુસી વધારે ઉસકેરાઈને બોલી.

“હું મરી જાવું તે પછી મેહેરબાની કરી આ કાગળ તમે તમારે હાથે પેસ્ટમાં નાખશો?”

લુસી જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંથી તકિયાની તલિયેથી તેણે એક જાડું સરખું, ખીડલું તથા સ્ટાંપ મારીને તૈયાર રાખેલું કાગળ રસ્તમના હાથમાં મેલ્યું.

“હું એ કાગળ અગાઉથી પેસ્ટ કરવા માંમતી નથી.” તે બોલી. “હું મરી જાવું તે પછીજ તમારે એ ટપાલમાં નાખવો.”

કેવી નવાઈ જેવી અરજ! પણ એ અરજ બળબળામાં રસ્તમનું શું જાય છે? એક મરતાં માણસની આ દુનિયામાં છેલી અરજ ના પાડવી નહીં જોઈએ.

પ્રકરણ ૨૦૨ જી.

એક બય ભરેલો એકરાર—ભીખુ એક સુગ્રીવ.

“હું રાશ્વરજીથી એ કાગળ ટપાલમાં નાખવાનું તમારે કામ કરીશ.” રસ્તમે કાગળનું સરનામું જોતાં જોતાં કમ્બુલાત આપી, કે જે સરનામું ઓરડામાંના અંધારાને લીધે તેને ઉકલતું નહીં હતું.

“એ કાગળ ભીખુભાઈના નામનો છે.” લુસીએ જાણાસો કીધો, “અપર જાહાનરોનું ડોકાણું લખેલું છે.”

“શું એ જાહાનસીમાં છે?”

“મં એનું છેલ્લું ડોકાણું ત્યાંનું સાંભળ્યું હતું. એ દુકતાનું કશું ચોક્કસ ડોકાણું નથી. આજે ધ્યાં તો કાલે ધ્યાં? તે એક રખડો રાક્ષસ સુગ્રીવ છે. મીઠું રસ્તમજી તમે સુગ્રીવની દંતકથા જાણો છો?”

“હા. તે વાંદરોનો રાજા હતો અને યુદ્ધમાં દૈતો સાથ લડતો હતો.”

“એટલુંજ નહીં પણ તેણે પોતાના બાઈ જાળીને મારી નાંખ્યા હતા.” લુસીએ અનુનથી ખૂબ મારી “હું ભીખુભાઈને સુગ્રીવ કહું છું તે એટલાજ માટે. એણે શું પોતાના બાઈનું ખૂન કર્યું નથી?”

“હું તો નથી ધારતો.” રસ્તમ અચાનક એકી ઉઠીને બોલ્યો. “તે ભીખુભાઈ

સારો માણસ તો નથીજ, અને તેને મારા કરતાં તમે વધારે પિછાણતાં હશે, તોપણ તેણે પોતાના બાઈનું ખૂન કર્યું નથી. તે ખૂનની વખતે તમે મુંઝઈ હતાં, માટે તમે તો જાણતાં હશે કે ભીખુભાઈની ખૂનના વંકને માટે પુરતી તપાસ આજ્યા બાદ તે બેચુનાહ ઠરી છુટી ગયો હતો.”

“ત્યારે હું કહું છું કે એણેજ ખૂન કર્યું છે.” મડમ લુસીએ બોંહસ કીધી.

“તે કેમ હોય? ખૂન થયું ત્યારે ભીખુભાઈ તો ઘેરની બાહાર હતો.”

“હા. પેલી દુકતી દદા રાત રાતની સાથે હતો તે તો હુંખી જાણું છું.” લુસી રાતની વિષે વેરથી ઘાંત કચકચાવીને બોલી. “એ પાપી પોરીએજ તેને બચાવ્યો.”

“પણ ત્યારે ભીખુભાઈએ ખૂન કરેલું કેમ કરે?” રાતનીની પાકદામાન વિષે તકરાર કરવાની આ જગ્યા નહીં હતી, માટે તે તકરાર બાઈ જાળીને રસ્તમ અસહવાતનેજ વલગી રહ્યો.

રસ્તમ ભીખુભાઈ જેવા પોતાના રાતુનો આમ બચાવ કરે છે તેથી લુસી અચરત થઈ બહાર ખીજવાઈ ગઈ અને

સુસાથી બોલી “તું શું કેહછ કે ભીખુએ પોતાના ભાઈનું ખૂન કીધું નથી?”

“હું માનતો નથી.”

“પણ વરં ખૂન કીધું નહી ને કરાવું હોય તો?”

સ્તમ હવે થંબ થઈ ગયો. ભીખુ-ભાઈએ અદુભાઈનું ખૂન કીધું નહી તો કરાવું હોય એ વિચાર તો કદી કોઈને સુ-ખ્યોજ નથી. તોપણ તેમ હોય તેમાં ન-વાઈ નથી અને તેના ખ્યાલથીજ સ્ત-મને ધુજરાં છુટ્યાં.

“એ તમે શું બકોછ, મેડમ?” તેણે મગગાઈને પૂછ્યું.

“હું ખરં કહુંછ. અદુભાઈનું ખૂન ભી-ખુભાઈને લીધે થયુંછ.”

સ્તમ પાછો સૂપ થઈ ગયો. તે આ-હવા લાગ્યો કે આ નાપુરો વાત ક્યારે પાછી જલદી બંધ પડે.

“આ કાગળ મેં તમોને આપ્યોછ તે એ ચંડાલ ભીખુભાઈને મારે છે” લુસીએ વાત ચલાવી “પણ તે એટલો રખડતો છે કે કદાચ એ કાગળ તેના હાથમાં નહીંબી જાય. મારે એ કાગળમાં મેં શું લખ્યુંછે તે હું તમોને ટુકમાં મોહડથી કહી રાખુંછું કે જોથી એ વાતના તમો શાક્ષી રહેશો અને જો આ કાગળ એ લુછાને મળે અથવા મ-ળવા છતાં જો તે કોઈ દાહડ નામુકેર જ-યતો તમે તુર્ત તેને બોટા પાડી શકશો.”

“અમારા ગામમાં વાત ચાલી હતી કે તે બહાનસીમાં મરી ગયો.” સ્તમે કા-સર પતાવવા સાંં કહ્યું.

“મરી ગયોહોત તો પાપ પત્યું હોત. પણ એ એમ મરવાનો નથી. એ એના પાપે વધારે દુઃખી થઈને મરશે. પણ એ કદાચ મુંબઈ પાછો આવશે અને જો એ આવે તો હું તમોને કહુંછું તે તમે એને કેહશો?”

“તે શું કેહવાનું છે?”

“તમે તેને કેહવાનું વચન આપો.”

“શું છે તે બાપા વગર હું વચન કેમ

આપું? જો તમારો વિશ્વાસ હોય તો મને કહો તે પવિત્ર વચનથી છુપું રાખવાને હું કબૂલ છું પણ તે ભીખુભાઈને કેહવું કે નહી તે હું મારા વિચાર ઉપર રાખુંછું. અ-ગરજે કેહવા જોગ હશે તો કહીશ, નહી કેહવા જોગ હશે તો નહી કહીશ.”

“હું તે ખામખા છુપું રાખવા તમારં વચન માગતી નથી. તમારી બેયરને કે-હજો, જોઈયે તો આખી દુનિયાને કેહજો પણ હું એટલુંજ માયુંછું કે હું મરણ પાશું પછી એ વાત જાહેર કરજો. હું મરે ત્યાં-સુધી જાળવી રાખવાને તો તમે વચન આ-પશો કની?”

“હા, હું મારા સત ધર્મનો કોળ આપુંછું.”

“વારં ત્યારે તમે એ મુજ, પાપી લુ-છાને મળો ત્યારે કેહજો—”

“તમે થંડાં થઈને વાત કરો બાઈ.” સ્તમ તેને ઉસકેરાયલી જોઈને ગભરાઈ ગયો. “ઉસકેરાઈને વાત કીધાથી તમોને નુકસાન થશે અને તમોને નુકસાન થતું હોય તો અંહી હું વધારે વાર બેસી રાકીશ નહી.”

“હું ઉસકેરાતી નથી, તમે સાંભળો” લુસી લગાર સાંત થઈને બોલી. “તમે બ્યારે એ દગલગાજ ભીખુભાઈને મળો ત્યારે કેહજો કે તારે લીધે તારા ભાઈ અ-કનું ખૂન થયું હતું.”

“મેં તેને મારી નાખ્યો. મેં તેનું ખૂન કીધું, પણ તેને ભીખુભાઈ જાણીને કીધું.” સ્તમને ગુપચૂપ સાંભળતો જોઈ લુસી આગળ વધી, પણ તેની આંખોના ડા-ળામાં ગોચા ખૂની લોહી વરસાતું હતું.

આ રાખે સાંભળતાંજ સ્તમની આં-ખો આગળ મરનાર અદુભાઈના ખૂન ઉપરનો ભિદ ભરેલો પડદો ગોચા સમજો ઉંધડી ગયો. જો એ ખૂન ભીખુભાઈએ નહી તો ખીજ કોણે કીધું હોય તે વાત મોટા ભિદમાં રહેલી હતી. પોલીસ ડીટેક-ટિવોની સમજી આજાકી કોઈના પણ ઉ-પર આંગલી બતાવવાને અશકત હતી. તો

જે કે તેઓએ કોઈ ઘેરમાંનાનું કામ ધારતા હતા પણ આજે રસ્તે જોઈને કે ભેદ ઉઘડી ગયો.

“તે મારી સાથ પાધરો આપ્યો નહી, હા, પાધરો નહીજ આપ્યો—”

“કોણ ? મરનાર કે ?”

“નહી આ લુછો ભીખુ. તે મારી સાથ દગો રમ્યો. મારી આગળ જીકું બોલ્યો. તેણે મને ખોટાં વચનો આપ્યાં. મને ખતાવી. મારી મશાખીઓ કીધી. મને કસાવી.”

“ક્યારે ? તમારી સાથ મુંબઈ છોડી જવા પછી કે ?”

“નહી નહી, હું મુંબઈમાં એના ઘેરમાં એની બેહેનોને દેખવણી આપવા રહેલી હતી ત્યારે. બધા ભાઈઓમાં એ ભીખુને હું વધારે આહતી હતી. ગોવામાં નોકરીને માટે પોર્ટુગીઝ ભાષા શિખવાનું તો માત્ર બાહાનું હતું, પણ એ બાહાનું તો એને વાસ્તે એના માખાપ આગળ મેં ખોટું જોડી કાઢાડ્યું હતું. એની સાથ મેં દાસ્તી કીધી. કાં અથવા કેમ તે હું કેહતી નથી—પણ એને હું આહવા લાગી અને એણે તે આહ બતાવવા મને લલચાવી. પણ તે સંધું ખોટું. મેં જોઈને કે એ તો લુછો, દગલ-ખાજ હતો. એ મને ખોટું સમજાવીને બાહાર બટકવા જતો હતો. એ તો પેલી રાત રતીને મળવા જતો હતો, અને મેં એક દાહડ રાત્રે તેની પછવાડે પછવાડે જઈને તે શોધી કાઢાડ્યું. આ ! કેવી ભય ભરેલી તે શોધ !—”

આટલું બોલતાં લુસી એટલીતો ઉસકે-રાધ આવી કે “સખુર ! સખુર !” એમ ગભરાટમાં તેને ચૂપ રાખી રસ્તે તેની રખેવાળ જોગણને બોલાવી. તેણે આવીને લુસીને જરા પાણી પાડ્યું તથા ચંડી પાડી અને રસ્તે તેને આમ ઉસકેરાવાના કરતાં જતો રહેવા માગ્યું. પણ લુસીએ તેને કાલાવાલા કરી બેસાડ્યો અને વધારે ધીરજથી વાત કરવાની કબૂલાત આપી.

“હવે આ શોધ કીધા પછી શું મને એ ચંડાળ ભીખુભાઈ ઉપર વેર નહી પેદા થાય ?” જોગણના જવા પછી લુસીએ વાત ચલાવી.

“હું કશું સમજી શકતો નથી.” રસ્તે ચુચવાડો બતાવ્યો. “અફુભાઈના ખૂન સાથ તમે અને ભીખુભાઈ વચેના એખલાશને શો સંબંધ ? શું તમે એમ કહેછ કે અફુભાઈને તમે મારી નાખ્યો ?”

“હા. મેં ખૂન કીધું. કેહજે તે ના પાડને—મેં તેના ભાઈને માસ્યો, પણ ભીખુભાઈ જાણીને અજાણપણમાં અફુભાઈને માસ્યો ?”

“કેવી ભય ભરેલી એ વાત !”

“તે એટલી ભય ભરેલી હૃદયુધી મેં વધારવા ચાહી નહી હતી. એક ભય ભરેલાં ખૂનમાં તેનો છેડો આવશે એમ મેં ધાસ્યું હતુંજ નહી. મેં તો માત્ર તેને એક સેજ જખમ કરવા ધાસ્યો હતો—”

“કોણને ? ભીખુભાઈને ?”

“હા. ભીખુ નહી તો ખીજા કોણને ? ખીજા કોઈ સાથ મને શું વેર ? અફુને ભીખુ સાથ કશુંયો હતો, પણ તે મારી સાથ પાધરો આપતો હતો. તેના ક્યાં ભાગ લાગ્યાં કે પોતાના ભાઈ સાથ કશુંયો કરીને પોતાના ઓરડામાં સુવા ગયેલા પાછો ઉઠીને કલખમાં ગયો ? તેનું માતજ તેને લઈ આવ્યું, કાંકે જો તે ત્યાં એકાએક આવ્યો નહી હોત તો તેનું ખૂન નહી થાત. તે જમવાની બારીને રસ્તે રાત્રે અગમ્ય આવ્યો તેથી બંધી ખરાખી થઈ.”

“બસ એટલેથીજ તેનું ખૂન થયું ?”

“હા એટલુંજ. ભીખુ રાતના તેજ બારીયેથી આવનાર હતો તેના વેરમાં તેની વાટ જોતી હું તો જમવાના ઓરડામાં બેસી હતી. દીવો નહી હતો અને ઓરડામાં તમામ અંધારું હતું. ભીખુ છ મહીના સુધી ઘેરમાં રહી અને બાહાર જાય નહી એટલામાટે તેને સેજ જખમ કરવા

અને તેને ખીલીવડાવીને શકી રાખવાની મારી મતલબ હતી. તેને મારી નાખવાનું મારા ખ્યાલમાં નહીં હતું તો અડ-ગાઇને હું શું કામ મારી નાખું?”

“પણ ત્યારે તે મુવો કેમ?”

“હું શું જાણું કે તે રાતે રીસાઇને સુતેલા પાંચો કલબમાં ગયેલા હતા? તે બારીને રસતે આવ્યો ત્યારે મેં ધાસ્યું કે ભીખુ આવ્યો. હું તો મારાં હથિયારની માત્ર અણી લઈને ઉભેલી હતી કે તે ભીખુને જ-રા ભાકાય એટલે બસ. પણ અડગાઇ તો છાકોટા ધુત થઈને આવ્યો અને તે લપેરે આવેલે મારાં વેહતાં હથિયારની ઉપર પડ્યો અને અણી ભાકાવાને બદલે આવ્યું હથિયાર તેની છાતીમાં ભાકાઈને તે ત્યાંજ મુડદું થઈ પડ્યો.”

“પણ ભીખુભાઈના એટલાબધા ધિ-કાર છતાં તમે તેની પાછળ તેની દોસ્તી કરવા કરાંચી ગયાં.” કેટલીક વાર ચૂપ બેઠા પછી રસ્તે પુછ્યું.

“તેણે મને કાગળ લખ્યો કે કરાંચીમાં શિખવવાની નોકરી ધણી છે, તે ઉપરથી હું ગઈ. ત્યાંની એણે મને રખડાવી. હું શું જાણું કે એણે મને જુદું લખ્યું હતું? હું શું જાણું કે એ બાહને એ મારી પા-સેથી પૈસા ઉછીકા ફેડાવીને ખાઈ જવાનો હતો? હું શું જાણું કે કરાંચી જવા પછી તો એ દુકતો છેક હાથથી ગયો હતો?—”

“ધીરાં યાવો! ધીરાં યાવો!” રસ્તે હવે તો એકદમ જવા ઉઠ્યો, “વળી પા-

છાં તમે ઉસકેરાઈ આવ્યાં છ. સાહેબજી.”

“સાહેબજી મીં રસ્તે.” હુસી તેને ગરમ હાથ પોતાના નખલા હાથમાં આપીને બોલી. “મને માફ કરજો, મેં ત-માને ધણી તસ્દી આપી છે. તમારો મોટો ઉપકાર થયો છે અને તમારી આગળ મારો ગમ ખાલી કીધાથી મારા જીવને ધણી ધી-રજ આવી છે. હવે આપણે પાછાં મળીશું નહીં. ખોદા તમારું બહુ કરે! સાહેબજી.”

રસ્તે જવા ઉઠ્યો પણ હજી તેને એક વાત યાદ આવી. “શું તમે કહેા છે કે તમારો આ ભેદ તમે ભીખુભાઈને કદી કહોજ નથી?”

“નહી. તે તમેજ કહેજો.” હુસી હવે તદન યાદીને નિસાસ પડી હતી તે બોલી.

“મેડમ, તમારી આ માંદગીમાં તમારું દુઃખ વધુ કરી શકું એવું કાંઈ પણ મા-રા હાથમાં હોય તે કહેા.” રસ્તે આ મ-રતાં માણસ ઉપર દયા લાવી બોલ્યો. “જેખી મદદ મારી શકિતમાં હશે તે હું ખુશી સા-થ આપીશ.”

“કાંઈ નહી. કાંઈ નહી. હું તો હવે મરવાની. હું કરાંચી જીવીશ નહી. ત-મે સિધારા.”

રસ્તે તેને થેકેડ કરીને છુટો પડ્યો. પેલીજ જોગણ તેને પાછી હાટલવેર મુકવા આવી અને ત્યાર પછી આઈમાય જ પો-તાના વરતી વાટ જોતાં ખીંચી અને થકી ગઈ હતી, તેણે ઉપેલા કાગળ બંધ કરી પોસ્ટમાં નખાવ્યો.

પ્રકરણ ૨૦૩ જી.

મુંબઈનો શરીફ.

રસ્તે હુસીને મળી આવ્યા પછી ત્રી-જે દાહડે તે પોતાની પ્રાણપ્રિય સાથે ગો-વધી પાંચો મુંબઈ આવવા ઉપડ્યો. તે દાહડે સહવારના તેજા સકાળેથી ઉઠીને દરિયા તરફ ફરવા ગયાં હતાં અને મેદાનબણી

ચાલતાં હતાં તેટલાંમાં કાંઈ અંધારના બણવા સરખો આવજ તેમને કાને પ-ડ્યો અને તે આવજ નજીક આવતો જણાયો.

વરવહુ બંનેએ પાછળ ફરી જોયું તો

એક નાનું જેવું સરઘસ આવતું હતું. તે ફિરંગી લોકોની એક પાયદસ્ત હતી, જેમા કોઈ મુઠ્ઠાને પોરસ્તાન તરફ દાટવા લઈ જતા હતા. બબકો જાગે નહીં હતો, પણ પાદરીઓ જાગ હતા અને પાયદસ્તે માન આપવા આજનારાં લોકોની ખૂટ બાકુતિ ધર્મગુરુઓની સંખ્યાથી પુરેલી હતી.

કાંઈ કફન ઘોડાઢેલી મુઠ્ઠાની પેટી પછવાડે ચલાવવામાં આવતી હતી. આગળ પાદરીઓ પોતપોતાની પદવી પ્રમાણે કાળા જબા અને તેના ઉપરની સફેદ પેહરણો પેહરીને આજતા હતા. તથા તેમના હાથમાં તેમના તારનાર ઇસુખ્રીસ્તના ધર્માચારની નિશાનો હતી. તેઓ કાંઈ બણતા હતા જે પારસીઓની અવસ્થા અથવા હિન્દુઓનાં સંસ્કૃત મંત્રોને ધણું મળતું આવતું હતું.

આ પાયદસ્તમાં થોડીક ફિરંગન જોગણો હતી, જેઓમાં પેલી રસ્તમને આજખિતિ પણ હતી કે જે પરમ દિને હુસીની તરફથી રસ્તમને તેડવા અને પાછી મુકવા ગઈ હતી. પાયદસ્તમાં તેની અને રસ્તમની નજર એક થઈ અને તે જોગણુ રસ્તમ તરફ ગંભિર ઇસારત કરીને નમી, જે એક લેખે તેને ખબર આપવાને હતું કે જે દુખી અબજાની તે આફરીમાં મુક્ત મેહનત કરતી હતી તે અંતે મરણુ થામી હતી. રસ્તમે વધારે ખાતરીને માટે ખબર કાઢાડી અને મુંબઈના મોટા “શેઠખાવા” મનચેરજી અને તેવણનાં મોટાં ખાનું મેહરખાઈની ફિરંગણુ શિક્ષક હુસીના મરણુ સમાચાર સાંભળ્યા પછીજ રસ્તમ ગોવેથી ઉપડયા.

તે પોતાની ખાપડી સાથે એક સારી મુદત મુસાફરીમાં મુજરીને મુંબઈ પાંચો ફરસો. રસ્તમ અને આઈમાયની આ મુસાફરીથી ઘણી નજર ઉઘડી. રસ્તમ પોતાનાં કારખાનાને માટે કેટલેક ડોકાણે અગત્યની આડત સ્થાપી આપ્યો. આઈમાયે

ખંડાલા, પુણા, શેઠખાપોર, ખીજખોર, હેઠધરાખાદ, મધરાજ અને ખીજાં અગત્યના શેઠરોની મુજાકાતથી પોતાનું સ્થાન વધાર્યું.

ફેબ્રુઆરી મહીનાની એક શિતલ સહવારે રસ્તમ અને આઈમાયના વાંદરાના ખંડાલામાં ધામધૂમ હતી. રસ્તમના મા અને બાઈઓ તેને ત્યાં જમવા આગેજાં હતાં, પણ તે જીયાકત એક જણના માનને માટે હતી. રસ્તમે પોતાના સસરા હોરમજરાહ શેઠને જીયાકત આપી હતી, કાંકે તેઓને સરકારે મુંબઈના શરીફનાં આધિપત્યે હતો અને તેની ખુશાલીમાં તેઓએ આ ધામધૂમ ભરેલી મેમાનદારી કીધી હતી.

તે વર્ષના શરીફનાં આધાને માટે ધણુ ઉમેદવારો હતા—તેમાંના ધણુક લાયક હતા અને ધણુક વળી નાલાયક પણ હતા. કેટલાક નવા ઉમેદવારો હતા પણ કેટલાક ધણાં વર્ષના જુના ઉમેદવારો એ માનને માટે આતુર્તાથી ટીંગાઈ રહેલા હતા. પણ મુંબઈના ગવરનરે તે સર્વ ઉમેદવારોને પડતા નાંખી એક જણુ જેણે કદી વકા રાખેલી નહી, જેણે એ પદવી માંગેલી નહી, જેને તેની કશી ખરજ નહી તેને મુંબઈના શરીફ નેમ્યો.

જેમ પેલા પોતાને મોહડ કેહવાતા “શેઠખાવા” વડાઈ લેતા હતા તેમ હોરમજરાહ શેઠ કાંઈ જન્મે શેઠિયા નહી હતા, તેવણ કાંઈ આઈતા પૈસાથી અથવા માખાપના વારસાથી શેઠિયા થયા નહી હતા, પણ પોતાના ઉદ્યોગ અને સહારિકપણાથી તેઓ માતખર દરજ્જાના અને શેઠિયાની પદવીવાળા થયા હતા. તેવણને વાંચનાર એટલા સારી પેઠે પિછાણેછે કે તેવણના જનમારાનું કશું વૃતાંત અમે અતરે આપતા નથી. એટલુંજ યાદ આપવાનુંછે કે એ શેઠે મુંબઈમાં નવા ઉદ્યોગો દાખલ કીધા; દેશની આખાદાનીમાં વધારો કીધો; ગરીબ લોકોની રાજમાં ઉમેરો કીધો; અને પોતાની દાલતને કશી

ગડબડ વગર, કશી મોટાઈ વગર, કશાં જાહેર પત્રોનાં પાંકાં કુકાડ્યા વગર અથવા શેહરમાં કશો ડંડરો પિટાડ્યા વગર મુગે મોહડે ખાનગી રાખાયતોમાં રાકી તે વિષે પોતાનું માન બતાવવા સાહેબે લાયકીવાળા નરને સરકારે રાશીકુના માનને માટે પસંદ કરીયા.

માટે તેવણની દીકરી અને જમાઈએ આજે તેવણને જીયાકૃતનાં એક આસ માનને માટે નોતર્યા હતા અને તે ખુશાલીમાં ભાગ લેવાને જેમ હોરમજરાહ શેઠ તથા અરશદખાનને તેમજ ગુલી “ગરીબ” અને તેના દીકરાએને સહવારથી બોલાવ્યા હતા. લંગડો જાંઘીર તો પોતાની બેહન બંનેવીની સાથે ઘણા દિવસ અગાઉને આવી રહેલા હતા.

સઘળાં જણ ૧૧ વાગતાને સુમારે નાસ્તા ઉપર બેઠેલાં હતાં. નાસ્તો પોતેજ એક જીયાકૃત હતી. ખાંણમાં બટક અને ટર્કી, પીણામાં કલારેટ અને વાઈન વગેરે લઈને નોકરો ફરતા હતા. ટેબલના હેડ ઉપર ઘેરના ઘણી દાખલ રસ્તમ અને ખીજે છેડે ઘણીયાણી દાખલ આઈમાય બેઠાં હતાં. રસ્તમના જમણા હાથ ઉપર હોરમજરાહ શેઠ અને આઈના જમણા હાથ ઉપર અરશદખાન બિરાજેલાં હતાં.

જમવાનું દિવાનખાનું સુંદર અને રાણગારેલું હતું. તે બંગલાના વચલા ભાગમાં હતું અને તેમાંથી ટેબલને એક છેડે બેઠાં તો ખીજે છેડે સુધી આખો ખાગ અને દરવાજા સુધીના દેખાવ દીસતો હતો. આઈમાય નાસ્તાપર બેઠી બેઠી બાહાર છેક દરવાજાસુધી જોતી હતી.

દરવાજા બંધ હતા પણ તેની નાની બારી ખુલી હતી, કાંકે આજે બંગલામાં ખીજાં કોઈ આવવાનાં નહીં હતાં અને માત્ર નોકર નફરોજ આવજાવ કરતાં હતાં. પણ આઈમાયે ખાતાં ખાતાં અચાનક જોયું તો દરવાજાની તે નાની બારી જોસથી ઉઘડી અને એક પારસી સ્ત્રી બારી-

માંથી વાંકી વળીને ઝપાટામાં ખાગની અંદર આવી.

એક બેગાની પારસણનું આ વખતે કામ શું હતું? તે કોણ હતી? તે શા કારણે આવી હતી? આ સઘળા સવાલો ઉપર આઈમાયને વિચાર કરવાને વખત પણ મળ્યો નહી. કાંકે આઈમાયે તેને દૂરથી જોતાંવારજ પિછાણી લીધી હતી અને તે કેમ આવી તે સમજવાને અશક્ત હતી.

આ સ્ત્રી ગજરાટમાં હતી. તેનાં દિલમાં કાળી શોકની સાડી પેહરેલી હતી અને સાફું બધિયાન હતું. પગમાં સપાટ હતી અને ઈસ્ટાકીન વઢીક નહીં હતાં. તેના પોશાકના સોજ કે સકાર નહીં હતા. તે મેલી પેલી, લૂટાયલી નખાયલી જેવી હતી. તે ઉતાવળમાં દાખલ થઈ અને વેહલી વેહલી ખાગમાં આજવા લાગી.

“બાવા, બાવા, મેહરબાઈ આવેછ !” આઈમાય અચરતીથી પોતાના ખાપને ટેબલને ખીજે છેડે હાંક મારીને બોલી.

“કોણ? મેહરબાઈ કોણ?” શેઠ અને બાઈ બેહુએ મળીને પુછ્યું.

“શેઠબાવાના મેહરબાઈરે!” આઈમાયે ખાતરી આપી “હારે! મેં મારી નજર નજર તેવણને ખાગમાં આવતાં જોયાં!”

“તે અંહી શું આવે! ને વળી અત્યારે તડકાંમાં?” જાંઘીર લંગડાએ હજી પણ રાક બતાવ્યો.

પણ મેહરબાઈ જેવી ઝડપથી ખાગમાં દાખલ થઈ હતી તેવીજ ઝડપથી આટલા ઉપર ચઢી આવવાથી સઘળાંના રાક તુર્તજ દૂર થયો. તે આટલી ઝડપથી દોડતી આવી કે જાણે કોઈ આકૃતથી નહાસી આવી હોય તેમ લાગ્યું અને મોટા રાશીકુની આ જીયાકૃતમાં નાસ્તા ઉપર બેઠેલાં સર્વ જણ અચરતીથી દંગ થઈ ગયાં.

ચાકરો મેહરબાઈને દિવાનખાનામાં બેસાડવા દોડ્યા પણ તેણે તેઓની માગણી હરકાટી કાઢાડી અને તે લાગણીજ જમણાગામાં આવી. અલખતાં મનચેરજી

અને મેહરબાઈ હોરમજશાહ શેઠનાં ઘેરમાં બચપણથી પળાટાયલાં હતાં અને પાછળથી તેઓએ અંકી આવવાનું છોડી દીધું હતું, પણ તેઓને આ મકાન અનલુનું નહીં હતું. મોટે ભેદે હમણાં આ મકાન હોરમજશાહ શેઠનું પોતાનું નહીં હતું પણ તે તો ગુલી “ગરીબ” ના દીકરાનું થયું હતું તો પણ હોરમજશાહ શેઠ અંકી હાજર હતા એટલે મેહરબાઈને આમ અચક્રમ ગુસી આવતાં શરમ લાગી નહીં. બ્યારે ગરજ આવે ત્યારે બેઅદબ માણસો પોતાની બેઅદબીના બચાવમાં સગાઈ અને પરિચય પિછાણનું બાહાનું કાઢાડી શકે છે. પણ એજ મેહરબાઈનો વખત આગળ બ્યારે સારો હતો અને બ્યારે આપણી “ગુલી ગરીબ” તેના “માઝીમ કાન્ટલ” માં એજ મેહરબાઈને મળવા ગઈ હતી ત્યારે ગુલી ગરીબે બેઅદબીથી નહીં પણ મેહરબાઈની રજાથી તેમ કીધા છતાં મેહરબાઈએ તેને કેવું અપમાન કીધું હતું અને તેની સગાઈનાં એજ બાહાનાને કેવું હસી કાઢાડ્યું હતું!

આજે તે વખત બદલાઈ જાય નથી પણ ઉલટાઈ ગયો છે. તે આગળ નાટકનાં પાત્રો આજે એકેકથી ઉલટી સ્થિતિમાં આવ્યાં છે. આજે તેજ માતબર મેહરબાઈ ગરીબી હાલે પોંદ્યો છે અને આજે તેજ ગુલી ગરીબ માતબર થઈ આ વાંદરાના મેહલની માલિક જેવી થઈ છે—કાંકે એ મેહલ આજે તેનાં દીકરાનાં થયો છે—અને ત્યાં આજે તેજ મેહરબાઈ ગરીબી હાલે રખડતી આવે છે. પણ જે તવંગરીમાં તકાબરીવાળાં હોય છે તે ગરીબાઈમાં પણ તકાબરી છોડતાં નથી—મેહરબાઈ પાસે પૈસા હતા ત્યારે બેઅદબ હતી, તેમ આજે ગરીબ થયા પછી તેણે પાછી બેઅદબી કરી બતાવી છે. પણ જેઓ ગરીબીમાં અસરાઈ હોય છે, તેઓ તવંગર થયા છતાં પોતાના અસરાઈ ગુણો બાહતાં નથી—ગુલી ગરીબના વહુ દીકરાએ પોતાના સુંદર દિ-

વાનખાનામાં આ ગરીબ સગીને એવો આવકાર દીધો કે જે જો તે પોતે માતબર હોત તો ગુલી ગરીબને નહીં દેત.

અફસોસ! મેહરબાઈ આજે ખરેખર મુશ્કેલી હાલે, કુખી દિલે, કંગાળ દેખાવે આ સગાંઓના મેહલમાં આવી હતી. શેઠબાવા અને શેઠાણીમાયે પોતાની ખરાબી થયા પછી પણ આટલાં વર્ષ સુધી પોતાના બપોરો કેમ જાળવ્યો અને ટેકાવ કેમ રાખ્યો તે તો તેઓજ જાણે. એક માગનારને આજે વાયદો દીધો, ખીજને કાલનો વાયદો આપ્યો અને એ પ્રમાણે મનચેરજીશે પોતા ઉપરનું આફત દૂર કરાય એટલું કીધું, અને માગનારાઓ જે અગત્ય કરીને દુકાનદારો તથા સોદાગરો હતા તેઓ એક વખતના આ શેઠિયા સામે રાખત થવાની બદનામી લેવા આહતા નહીં હતા, તેથી ઘણું સુધી એમનું એમ ચાલ્યા કીધું. પણ પોતાની કરજદારી છતાં “શેઠબાવા” ના ઘેરની રેરાની અને રાચરચિલાં જોધને ડોઈ ડાહ્યો માગનાર મુજમાં હસ્તો કે “આ સઘણું નિરાણે બેસાડું છે જો!” અને મેહરબાઈની “લાડી, વાડી, ગાડી” જોઈ ઘણા પડોશીઓ બાતેતમાં હસતાં કે “આ બધો બપોરો બાડુતી છે, અને માગનારાઓને પૈસે થાય છે જો!”

આપણા કેટલા “શિમંતો” ની એજ હાજત આપણી આસપાસ નજરોતજર જોધે છીયે? એક જણ બમે ઘોડાની ચાર રટ ફેંકે છે, પોતાના મરોડદાર આરબ ઘોડાની જોડી પોતાને હાથે હાંકે છે, અને તે વખતે પોતાના હાથને આંગળે ચળકતાં બિલ્ધાણની વીટીઓનો સૂરજના તાપમાં ચળકાટ મારવા તે ખામખા પોતાની ગાડીની ધમણ અહડાવતો નથી પણ ઉતારી પાડીને આપણા મોહલાઓમાંથી તડકામાં પોતાના ઘોડાઓ ફેંકાવ્યો જાય છે. પણ બ્યારે તેની વીટીના હીરા ચળકે છે અને બ્યારે તેની પાછડીના મોહરામાંથી

આલા પડે છે, ત્યારે તેના સઘળા અંગકાટ વચે ડાહ્યાઓ કાનમાં ફૂક મારે છે કે “હે ભાઈ, આ સઘળું ભાડુતી છે હો ! એ સઘળું મારવાડીના હાથમાં છે હો ! એ સઘળાના અરા ધણી તો તમારા માંગનારાઓ છે હો ! અને એ સઘળું તેના માલિકેને સપુરદ કરી ભ્યારે ડુંગરી ઉપરના વગર ભાડાના ઘેરમાં તમોને હવા આવા જવું પડશે ત્યારે એ સઘળું તમોને ભારી પડવાનું છે હો !”

“શેડખાવા” અને મેહરખાઈ આહાત તો આ શિખામણ ધણું અગાઉની લેત. અને જો વખતસર ચક્રુનમ લીધી હોત તો કદાચ આજે તેમના જે હાલ થયા છે તે નહીં જી થાત, પણ કમખખત માણસોને શિખામણ ધણી મોડી સુજ પડે છે અને સઘળી અરાખી થઈ ચુક્યા પછી તેઓ સુધરવા જાય છે. આજે મેહરખાઈ આવી છે તે એ પ્રમાણે શિખામણ લઈને, સુધરીને આવી છે. પણ હવે સુધરેલું શું કામનું ?

પ્રકરણ ૨૦૪ થું.

શેડખાવાનો પડતો વખત કેમ આવ્યો ?

શેડ મનચેરજી મોટાભાઈ વકીલનો ભ્યારે વખત પડી ભાગ્યો ત્યારે ધંધો પણ પડી ભાગ્યો. સાધારણ રીતે બોલાવું હતું કે “શેડ ખાવાના મગજનું ડેકણું નહીં હતું.” તેના ઉપર પડેલા જળરા ધાનું એ પરિણામ હોય. દયાળુ લોકો કેહતાં કે અદુભાઈના ખૂનથી તેના બાપે ગમ આવી હતો. પણ તેજ કારણ તેના મગજની માફી હાલતનું નહીં હતું. તે આગળનો સીધો સોટા જેવા નહીં પણ કમરમાંથી વાંકો વળેલો, કદાવર અને મુછાળો નહીં પણ ડુબળો અને પાકેલા બાલવાળો, ચેહરો સોહરાયલો અને આંખોમાં ખાડા પડેલા એવી હાલતે તે આશીસમાંતો જતો હતો—ગાડી ઘોડા કાહાડી નાંખ્યા હતા અને મેહમથી રેલવે ત્રેનમાં તેની આવજવ હતી—પણ આશીસમાં ઘણાં અરો ફાકટ ફેરો ખાતો હતો.

આશીસ રહી હતી પણ ગ્રાહક રહ્યાં નહીં હતાં. મનચેરજીશેડની યાદદાસ્ત ઉતરતી જતી હતી. કામકાજમાં તેવણની સમજ આગળના જેવી પાકટ નહીં હતી. આ વખતે તેવણે કોઈ બાગિચો લીધો હોત તો કામનું ગાંડું ગળડ્યા કરત, પણ તેવણની

માફી હાલતમાં તેવણનો બાગિચો કોણ થાય ? બાગિયાના કરતાં તો વધારે સરસ મદદ તેવણના દીકરાઓની થઈ પડત. એ આશામાંજ તેવણ દીકરાઓને પોતાની આશીસમાં લઈ ગયા હતા કે તેઓ નાનપણથી કામ શિખે અને મોટા થઈ બાપને મદદ લાગે. પણ તે આશામાંની તેવણ નિષ્ફળ થયા.

અદુભાઈને અને ભીખુભાઈને તેવણે આશીસમાં ખેસાડ્યા હતા એટલુંજ નહીં પણ ભ્યારે વીકાભાઈ હોરમજશાહશેડનાં કારખાનાની આકરી છોડીને ચાલી ગયો ત્યારે તેનેજી તેવણ પોતાની આશીસમાં લઈ ગયા, અને મેહરખાઈએ પોતાના ખીજ દીકરાઓને પોતાની જે ખોટી બડાઈઓથી ખિગાડ્યા હતા તેજ બડાઈ તેણે આ વખતે પણ મારી હતી કે “માય મરે મારે વીકો એના બાપની આશીસમાં ખેડાઈ ને તેજ બાપની બાજુ થઈ તેવણની જગ્યા રાખશે.” તે કેમ રાખશે ? તે એટલું શિખ્યોછ ક્યાં કે રાખશે ? તેની એ માયે તેને શિખવા દીધાજ ક્યાં ? તેનો મેહરખાઈને કશો ખ્યાલ નહીં હતો. માત્ર દીકરો “આશીસમાં ગયો” એટલુંજ એ મૂર્ખ માને મનથી ખસે હતું.

પણ વીકાભાઈ વિષે પેલી “મડમ” લુ-
સીએ રાખેલી વકી ખરી પડી. તેણે ખ-
રાબખાજામાં આગલા બેહુ ભાઈએને વિ-
સરાવ્યા. તે કદી નહીં સુધરે એવો લુછો,
લફંગો, છાકટ, અને સેવટે કેંગાળ નિવડ્યો.
તેણે હોરમજશાહશેઠના કારખાનામાં આ-
કરીના પેહલા દિવસો ઉપરજ ને એકની
ચોરી કીધી ત્યારેજ આપણે તો જોયું કે
એ પોસ્ટો ભલો નહીં થાય. પણ તેની એ
ચોરીનો તેની માએજ “એ તો ખચું છે,”
એવાં બાહનામાં ખચાવ કીધો, તથા તેના
બાપેજ કરીમખાન ડીકટિવને સમજા-
વીને તેનાં પાપ ઉપર ઠાંકપીછોડો કરાવ્યો,
એટલે પછી તે વધારે બિગડ્યો, અને
આજે તે આશીસતાં કરતાં પીઠામાં વધારે
હાજરી આપતો થયો.

પછવાડથી મનચેરજી “શેઠખાવા” અને
મેહરખાઈ શેઠાણીમાય પોતાનું થોડું થોડું વ-
ચતાં ગયાં અને ખાતાં ગયાં. પેહલાં ધ-
રણું વચ્ચું—જોકે તે વચ્ચી ખાવા માટે મ-
નચેરજી અને મેહરખાઈ વચે કજીયો અને
ફજેતો થોડો થયો નહીં હતો—પછી રાચ-
રચિલું વચ્ચી ખાવા માંડ્યું. મોટા ખર્ચો
ઘટાડી શકાયા નહીં, અને જોકે ગાડી પોડા
કાઢાડી નાખ્યા તોપણ મેહરખાઈએ “આ-
ખરની ખાતર” ઘણી ફિશ્યારીએ ચાલુ
રાખી. પણ ધરણું લતુ, માલમતા વચતાં
તો માત્ર પેટનું પૂરું થયું. તેટલાંથી મા-
ગનારાઓનું કેમ પૂરું કરાય ? માટે સે-
વટે ને ખરી ખરાખી થઈ તે આ કર-
જના લોચાથી અને માગનારાઓના દો-
રથી થઈ.

કરજ મોટું હતું, ઘણા જણાનું હતું.
બાડાં તોડાં, કર, સરકારી દેણું, ચાકરોના
પગાર, ઘોડાવાળા અને મસાલના પગાર,
કુકાનદારોના ખિલ, વેપારીઓના આંકડા,
સેવટે સાહુકારો પાસેથી કહડાવેલી રક-
મા એ સર્વ કરજનો બોલે બ્યારે એકડો
થયો ત્યારે ભારી પડ્યો, અને બ્યારે ચો-

ખાજુથી તેનું દયાણ આવી પડ્યું ત્યારે
આ “શેઠ ખાવા” અને “શેઠાણીમાય”
ભાગી પડ્યાં.

“માહીમ કાસ્ટલ” તેના ગિર્વાદારે વે-
ચવા કાઢાડ્યો હતો અને મનચેરજી તથા
મેહરખાઈ માહીમમાંજ એક નાના બંગ-
લામાં જઈ રહેવાનાં હતાં તે આપણે આ-
ગળ જોયું. એ ફરકારથી પણ તેઓની
હાલત સુધરી નહીં. નવા બંગલાનું બાંકું
ચઢડી ગયું. બે મહિના ચઢડ્યું, પછી ચાર
થયું, પછી છ થયું, પણ જેમ વધતું ગયું,
તેમ તે રકમ આપવાની વધારે ભારી
પડી. અંતે બાર માહીનાનું ચઢડી ગયું ત્યારે
ઘેરવાળો થોભ્યો નહીં. તે એક ભંડારી હતો.
મેહરખાઈને મનથી તે ઘણો નિર્દય, ધાતકી
હતો કે તેણે થોખવાને ના પાડી, પણ શે-
ઠખાવા ઉપર ફરિયાદી ફોફી, ડીકરી કરાવી
લીધી અને અંતે શેઠખાવાના સામાણ તથા
માલમતા ઉપર ટાંચ લાવ્યો.

જેમ એક વખતે ગુલી ગરીબના સા-
માણ ઉપર, એજ શેઠખાવા ટાંચ લાવ્યા
હતા તેમજ આજે શેઠખાવાના સામાણ
ઉપર ભંડારી ઘેરવાળો ટાંચ લાવ્યો. ટાંચ
આવી ત્યારે શેઠખાવા ઘેરમાં નહીં હતા.
મેહરખાઈ એકલી ઘેરમાં હતી અને તે બે-
લીફના દરામણા એહરાથી એકદમ ગભરાઈ
ગઈ. શું કરવું તેની તેને સમજ પડી નહીં.
તેણે બેલીફના માણસોને ગાલ દીધી. “મુ-
વાઓ! પુછવા પરછવા વગર, કોઈના ખર્ચાં
છાકરાંના ઘેરમાં ધસી આવવાની તમારી તા-
કત શું? મુવાઓ મારા ધણીના કુશમનનો
વખત માઠો આયોજ, તેથી તમોને કાવતું
પાયું?” ઇત્યાદી, ઇત્યાદી. પણ બેલીફના
માણસો આ સઘળી ગાલ ગણોચી ઉપર
હસ્યા અને પોતાના કામ ઉપર મંડ્યા, જેમાં
પેહલું કામ એ હતું કે સઘળા સામાણની
એક ટીપ કરવી.

મેહરખાઈને બ્યારે કશો ઉપામ નહીં સુ-
જ્યો ત્યારે તુર્તજ એક ગાડી મંગાવીને તે

ઘેરની બાહાર નિકળી. તે ખેતીફના માણસોને એક કલાક થોભાવી ગઈ કે હું “કે-થેથીખી રૂપિયા લાવીને તમોને ભરે તો બસ ? હું લેવાજ નહિં અને તમોને લાવી આપું.” ઘેરમાં સામાણ તપાસવા ખીન્ન છોકરાં હતાં. વીકો ઘેરમાં હતો. હીજુ સ્કુલમાં ગયો હતો, તેમ વળી અડબા-ધની માથે પડેલી વીધવા દીન વહુખી ઘેરમાંજ હતી, અને હીજુ જેને મેહરબા-ધએ આગળ મોટાં સાસરાંવાસરાં જોઈને અદરાની હતી—“હોલીમાં હોમાવી હતી”—તે પણ પરણ્યા વગર માખાપનાજ ઘેરમાં માથે પડેલી હતી.

મોટે આજે અંહી હોરમજરાહશેઠના, બરાબર ખોલીયે તો ગુલી ગરીબના દીકરા રસ્તમના બંગલામાં મેહરબાઈ ગભરાયલી, લૂટાયલી, લેવાયલી ધસી આવી તે પોતાના ગભરાટમાં કાંઈ પણ મદદ મેળવવાની આશાથી—અથવા કાંઈ નહીં તો પોતાનાં ઘેરપર આવેલાં આ આકૃતથી નહાસીને આવી હતી.

“આ ! હું મરી ગઈ જો ! અમારી તો કમખખતી થઈ જો ! અમે તો બધાં મૃવાં જો !” તે જમવાના ઓરડામાં આવતાંનીવાર કોઈને આવો જવો ક્રીધા વગર એકદમ એક કબૂતરને અંદોલીને ધૂનતી અને રડતી ખોલવા લાગી.

તેને આ હાલતમાં જોઈને નાસ્તા ઉપર બેઠેલાં સર્વ જણ ગભરાટમાં ઉઠીને ઉભાં થયાં. આઈમાય ઘેરની ધણીયાણિ ધાખલ તેનો હાથ ઝાલીને તેને નાસ્તાની ટેબલ આગળ બેસાડવા લાવી, પણ જેમ જેમ તેની વધારે ખીજમત અને માવજત થતી તેમ તેમ મેહરબાઈ વધારે હાથ અફસોસ અને કળાપીટ કરતી.

“અરે ! હું જમતી મુઠી ! દીકરી આઈ, તું મને જમાડવાની ખાહસ ના કર !” તે ખોલી. “તમે લોકો જમો. મને ભુખ નથી. મારી ભુખ બધી મરી ગઈ.” આજ આઠ આઠ દિવસ થયા અમે પેટ ભરીને જમ્યાં નથી. પણ અમોને જમવાની રચીજ નથી. ઘેરમાં સુખ હોય-તો પેટમાં બુખ હોય. અમારું સુખખી ગયું અને ભુખખી ગઈ.”

“પણ છે શું ? તમે ગભરાવો ના, ખી-હો ના, શું છે તે કહો.” હોરમજરાહશેઠે તેની પાસે આવીને તેને થંડી પાડી.

“માય મેહરબાઈ, જો મારીથી કાંઈ ખી ખીજમત કરાય એવું હોય તો કહો.” રસ્તમે મદદ આપવા ચાલું “હું મારી બનતી મદદ આપવાને તૈયાર છું.”

આઈમાયે ખાહસ કરીને મેહરબાઈને એક સુંદર સોફા ઉપર બેસાડી. તેની એક બાજુએ અરશદખાઈ બેઠાં, ખીજ બાજુએ તેવણના વેહવાણ ગુલખાઈ—આપણી “ગુલી ગરીબ” હો !—બેઠાં, અને તેઓની ઘણી સમજવટથી મેહરબાઈના જીવને ઘણીક ધીરજ આવી ત્યારે આઈમાય તાકીદથી તેને મોટે ચાનું એક કપ કરી લાવી તે મેહરબાઈએ પીધું. આગળ વળી એક બાજુએ હોરમજરાહ ઉભા, ખીજ બાજુએ રસ્તમ ઉભા. પણ જંહ-ગીર લંગડા જ્યાં નાસ્તાની ટેબલ ઉપર બેઠેલા હતા ત્યાંજ બેસી રહ્યો. તે ઉઠ્યો નહીં કે જરાખી ખસ્યો નહીં. તે શેઠ-ખાવાને અને તેની આ ખાયડીને ખરાં દિલથી ધિક્કારતો હતો, મોટે મેહરબાઈની આગળ આવવાની જંહગીરે દરકાર કીધી નહીં.

મેહરી “ગરીબ” રૂસ્તમજી “શેઠ” ની મદદ માંગે છે.

“હૈરમજીશાહ, રૂસ્તમ બાઈ, રૂસ્તમ-જીશી” જે છોકરાને પોતે આગળ હદ વગરની અદેખાઈ અને હજારો ગણાથી ધિક્કારેલા તેને અચકી અચકીને અંતે “શેઠ” દાખલ કબૂલ કરી મેહરખાઈ બોલી “હું પેહલાં તો તમારાં કારખાનામાં જઈ આવી, પણ ત્યાં મેં તો જાણ્યું કે શેઠ શરીફ યયા તેની ખુશાલીમાં આજે કારખાનામાં છુટી આવી છે અને તમે બધાં અંહી મોજ કરવા આવેલાં છો, ત્યારે હું અંહી આવી. તમારી મોજમાં હરખત થઈ તેથી માફ માયું છું, પણ મારા ગભ-રાટનો પાર નથી અને તેથી હું મારતી ગાડીએ દોડી આવી છું.”

અંહી મેહરખાઈ કશી પણ રીતે આસ-કાયા વગર પોતાના વરના માઠા વખત અને પોતાનાં કુટુંબની દુર્દશાનો હેવાલ કેહવા પડી. પોતાની કેવી ગરીબાઈ આ-વી હતી, પૈસા ટકા કેવા જતા રહ્યા, ધં-ધા કેવા બાગી ગયો, દીકરાઓ કેવા નડારા નિકળ્યા, કરજ કેવું વધી ગયું, પેલા ખેર-વાળા બંડારીએ કેવી ડીકરી મેળવી અને અંતે “તે મુવાને એટલી દયા નહીં આવી કે ટાંચ ભાવતાં મુવો ચોવીસ કલાકનીખી વાર લગાડે” તે વિષેના મેહરખાઈ પોતાના શેઠરા રડવા લાગી.

પણ વાંકમાં વાંક તે નસીબનો કાહાડવા લાગી. નહીં પોતાનો વાંક કે નહીં પો-તાના વરનો વાંક, યા નહીં દીકરાઓને હાથે કરીને ખગાડયા તેનો વાંક, પણ મે-હરખાઈએ માત્ર નસીબના સખનો, દાહ-ડાની આજનો, અને ઉંધા ગ્રહનો હવાઈ વાંક કાહડ્યો.

“મને સમજ નહીં પડતી કે શું ક-રશું? શરીફનો માણસ તો મુવો ધરતાં

ધરતો નથી ને થોભાવેલો કરતો નથી. મુવો તો અમારાં હાથાંજ ખાહાર કાહાડવા ને અમોને મોહલામાં રખડતાં કરવા બે ઠોછ, તોખી હું એક કલાકમાં પૈસા બ-રવાનો વાયદો આપીને આવી છું.”

“અને તમે પૈસા ક્યાંથી બરશો?” ખરશેદખાઈએ પૂછ્યું.

“હું નથી જાણતી કે ક્યાંથી બરશે.” મેહરખાઈએ અંતે લાચારીથી મદદ માંગી અને વળી એ ભીખારીપણાના બદલામાં આગલી સગાઈએ યાદ કીધી. “હૈરમ-જીશાહ કાંઈ ગરીબ સગાંની મેહર તમારાં દિલમાં હોય તો તમે મને આ દુઃખ-માંથી છોડવો. ખરશેદ બેહન, એક વખતે આપણુ વચે બેહન બેહનનું નાનું હતું તો હું જાણું છું કે તમે અમોને રખડતાં નહીં કરશો. બાઈ રૂસ્તમજી—રૂસ્તમજી શેઠ તમે મોટા લોક યયા તેથી તમે તો અમોને નહીં આજખો, પણ તમારાં મા-યજી ગુલખાઈ મને આજખતાં હશે ને તમારા બેહસ્તી ખાવા ગુમાસ્તાના ગાંધી ને હું તો માસીમાસીના યૈયે જો ખા, તેવણુ નાના હતા ત્યારે હું ને તેવણુ બેહુ સાથે એકજ ખેરમાં વસેલાં છીયે, વાસ્તે આ-પણે અસલ સગાં છીયે તો તમે અમારા આવા વખતમાં અમોને વીસરશો ના.”

નહી. ગુલી “ગરીબ” વીસરી ગઈ નથી. રૂસ્તમ પણ વીસર્યો નથી. અને તે શું? તે આજ પંદર વીસ વર્ષની વાત છે કે ભ્યારે એજ પ્રમાણે ખિચારી ગુલી “ગરીબ” ના ઘેરમાં ટાંચ આવી હતી, ભ્યારે એજ પ્રમાણે બેલીફના માણસોએ તેના સામાણની ટીપ કરવા માડી હતી.

વળી બેહસ્તી ગાંધી, જેની સાથે મેહ-રખાઈ આજે સગાઈ કાહાડવા નિક-

લીંછે તે બિચારે જીવતો હતો ત્યારે તેણે પોતેજ ગુલીને પોતાની સગી મેહરબાઈની મદદ માગવા માંડી હતી. તે પણ વળી કાંઈ ભીખરૂં નહીં પણ માત્ર બિચારા ગાંધીના શિક્ષકના ધંધામાં કોઈ સારાં માણસનો હવાલો માગે તો પોતાના મા-તબર સગાનો હવાલો આપવો એટલીજ ગુલી રજા માગવા ગઈ હતી. પણ મેહરબાઈ તેના ઉપર એટલી ખીટલી હતી કે ગાંધીને મદદ આપવાને બદલે તેના ગુજરવાને દસમું ગયું એટલામાં મેહરબાઈએ મનચેરજીશેઠને શિખવીને ગુલીના સામાણુપર ટાંચ માંડલાવી હતી.

અને તેની કાંઈ મનચેરજી તેનો માગનાર નહીં હતો. ધેરના માલિક તો હારમજશાહ શેઠ હતા, પણ તેવણની રજા વગર શેઠબાવાએ બિચારી ગુલી ઉપર ટાંચ માંડી હતી, અને ગુલીને રખડતી કરવાને એ મનચેરજી તથા મેહરબાઈએ એકસંપ થઈ ગુલી ગરીબના બેહેસ્તી બર્તારના ગોવા હાડ ધુળવ્યાં હતાં. ગુલી પોતે પોતાના વરના દસમાં વીતાં શેઠબાવાના કાલાવાલા કરતી તેની આફીસમાં ગઈ ત્યાં વઢીક તેણે ગુલીને હાડમાર કરીને પાછી વાલી હતી; અને અંતે ગુલીએ ધેરના માલિક ધાખલ હારમજશાહ શેઠની મદદ માગી ત્યારેજ તેના ધેરપરથી ટાંચ ઉચકાઈ અને તેવણે આવીને ગુલીના ધેરમાં ધુસેલા પેલા અડુભાઈ અને ખીજાએને બાહાર કાઢાડ્યા હતા.

આજે તે આગલો વખત ગુલી અને રસ્તમની આંખ આગળ આવીને ઉભી. પણ આજે સમજું ઉલટાઈ ગયુંછે. જે તે વખતે મદદ માગવા અને સગાઈની યાદ આપવા ગઈ હતી તે આજે માઠી બાઈ થઈછે, અને જે માઠી બાઈએ તેની સગાઈના પાડી તેને ભીખારી પેઠે હાંકી કાઢી હતી તે આજે તેનીજ પાસે ભીખ માગતી આવીછે અને તેજ સગાઈની યાદ આપેછે.

મેહરબાઈથી તેના ઉપર આવી પડેલી મુશકેલીની સમજણી હકીકત સાંભળી હવે તો તેની મદદને માટે ગંભીરબાઈ હારમજશાહ વાતે વળગ્યા. “મેહરબાઈ, તમે અમારીથી મદદ કેવી રીતે આજેજ તે મને સમજ પડતી નથી.” તેવણે પુછ્યું.

“તમે સમજતા નથી?” મેહરબાઈએ લગાર અચરતીથી પુછ્યું. “હું ધેરવાળાને અહોહું બાડું ચુકવી આપવા આહુંજ. તમારી પાસે બાદવંદતાલાના આપેલા પૈસામાંથી એટલી રકમ તો તમે કેવી કેવી નાંખી દેતા હશો.”

નાની ને નાનીજ વાત. બાર મહીનાનું બાડું ૧૨૦૦ રૂપિયા થયું હતું અને હારમજશાહશેઠને લાગ્યું કે તે રકમ ઘણી માઠી હતી.

“એમ પૈસાની રકમો નાંખી દેવાનો મારો ધારો નથી મેહરબાઈ.” શેઠે તેના તાણાનો ગંભીર જવાબ વાલ્યો. “પણ તમે જરા વિચાર કરશો તો તમારી ખાતરી થશે કે તમને આ રકમ પગાર કરવી એ ફાકટ પૈસા પાણીમાં નાખવા બરાબર છે. હું તમારા ધેરવાળાનું બાડું ચુકવી આપીશ તો જેવી તે વાત બાહાર જણાઈ કે તુર્ત ખીજા સમજણા માગનારાએ એજ પ્રમાણે નાણા પગાર કરાવવાને ટુટી પડશે અને તેથી તો તમને ફાયદાને બદલે વધારે ગેરફાયદો થશે.”

“ખીજા માંગનારાએ થોભશે.” મેહરબાઈએ એક છેલી આશા બતાવી. “શું દુકાનદારો અને ખીજાએ થોભે નહીં કે? વેપારીએ તો ધરકો ઉપર ગમે એટલી રકમ ચહડાવ્યા કરે.”

“પણ તે ક્યાં સુધી?” શેઠે પુછ્યું. “અગત કરીને ધેરવાળાનું બાડું તમે ચુકવી આપ્યા પછી તેઓ કેમ થોભે?”

“કાં નહીં? તેઓ જાણેજ કે બધાંને કાંઈ એકદમ આપી શકવાનું નથી.” મેહરબાઈની તકોબરીએ હજી તેને મરડાટ

બરેલા જવાબ શિખાવ્યો. “માગનારાઓ-
એ થોભવું જોઈએ.”

“પણ ક્રિયા વખતને માટે તેઓ થોભે?
શું તમે કાંઈ વારસાની વકી રાખો છો?
શું તમારા કોઈ ખીજા મામા તમારે માટે
દોલતની થમણી સુકી જવાના છે?”

શેઠ મેહરબાઈને આ ઘણી દુઃખ ભરે-
લી યાદ દેવાડી. બેહેસ્તી રસતમજી દુઆ-
શના આપેલા વારસા કરતાં બમણી રક-
મ મેહરબાઈએ અરબી નાંખી અને તેખી
ચોતાનોજ વારસો નહી પણ બિચારા ર-
સ્તમજી પોતાના બાણેજ ગુમાસ્તાના ગાં-
ધીને માટે વારસો કાઢાડી ગયા તે પણ
અરબી ખાધો અને તોખી મેહરબાઈની
હાલત તો જીવી ને તેવી રહી, તે કોઈ
રીતે સુધરી નહી. મેહરબાઈને તેના વરે
એકથી વધારે વાર યાદ આપી હતી કે ગાં-
ધીના વારસો તેઓ ખાઈ ગયાં તેની તે-
ઓને આ હાય નહોતું.

હોરમજશાહશેઠ કાંઈ એ વાત જાણતા
નહી હતા. તેવણ તો સેજ બોલ્યા કે કોઈ
વારસો મળવાનો હોય તો મેહરબાઈના મા-
ગનારાઓ થોભે. પણ મેહરબાઈએ યાદ-
થી સુગીજ થઈ ગઈ. તેનું હૈયું ધડકવા
લાગ્યું અને તે સમજી કે માગનારાઓ
અરેબર થોભવાના નથી—આ અહરહું
બાહું ચુકવી આપ્યા પછી તો તેઓ ન-
થીજ થોભવાના.

“હવે હું શું કરું, હોરમજશાહ? શું
કરું, રસ્તમજી શેઠ?” મેહરબાઈએ અંતે
લાચાર થઈ પુછ્યું. “મનચેરજીશેઠનું
તો કુશમનનું કાંઈ ડેકાણું નથી જો. એ-
વણનાં માઠાંના માગતાનું તો બેજીનું
ડેકાણું નથી. એક વખતે એક વાત ક-
રેછ ને ખીજી પલમાં તે પાછી ભુલી જા-
યછ. શેઠખાવા તો મદદ મેડ થઈ ગયાછ.
મારું કોઈ માથે વાસે નથી, કોઈ મદદગાર
સુરખી નથી કે તેને જઈને કહું. હું તમા-
રીજ મસજત અને મદદને અધારે છું.”

“પણ અમે શું કરીએ તેની અમને સમજ
પડતી નથી.” હોરમજશાહશેઠે પોતાની
તરફથી તેમજ રસ્તમજી “શેઠ” તરફથી
પોતાના મનને અરેબરે ગુચવાડો જા-
હેર કાઢ્યો. “જો તમે એમ ધારતાં હોવ કે
તમારું બધું કરજ અમારે અદા કરવું તો તે
તો બનેજ નહી, કાંકે તે રકમ કાંઈ નાની
નથી અને તે આપવા માટે તો એક આખી
આઈવી દોલત જોઈએ. અને તે કરજનો જો
એક ભાગ અમે ચુકવી આપીએ તો તેથી
કાંઈ તમને ફાયદો થતો નથી. અમે
કાંઈ એટલા તાલેવંત નથી અને અમને પણ
અમારો ખર્ચ કરવો જોઈએ, અમારો વખત
તપાસવો જોઈએ. અમારે પણ અમારું કુટુંબ
પાળવાનું છે.”

“વારું ત્યારે મારી ઉપર એક મેહરબાઈ
કરો. તમે જરા મનચેરજીશેઠને તો મળો
ને તેવણ સાથ કાંઈ મસજત કરીને કાંઈ
તો રસ્તો બતાવો. મારી ગાડી છે, મારી
સાથ આવો ને કાંઈ તો કરો.”

“મારાથી હાજતો તમારી સાથ નહી અ-
વાશે મેહરબાઈ” હોરમજશાહશેઠે રોકડો
જવાબ દીધો, પણ તે ખોટો યા ઉડાવનારો
જવાબ નહી હતો માટે તેવણે ખાલાસો
કાઢ્યો કે “હમણાજ એ વાગતે હાઈકોર્ટમાં
એક સભા મળવાની છે ત્યાં મને શરી-
ફના મારા આધાની રહે હાજર રહેવાનું છે.”

“હા. હા. તમારી હવે વાત નહી થાય.
તમે તો મોટા આધેધાર થયા. તમે તો
શરીફ થયા, હોરમજશાહ.” મેહરબાઈ યાદ
કરીને બોલી. “કેવા તમે નામીઆ બન્યા છો!”

“હું તો જીવો ને તેવો ગરીબ છું, મેહ-
રબાઈ” હોરમજશાહએ નમનતાપથી જવાબ
દીધો. “તમારાં ખાનદાનની મગરૂરી આ-
ગળ હું શું બિશાદમાં? તમેજ આગળ
એમ ધારતાં હતાં કે હું એક કારખાના-
વાળો પદવીમાં તમે શેઠિયાઓ કરતાં હ-
લકો. એ મારી હલકી પદવી તરફ જોતાં
અલખતાં મને માત્ર મધ્યુંજ તે વધારે
મોટું છે.”

“ત્યારે હવે હું જાઉં છું.” મેહરબાઈ ના-
ચાર થઈને ઉઠી.

“હા. સિધારો.” શેઠે ટેકો આપ્યો,
પણ તેમાં ટકોર કાંઈ નથી તેની ખાતરી
આપવા વધાર્યું કે “પણ હું મિટિંગમાંથી
ફારગ થયા પછી સાંજે તમારે ઘેર આવીશ.
મનચેરજી શેઠ ઘેરમાં મળશે કે ?”

“હા. મળશે. પણ હમણા તો ત્યારે
ટાંચ આવી છે તે આવવા દેવું ?” મેહરબા-
ઈએ નાચારીથી વિચાર આપ્યો, પણ તે-
ટલાં વર્ગો તે અચ્ચત્ત રસ્તમ તરફ ફે-
રીને બોલી. “ભાઈ રસ્તમ—રસ્તમજી
શેઠ—વારું તમે તો જરા મારે ઘેર આવી
બેસીને સમજાવો. મારી તરફથી વાત
કરનાર કોઈ નથી.”

“હું ખુશી સાથે આવતો, પણ હુંબી
શેઠ સાથે મિટિંગમાં જવાને બંધાયેલો છું.
તે મિટિંગમાં શેઠ સરનશીત થવાના છે ને
હું સેક્રેટરી છું, એટલે મને પણ જવાની
ફરજ છે.”

આ જવાબ ઉપર સંતોષ પડવાની મે-
હરબાઈને ફરજ પડી. તે ઉઠીને ખાલી
હાથે આવી તેવી પાછી ગઈ. અરશદબાઈ
તેને દરવાજાપેર મુકવા ગયાં અને તેવણ
પાછા ફર્યાં, ત્યારે આઈમાય અને જાંહ-
ગીર એટલા ઉપરજ હતાં.

“એ શું ?” જાંહગીર લંગડો ને અ-
ત્યારમુખી કાંઈ બોલ્યા નહીં હતા તે મેહર-
બાઈના જવા પછી ઉખડ્યો. “આ ‘શેઠ-
બાવા’ ના ‘શેઠાણીમાય’ ની આ ધાંધલનું
નામ શું ?”

“શું ? ગરીબાઈના ગભરાટ.”

“નહી. એ બધી હરામખોરી. જોઈ
કેતી ? ભીખારી થયા છતાં હજી કેટલી
પતરાજી મારે છે.” જાંહગીરે યાદ આપી.

“જાંગલા, જાંગલા, કોઈના પડતા વખ-
તમાં તેમને માફ નહીં બોલીયે. મુગો રહે,”
અરશદબાઈ ને મેહરબાઈને દરવાજા ઉપર
મુકીને એટલીવારમાં પાછાં ફર્યાં તેવજી
પોતાના દીકરાને ચૂપ રાખ્યો. “એમાં હ-
રામખોરી શાની ? બિચારાંઓ પોતાની
મેજે નરમ પડ્યાં.”

“હજીબી નરમ ક્યાં પડ્યાં ? હજીબી
‘શેઠબાવા !’ નામપર ભાર કેટલો મુકે છે ?
હજીબી મરડાટ કેટલો ? ‘મારી ગાડી છે !’
ગાડી કોણના ખાવાની ? બાકુતીજ તો !
‘તમે મારે ઘેર આવો’—‘ને તમે શેઠ-
બાવાને મળો’—એના ખાપના આકર પ-
ડ્યા કેની ? ને ‘હારમજરાહ તમે તો હવે
મોટાં લોક થયા,’ એટલે કે જાજી આગળ
તો આપજી નાના હતા ને આગળ એ જ
મોટાં હતાં. જાણીજીજીને ઉડાઉપણથી
પોતાની ખુદારી કરવી અને પછી ખી-
જાઓની મદદ માગવી. હાથે કરીને કુ-
વામાં પડવું ને પછી કેહ કેને તમે મને
કાહડો. હું કહુ છું કે એ કાંઈજ નહીં પણ
હરામખોરી !”

“પણ તેમાં તારું શું ગીધું ? તું મુગો
રહેતી.”

“હું કાંઈ એને કેહવા જાઉં છું ? હુંતો
આપણુ પોત પોતામાં વાત કરું છું. એજ
શેઠબાવા ને એજ શેઠાણીમાય બિચારાં ગ-
રિબોને કેવાં હીણતાં હતાં ! એઓને મનસે
બધાં ગરીબ તે હલકાં ને નીચાં હતાં !
સારાં માણસો ગમેએટલી આબરવાલાં હોય
અને ગમેએવી રીતે આબરથી ધંધો ચ-
લાવતાં હોય તેઓની પદવી ઉતરતી ! અને
એ બધાંથી ઉંચાં ને ખાતરાની ! એક કુ-
ખાસના આઘતા પૈસાપર હાથ મારીને વળી
પોતાને ઉંચાં કેહતાંતાં !”

“વગર બાડાંનાં ઘેર” ની ફિકર.

મનચેરજી મોટાભાઈની માઠી હાલત વિષે હોરમજશાહ શેઠે બાવેલી અટકલો બોલી નહીં હતી. સાંજે મિટિંગમાંથી છુટ્યા પછી શેઠે રસ્તામની સાથે કબૂલાત મુજબ પડેલમાં શેઠાવાને બંગલે પાછા આપ્યા અને તેઓએ એકવાર મોટા બપોરમાં મેહલમાં રહેનારાં આ કુટુંબના ઘેરમાં બહુક દરિદ્રતા અને કુંગાલિયતની નિશાનીઓ જોઈ.

ઘેરવાળાએ આજીવી ટાંચના વર્તમાન ખીજ માંગનારાઓને જણાયાથી તેઓ શેઠાવાના ઘેર ઉપર ચઢી આપ્યા હતા અને પોતપોતાનાં લેહણાના તકાજમાં તેઓએ મનચેરજી અને મેહરબાઈને આજે બહો કંટાળો આપ્યો હતો. ટાંચના બદલામાં બેલીફે મનચેરજીનો રૂ.૧૨૦૦ ની કીમત જેટલો માલ ઘેરમાંથી ઉચકી ગયા હતા. આટલું તો ખરું છે કે હજી ઘેરમાં કીમતી સામાન પડેલો હતો; પણ ખીજ માંગનારાઓ પોતપોતાનાં લેહણાની વસુલાતમાં એજ પ્રમાણે ફરિયાદી અને ટાંચ લાવાની ધમકી આપીને ગયા હતા.

બ્યારે હોરમજશાહ શેઠે પોતાના જમાઈ સાથે આપ્યા ત્યારે શેઠાવા ઘેરમાં હતા, પણ પોતાના જમવાના ઓરડામાં ગયલા હતા અને સર્વ કુટુંબ પરિવારથી એકલા રોકાયેલા હતા. શામાં રોકાયેલા? આજ કેટલુંક થયું શેઠાવાએ પોતાનો ગમ મારવા દાર પીવા માંડ્યો હતો. તેવણને પીપિયાટો તો આગળનાજ હતો, પણ પોતાનો વખત મોઠો આપ્યા પછી તેવણે વધારે પીવા માંડ્યું હતું, અને હોરમજશાહ તથા રસ્તમ જઈ લાગ્યા ત્યારે પણ બાઠલી અને ગ્લાસ વચેજ રોકાયેલા હતા.

શેઠાવાને હોરમજશાહ તથા રસ્તમ

લાંબી મુદતે મળ્યા, અને તેના હાલ જોઈને તેઓ થોડો વખત તો ડધાઈનેજ ઉભા. મનચેરજીના મુજાળા મોહ ઉપરનો આગલો રોગ અને તુમાખ જતો રહ્યો હતો. તેનો એહરો સુકાયેલો, બખી ખાધેલો અને કાળાટ મારતો હતો. તેના ગાલ એસી ગયા હતા અને તેની આંખોમાં ખાડા પડ્યા હતા. તેનાં કપડાં મેળાં હતાં. તેનું અંગ કુર્બજ બન્યું હતું, અગત્ય કરીને તેના હાથ અને આંગળાં ધૂજતાં હતાં. તે આગળ ગમેએવો મીઠજી, ફોટેલ, અકડ્યાજ હતો, પણ આજે તેના ચીથડયો તથા મરણકાંઠે આપ્યા સરખો દેખાવ જોઈને કોણને દયા નહીં લાગે?

આજ થોડુંક થયું શેઠાવા ઘણા વીસરકામ થયા હતા. તે હમણા બેલેલું હમણાજ બૂલી જતા અને વાત શી હોય તેમાં કાંઈ ખીજજ વાત બેલી નાખીને સધણું ગયજમથલ કરતા હતા. વાત કરતાં કરતાં અચાનક કાંઈ એકામ થઈ કાંઈ ખીજું બકતા હતા અને મગજ કાંઈ ખીજગમ બમતું હોય તેવી રીતે અનાડી બની જતા હતા.

મનચેરજી ટેબલગમ ફરીને ટંબલરમાં દાર રેડતા હતા, તેની આગળ એક ચાકર સોડાની બાટલી ધરી ઉભેલો હતો, ટંબલરમાં “કટ” ની ઉપર સુધી ચાર આંગળ દાર હતો અને તેમાં શેઠાવા એટલા રોકાયેલા હતા કે પછવાડે હોરમજશાહ તથા રસ્તમ આપ્યા તે તેવણે જોયા નહીં. સસરા જમાઈએ તેને જોતાંજ પોતપોતામાં ઇસારત કીધી કે શેઠાવાનું ડેકાણું નહીં હતું.

તેઓ આવીને ઉભા પછી મનચેરજીએ તેઓગમ ફરીને જોયું ત્યારે બહુક કે આ બે મોટા માણસો તેને મળવા આવેલા

હતા. “આવો, શેઠ, આવો” કહીને તેણે તેઓને શેઠેડ કરવા હાથ લાંબો કીધો. તે હાથ જેટલો ધૂળતો તેટલો ચંડો હતો. ગમેએટલો દારૂ પીતાંખી શેઠખાવાના દિલમાં ગરમી આવતી નહી હતી.

આકર સોડાની ખાટલી તુર્ત પાછી મુકીને ટેબલ આગળ બે ખુરસી લાવ્યો અને ત્રણડે જણ સાથે બેઠા. મનચેરજીએ બેઠુને દારૂ આપવા માગ્યો પણ દારૂ લેવા માટે સાંજનો વખત ઘણો પેહલો હતો. તોપણ મનચેરજીએ વાતની વચે પોતાની “પેગ” ચાલુ રાખી.

“કેમ છો? ઠીકતો છો? જીવને તો સુખ છે?” હોરમજરાહે પુછ્યું. “કાંઈ સીક જેવા લાગોછ? તખીયત તો સારી છેની?”

“હા. મને શી ધાડ આવેછ? હુંતો સારી પેઠે છું.”

“અમે તમારી આશીસમાં જઈ આવ્યા પણ તે બંધ નોઈને અમે અંહી આવ્યા.”

“આશીસમાં કાંઈ કામ રહ્યું નથી. ત્યાં ખાલી ટેબલ પર બેસીને હાલતો માખ માનીયેછ.”

“ક્રિકર ના કરો, એ દાહાડાંખી વહી જશે. મેહરખાઈએ આજે સહવારે અમારે ત્યાં આવીને ફરમાસ કીધી કે તમોને મળીને

તમારે વિષે વાત કરીયે, ને કાંઈ મામલો સુધારવાના ઉપાય કરીયે. તેવણને એવી ખાખતની કાંઈ સમજ નથી.”

“ઉપાય શો કરશો?” મનચેરજીએ લાચારી ખતાવી. “મેહરીએ તો બરાબર બેગાંતી રીતે હજી ઉપાયની આશા ખતાવીછ, પણ જ્યાં કામ હાથથી ગયું ત્યાં ઉપાય શું ચાલે? હું બધી તરફથી ભીડાઈ ગયોછ. અગરજો મુંબઈ બેંક લાખ ડાહડ લાખની રકમ મને ભેટ કરી દેય, તોજ મામલો સુધરે. પણ એમ કોઈ આઈતા પૈસા આપે? વાત તો બેહકી. બધું જવાનું ને તેની સાથે અમે પોતેખી જવાનાં.”

“તે સાહેબ સહુનો બેતી છે. બાદપર સજ્જરી રાખો ને હજીખી કાંઈ હાલતમાં ફરકાર કરવા વિચાર કરો.”

“ફરકાર થઈ થઈને એટલોજ થશે કે હું અંહી રહુંછ તેને બદલે વગર ભાડાંના ઘેરમાં માંડે રહેવું થશે. આજે માંગનાગમ્મો મને જલમાં નાંખવાની ભપકી આપી ગયાછ, તો જોડે મને બંદિખાને નાંખ્યાથી તેઓનું કાંઈ મેહલું વસુલ થવાનું નથી.”

આમ બોલીને મનચેરજીએ દારૂનો એક મોટો ગોટ ગલ્યો અને તેના ખંખાર સાથે એક અટકાર મારીને ટેબલ ઉપર હાથ ટેકી તેમાં પોતાનું માથું ઢાંકી બેઠા.

પ્રકરણ ૨૦૭ મું.

શેઠખાવાને સનેપાત.

ચોડીક વાર પછી અંતે હોરમજરાહેજ પાછી વાત છેડી કે “વારું, શેઠખાવા બધા મળીને કેટલી રકમના માંગનાર છે તેનો કાંઈ અડસટો કીધોછ?”

“અરે બહી ગયો અડસટો! હિસાબ ને અડસટો કરતાં હવે તો કંટાલો આવ્યો.”

મનચેરજીએ પોતાના હાથ માહડાં ઉપરથી ખિસાડતાંજ તેનો બેહરો એકાએક

જંગલી બનેલો જણાવ્યો, તેની આંખો લાલ અને જાણે કે લોહીમાં તરતી જણાઈ, અને તેનું મગજ પાછું બમતું હોય એમ લાગ્યું. કાંકે પોતાની હાલતની આ વાતપરથી હવે તે કાંઈ ખીજીજ વાત કરવા લાગ્યો, જે તેના આ બેહુ દયાવાન દેસતો સમજી શક્યા નહી.

“બખ્યા હિસાબ! બખ્યા ખર્ચ ખુટણ!

ખાખા પૈસા !” તે જંગલી દેખાવથી બોલ્યા.
 “હોરમજશાહ તમનેપી શું થેલું લાગુંછ
 કે રાત ને દાહડો પૈસાની ને પૈસાનીજ
 વાત કરેછ ? પણ પૈસાએજ મોહકાણુ વા-
 નીતો. મને સાફ કહ્યું તું કે જો આ પૈસા
 અમે રાખીશું તો તેથી અમારું સાઈ નથી
 થવાનું, ને તેમજ થયું. એ પૈસાથી અ-
 મારું સાઈ નહી થયું. તેના આપ અમેને
 નડ્યા. અહુભાઈના મુવા પછી મેં મેહરીને
 ઘણી વખત કહ્યું કે આ આપ નડ્યા તે
 જો. અડધાજ પૈસા અમારા ને તેને બ-
 દલે અમે બધાજ રાખ્યા.”

મનચેરજી આ શું બકેછે તે વિષે હો-
 રમજશાહ કે રસ્તમ બેહુ જણુ અચરત
 થઈ એકેકનું મોહકું જોવા લાગ્યા. તેવજો
 મુગા બેસીને સઘળો બકબકારો સાંભળ્યા
 કીધો. પણ અંતે હોરમજશાહે તેને બોલતો
 અટકાવવા માટે પુછ્યું.

“પૈસા ? તમે ક્રિયા પૈસા વિષે બોલો છ ?”

“પેલાજ તો ? બેસ્તીના ? રસ્તમજી ક-
 બારાના ?” મનચેરજીએ પેલીજ તરતી આં-
 ખ્યોના ડાળા કાહડીને જવાબ દીધો.
 “ત્યારે તેવણુ ગુજસ્તા ત્યારે હું ને મેહરી
 માહીમ કાસ્ટલમાંજ રહેતાંતાં. પેહલા વી-
 લમાં બધીદોલત મેહરીના નામપર લખેલી
 હતી. પણ ત્યારપછી તેવજો અમેને પાસે
 બોલાવીને સોગંદ આપ્યા કે—”

એટલું બોલતાં મનચેરજી એકાએક
 અચકી ગયા. તેની નજર અચપ્પુચ પો-
 તાની આગળ બેઠેલા રસ્તમ ઉપર પડી
 અને તેના ચેહરાની યાદે મનચેરજીના ભ-
 મતાં મગજને એકાએક પાછુ શુદ્ધિમાં આ-
 લ્યું. પણ તેમ કરતાં તે વળી પોતાની
 એક ખીજી નખલાઈના અપારામાં આવ્યો.
 તે નામો બૂલી જતો એટલુંજ નહી પણ
 નામો બૂલી જવા સાથ મનમાં સર્વની
 ઉથલપાથલ કરતો. તે બેહસ્તી રસ્તમજી
 કુબારાના વીલની વાત કરતાં એકાએક ર-
 સ્તમને જોઈને પુછવા પડ્યો.

“આવો ભાઈ. મીં ગુમાસ્તા તે ત-
 મેજ કેની ?”

“હાજી ગુમાસ્તાની અટક મારીજ
 તો.” રસ્તમે જવાબ દીધો.

“ત્યારે તો તમે મીં ગુમાસ્તાના ગાંધી ?”

“નહીજી, હુંતો તેવણુનો દીકરો રસ્તમ
 થાઉં.”

“મનચેરજી તમે શું મારા રસ્તમને આ-
 બખતા નથી ?” હોરમજશાહથેકે યાદ આપી
 “તમે એને કારખાનામાં જોયલો ; એની
 સાથે વાત કરેલી ને બૂલી કેમ ગયા ?”

“હા. હા. મને યાદ આવી.” થેક્યા-
 વાએ વળી યાદ કરીને જવાબ દીધો. “એ-
 તો તમારો જમાઈ રસ્તમજી, હોરમ-
 જશાહ.”

“હા. તમોને મેં એના લખનું તેડું કી-
 ધુંતું ને ?”

“હા. પણ તમારા જમાઈ દાખલ તો
 મારા વીકાને ધારેલો હતો. આ રસ્તમને
 બદલે મારો દીકરો તમારો બાગિયો અને
 જમાઈ થવાનો હતો.”

ખચીત મનચેરજી દિવાનો હોયા વગર
 આમ બકે નહી, એમ હોરમજશાહ અને
 રસ્તમ બેહુએ ધાસ્યું. પણ તેના મનની
 હાલત ઉપર દયા કરી તેઓએ વાતનો
 જવાબ આઈ ગયા અને મનચેરજીને બો-
 લવા દીધો.

“તેવજો સઘળી દોલત મારી મેહરીને
 આપી હતી, મીં ગાંધીભાઈ” મનચેરજી
 વળી પાછો રસ્તમને તેના મરનાર બાપ
 સાથ ભેલી નાંખીને બોલ્યો. “બેહસ્તીએ
 બધી દોલત વીલમાં મેહરીના નામપર લ-
 ખેલી હતી, અને તે વીલ અમે કોર્ટમાં પુ-
 રવાર કીધું હતું, એટલે અમે જો કીધું તેની
 સત્યાઈ વિષે કોઈને શક રહ્યો નહી. તમે
 સમજ્યા કે મીં ગાંધી ?”

“સાહેબ, ગાંધીભાઈ તો ઘણા વર્ષના
 ગુજરી ગયા. હું તો તેવણુનો દીકરો થાઉં.”

“પણ તમે સાંભળો તો ખરા મીં ગુ-

માસ્તા. મારા સાહેબ વાતની વચ્ચેમાં શું પટપટ કર્યા કરેછે? મને ખોલવા તો દેતાજ નથી.”

“ખોલો ખોલો, શેઠાવા, શું છે?” હો-રમજશાહેશે કે તેને થંડા પાડી ખોલવા દીધો.

“મેહસ્તીએ પેહલાં તે વીલ કીધું તો ખરું, પણ પછી તેવણે તે ફેરવવા ચાલું.” હોરમજશાહની રજા આપવાથી શેઠાવાને જાણે કે જીવને ધીરજ પેદા થઈ હોય તેમ તેવણે રાજી થઈને હવે તો ખોલ્યા. “પણ તે વીલ ફેરવવાનો તેવણને ટાઈમ માળ્યો નહી. તેવણે અમોને પાસે ખોલાવી મરવાની અગાઉ મોહડથી અમોને કહી ગયા કે તે વીલ ખોલું હતું અને તેવણે તે રદ કીધું હતું, માટે બધી દોલત મેહરીએ રાખી નહી પણ બે સરખા ભાગમાં બેહુ જાણે વેંદી લેતી.”

“મે જાણુ કોણુ? એક તમે અને ખીજો તમારાં મેહરખાઈ કે?” હોરમજશાહે વધારે પતીજને માટે પુછ્યું.

“અરે નહી નહી! એકતો મેહરી અને ખીજો તો આ મીં ગુમાસ્તાના ગાંધીભાઈ.” શેઠાવાએ રસ્તમ તરફ આંગલી ખતાવીને કહ્યું. રસ્તમ ફરીથી કેહવા જતો હતો કે તે હું નહી, પણ હોરમજશાહેશે તેને ઇસારત કીધી કે એનું બિજું કોણે નથી માટે એને ખોલવા દેવો અને તેથી રસ્તમ ચૂપ બેઠો.

“મેહસ્તી કહી ગયા કે તેવણની દોલ-તના બે સરખા ભાગ કરવા—પરાપર સરખા હો! એક પછીના તક્કવત નહી પડે. અડધા પૈસા મેહરીએ લેવા અને બાકીની અડધી પૂંજી તમોને, મીં ગાંધીને આપવી. પણ અમે બધી દોલત લઈ બેઠાં અને તમારો વારસો અમારીથી ખવાઈ ગયો.”

પ્રકરણ ૨૦૮ મુ.

હોરામનું કુટી નિકલે તે એનું નામ.

શેઠાવાના આ સઘલા અજબજાબ જેવા બકબકારાનો ભેદ રસ્તમ હવે સમજ્યો. પણ સસરા જમાઈએને ચૂપ બેસી રહ્યા અને શેઠાવાએ પોતાનો એકરાર ચાલુ રાખ્યો.

“અમારી ધારણા, ભાઈ ગાંધી, તારા પૈસા હજમ કરી જવાની નહી હતી. અમે તુંને ડગવા ધાણું નહી હતું. અમે એમ ધાણું કે તુર્ત વેળા તારા પૈસા વાપરવા અને પછી તારો પત્તો મળે ત્યારે અમારી હાલત સુધરવાથી તુંને પાછા આપવા. પણ અમારો ખર્ચ મોટો હતો. અમારું કરજ ઘણું થયું. તારો વારસો અમે અમારા વપરાસમાં લીધો અને પછી બ્યારે તું મુંબઈ આવ્યો તથા બ્યારે તું મરી ગયો ત્યારે અમે તારો હક વીસરી ગયાં. પૈસા હોમ શું કે અમે આપીયે? તુંને પાછા આપવાનો વખત ગયો તે ગયો. પણ તારા પૈસા

અમે ખાઈ ગયાં તેનાં ફળ અમે અમારી જીંદગીમાં લેયાં. હોરામનું લીધેલું કુટી નિકળે તે એનું નામ.”

“મીં ગાંધી અમે તારા ગુનેહગાર છીએ.” મનગેરજી જરા દમ ખાઈને પાછું ખોલ્યા. “પણ અમોને સજા થઈ ચુકીછ. હું તારી માફી ચાહું છ. તું મને માફ કરશે? અને મારો દોસ્ત થશે?”

“મોટી ખુશી સાથે, શેઠ” રસ્તમે ઉલટબર ઉઠીને શેઠાવાનો હાથ પોતાના હાથમાં ચાંપ્યો.

“આહા! તમારી જે હાલત હતી તે કરતાં ખરાબ હાલત આજે મારી થઈછ.” રસ્તમના માફ કરવાથી શેઠાવા તેની ધણીજ કદર ખાવા લાગ્યા. “હું જાણું છ કે મુંબઈ આવ્યા પછી તમો લોકો ઉપર ધણી વેહલા પડી હતી. એ વખતે જો

તમેને તમારા પૈસા અમે આપ્યા હતા તો તમેને ધણું સુખ થતે. રકમ નાની નહી હતી. તમારો ફાલો એક લાખની ઉપર હતો, અને તે જો તમેને મળ્યો હતા તો તમારી દલદલ જતે.”

“તે કોણ જાણે છે?” રસ્તમ ખુશ મિજાજથી મોઢું દિલ દેખાડીને બોલ્યો. “અમારી પાસે પૈસા હતા તો અમારી હાલત સુધરતે કે પૈસાના સુખ અને લાડથી અમે વધારે બિગડતા તે કાંઈ દેહવાઈ શકાય નહી. અમે મેહનત કરીને વધ્યાછ તે પૈસા પાસે હતા તે કદાચ નહી કરતા અને આજસાધથી અમે મેહનત કરી વગર માઠી હાલતમાં પડી રહેતા.”

“ખરેખર, તમે તો ઘણા વધી ગયા ને અમે તદન પછાત પડ્યા. હું ધારતોતો કે મારા પૈસાથી અને ખાનદાનથી ખરા ગૃહસ્થ તો મારા દીકરાઓ છે અને તમે લોકો ચાકરી કરો છો તેમાં ગૃહસ્થપણું નથી. અંતે ખરા ગૃહસ્થ તો તમે થયા, તે પૈસા વગર. તોખી તે પૈસા તમારા હતા અને તે ઉપર તમારો હક હતો.”

“તેના વિચાર તમે ના કરો મનચેરજીશું” રસ્તમે હજી તેને થંડા પાડવાની કોશિશ કરી. “હું ખાતરી આપું કે અમારા પૈસા તમે અમેને નહી આપ્યા તેથી અમેને નુકસાન નથી થયું, પણ આર સાહે થયું. અમારી પાછલી કંતેહનું કારણ અમારી પેહલી સુફલેશીજ હું તો ધારું. સુફલેશીને લીધે અમે મેહનત કરી અને મેહનત કરીયાથી અમારું બાકમ હુગડું.”

“ખરેખર, હું કેવું ચાહું કે મારા દીકરાઓને અમે માત્ર પૈસા કેમ ખર્ચવા તે શિખવું તેને બદલે પૈસા કેમ કમાવા તે શિખવું હતા.” શેઠખાવાએ પોતાના બમતાં બિજાંની ઝુમમાં ને ઝુમમાં પસતાવો કરી રાખ્યો. “અમે તો અમારી જાત જુનિયાદની મગરીપર સુવાં. ઘેરમાં મોજ અને

ઘેરની બાહાર ભપકો એ અમેતો સુખ કામ સમજ્યાં. મેહનત કરવાનું મેં મારાં બચ્ચાં-આને શિખવું નહી. અને અંતે અમારા કેવા હાલ થયા?”

આમ બોલીને વળી મનચેરજી ઘેલા ને વાપલ જેવા થયા અને દુઃખમાં ને દુઃખમાં પોતાના ટમબલરમાંનો ઘાંડો એક મોટા ગોટે પી ગયા.

આવા ઉસકેરાયલા માણસને દિલાશો શી દેવા અને તેની સાથ વાત તે શી કરવી? હોરમજશાહે મનચેરજીને આ હાલતમાં મળવાની વઝી રાખી નહી હતી. રાખી હોત તો તેવણ કોઈ બીજોજ વિચાર કરીને આવત.

દાર માણસને એકદમ ચહડી જતો નથી. પીનારને પેહલાં લેહર આવેછે અને પછી તે ઉસકેરાયછે. મનચેરજીએ હમણા જ “યેગ” પુરી કરી તેથી તેવણ આજે કાંઈ કાલા બની ગયા હોય તેમ તેવણને પસતાવાનો પવન ચહડી ગયો હતો, પણ તેની અસર ધીમે ધીમે જણાવી હતી.

“ખરેખર, બાઈ ગાંધી, તમે લોકો તો કેળવણી પામ્યા તેજ તમારી માઠી હાલત, પણ મારા દીકરાઓ તો મારા આપ થઈ પડ્યા. એક દીકરાનું ખૂન થયું, ને બીજા દીકરાએ તેનું ખૂન કરીધું.”

“શું? એ શું બકોછ?” હોરમજશાહે તેને સાવધ રાખવાની કોશિશ કરી.

“જોડું નથી. અકુના ખૂનનો ભીખુ ઉપર રાક ગયો તો તે ખોટો નથી.” શેઠખાવા હવે ઘણા ઝનુનથી બોલ્યા. “તમે જાણતા નથી કે અકુનું ખૂન થયું તે ભીખુને લીધે. ભીખુને લીધે પેલી ફિરંગણુ લુસીએ મારા દીકરાને મારી નાંખ્યા!”

એ વાત મનચેરજીએ કેમ જાણી? રસ્તમે ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. રસ્તમે આગળ લુસીએ મરતી વખતે એકરાર કરી હતા પણ તે કાંઈ રસ્તમે શેઠખાવાને જા તેના લાગતાવલગતા કોઈને કહ્યો નહી

હતો. રસ્તે મુસાફરીથી પાછો ફર્યા પછી આ બેઠા એકલા પોતાના સસરાને અને પોતાના સાલા જાહેરીરને છુપી રીતે કહ્યો હતો. ત્યારે મરનારના માખાપને તેની અ-ખર કેમ થઈ?

પણ મનચેરજીએ તેમના પુછ્યા વગર જાલાઓ કરી તેમની અચરતી તાપડતાપ દૂર કીધી.

“તે લુછી લુસી મરી ગઈછ, પણ પોતે વાંક કપૂલ કરીને મરી ગઈછ. તેજી મરતી વખતે મારા ભીખુ ઉપર કાગળ લખી તેમાં પોતાનું કનફેસાઉ કીધું ને ભીખુ ઉપર આપણ કોઈને હજીખી અગર રાક હોય તે દુર કરવા સારું ભીખુએ કાગળનેા તે-ટલો ભાગ ફાડીને મારી ઉપર વાંચવા મા-કહ્યો. ભીખુએ પોતે ખૂન કીધું નથી, ખૂન તો લુસીએ કીધું, પણ તે ભીખુને લીધે. એ દુકતો ખરાબ ચાલે તે ખરાબ ખેરીની ધલિતમાં પડ્યો અને તેમાંથી મારા વડા દીકરાનું ખૂન થયું. અરેરે! હારમ-જશાહે કોઈખી બાપને આવો જામ તમે સાંભળ્યોછ? એકખી દીકરો પાધરો નહી મળે? અરે! એવા પાપી દીકરાઓ કોણને ત્યાં છે! જાદા, દુરામનનેખી એવા દીકરા ના બખરાતો!”

આમ બોલતાં શેઠખાવાની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં અને તે પોક મુકીને રડ્યો. તે જોસમાં ઉભો થયો અને પછી જોસમાં ને જોસમાં ખુરસી ઉપર પાછો ફસડાઈ પડ્યો. હારમજશાહે ઉડીને તેના ખરડા પસવાચ્ચો, રસ્તે તેના હાથ ગ્રાધ્યો પણ શેઠખાવાનું આખું અંગ કંપતું હતું અને તે દમને મટિ ચુંગલાતો હતો.

“શું છે? શું છે? મનચેરજી હુશ્ચાર થાવો. તમે સારીપેઠે છે કે?” હારમજશાહે ગભરાઈને પુછ્યું.

“મને શું છે? કાંઈ નથી. હું તો સારી પેઠે છું.” શેઠખાવાએ જવાબ દીધો. પણ એ વખતે તેની આંખોના ડાલામાં વળી

ખૂન ચઢી આવ્યું હતું અને પોતાના દીક-રાના બચકાર ખૂનની યાદથી તે પાછો આ-નાડી ને વાયલ થઈ સનેપાતની મુહણી લવારી કરવા પડ્યો. “મને કાંઈ નથી, હું તો પેલા શુમાસ્તાના ગાંધીને માત્ર જ-વાખ દેવા માંગુંછ. અરે શેઠ! મારા સર્વ માંગનારાઓમાં પેહલો હક તેનો છે. આજે મારા બધા માંગનારાઓ આવ્યા તેની સથે એખી આજેજ પેહલવેહલો મારા ઘેરમાં આવ્યો! પણ બાઈ તું માંગેછ શું? —”

“શેઠ, શેઠ જરા થંડા થાવો” રસ્તે મ ગભરાઈને વચે બોલી ઉઠ્યો. “જરા માયા ઉપર કોલાંવાટર ને આધસિનું પાણી મુકો.”

“ફાકટ! ફાકટ! હવે તમે મારા ધ-લાજ કરશે તે ફાકટ!” મનચેરજી રડી-ને બકવા લાગ્યો. “હવે મારી અજલ પાસે આવીછ. અરે! પણ આજે મારા ખીજ માંગનારાઓ સાથે એ ગાંધીખી નિ-કલી આવ્યો! હું તો ધારતોતો કે તે મરી ગયો અને મારી પાસે માગવા નહી આ-વશે. તે ભસ્તામાંથી ઉડી આવ્યો કે શું? પણ જો બાઈ શુમાસ્તા, હું તુને સાફ ક-હુંછ કે તારું કાંઈ ચાલવાનું નથી. હું તારા પૈસા ખાઈ ગયો તેનો પુરાવો શો? તારા મામાનું વીલ જો. તે વીલ કોર્ટમાં મુકેલું છે. વીલમાં બધી દોલત મારી ખેરીને આપેલીછે. વીલમાં લખેલું હોય તો તારો હક, નહી તો તું કોણ મને પુછનાર?”

આમ બોલતાં બોલતાં મનચેરજી ઉસ-કેરાઈને એટલો વાયલ થઈ ગયો કે રસ્તે-મને જાણ કે મારવા ધસતો હોય તેમ ઉભો થયો, જોકે તેના પગ થડથડ ધુ-જતા હતા.

હારમજશાહે તેને થંડા પાડીને પાછો બે-સાડ્યો. પણ દીસતું હતું કે શેઠખાવાને પ-વન થયો હતો—ધણી દારૂ પીનારને આમ એકાએક પવનની ફસર થઈ આવેછે—અને વળી દીસતું હતું કે શુભી મરીબના દીકરાને પોતાની હજીરમાં જોવાથી આ કમનસીબ ખુદો ઉસકેરાઈ આવ્યો હતો.

“રસ્તમ, હું ધારું કે આપણે અંહી-થી ઉડી જાયે તો સારું. એ આપણને જોઈને વધારે ઉસકેરાયછ.” હોરમજરાહ શેઠ ચોતાના જમાઈના કાનપર પડીને કહ્યું અને ખેંચે જાય જવા ઉઠ્યા. તેઓ ઉઠ્યા અને એક આકરને ખોલાવી શેઠને તપાસવા સારું કહી ગયા, તેની મનચેરજીને શુદ્ધિ વરીક રહી નહીં એટલા તે ખેબાણુ થઈ પડ્યા હતા.

મનચેરજીને બદલે મેહરખાઈને મળવાનું તેઓએ મેહતર વિચાર્યું. મેહરખાઈ બાહર ગયલી હતી. તે કાંઈ નાણાની જોગવાઈ કરવાજ, ખીજા ખોલોમાં કોઈ માતખરની મદદ માગવા ગયલી હતી, અને શેઠખાવાસાથ આ દયાળુ સગાઓ મસલતે ખેડેલા હતા ત્યારે તે જરાવાર અગાઉની

આવેલી હતી. તે ઓરડાની બાહર તૈયાર હતી અને શેઠના કેહવાથી તે તેવણુ સાથે એક ખીજા નાના ઓરડામાં જઈને બેઠી. રસ્તમ તેમની પછવાડે ગયો.

આ ઓરડો કંગાલ હતો. શેઠખાવાના નવાં નાના ઘેરમાં ઓરડાઓ ઘણા નહીં હતા. આતો એક સુવા નો ઓરડો હતો અને તેમાં મેલાં બિછાણા, આદર, તકિયા સર્વ ગરીબાઈની ધંધાણી આપતા હતા. મનચેરજી “શેઠ” અને “શેઠાણી” મેહરખાઈની આ સઘળી મુશ્કેલી હવે ખરેખરી અને કદી નહીં ટલે એવી હતી. પણ તેમાં વાંક કોણનો? તેઓના પોતાના જ. “શેઠખાવા” કમ્બુલ કરી ચુક્યાછે કે તેઓએ હરામનું ખાધું તે કુટી નિકળ્યુંછે.

પ્રકરણ ૨૦૯ મું.

મોઠાંના દીકરા દીકરી કામ કેમ કરે ?

મેહરખાઈએ હોરમજરાહ શેઠ અને રસ્તમને ખેસવાની ખુરસીઓ આપી અને પોતે ધનતેજરીથી તેમની સાથે મસલતે બેઠી.

“કાંય ખાવા? શેઠખાવાને મળ્યા કે? કાંઈ મસલત કીધી કે?”

“શેઠખાવા સારીપેઠે નથી, મેહરખાઈ. તેવણુના જીવને સારું નથી” હોરમજરાહ એતવણી આપી. “એવણુ સાથે મસલત કરીયે એવી એવણુની હાલત નથી.”

“આ ખોદા! હવે શું કરે?”

“ગભરાવો ના. હું ધારું કે એવણે આંડી જરા વધારે પીધાછ ને તેની એવણુને કેદ લાગીછ. એવણુ હમણા હમણા કાંઈ વધારે પીવા લાગ્યાછ મેહરખાઈ? ક્યારથી તેમ કરેછ?”

“હમણા હમણાજ રે! હમણા હમણાજ” મેહરખાઈ હાથ અફસોસ કરીને બોલી. “માઠાંના માંગતાનો ગમ મારવાને વાસતે તેમ કરેછ રે ખાવા?”

“તમે ફિકર ના કરો. દાર અહીં જાય ત્યારે એમ થાયછ. તમે હમણાતો એવણુને ઉસકેરો ના. મેં તમારા આકરને કહ્યુંછ કે એવણુને હમણા તો સુવા દેવ અને માથા ઉપર ખરફ પાણી મુક્યા કરે. એવણુ જરા હોર્યાર થાય ને પછી કાલે આપણુ વાત કરીશું.”

આ વાત કરતાંમાં તેવણુની દીકરી હીલુ આવી લાગી તેને મેહરખાઈએ ચોતાના આપની માવજતને માટે અને તેવણુ શું કરેછે તે જોવા સારું મોકલી.

હીલુ આજે ચોતાના કુદરતી ઉધરખાવથી ઉછળીને એક ખેરી થઈ હતી, પણ તેના એહરા ઉપરથીખી આગળી ખૂબસુરતી સઘળી ઉડી ગઈ હતી. તેના સસરાએ તેનું કારજ તોડી નાખ્યા પછી તે ગુસ્સા કીધી હતી, અને અગત્ય કરીને તેના માતખર વર કાપડિયાની યુવખાઈ સાથે પરણ્યા પછી હીલુને ઘણો ગમ લાગ્યો હતો

અને તેના ગમમાં ને ગમમાં તે ગલાઈ ગઈ હતી. ત્રીજી દીકરી સુની પણ નાસિ-પાસ થયેલી હતી. તેને માટાં સાસરાં વા-સરાંમાં પરણાવવાની તેની માએ માટી માટી ઉમેદો આપેલી તે કશી પાર નહી પડયાથી તે પણ ઉમેદમાં ને ઉમેદમાં ઝુરી ગઈ હતી. અગત્ય કરીને પેસતનશાહ ચીનાઈ ઉપર ઉમેદ બાંધીને સુનીએ એક માટા શિક્ષ્યાની ધણીયાણી થવાની જોટલી આ-શાએ બાંધી તે સઘળી બંગ થઈ.

દીકરીએ આગળ લખ પગરણની જો-ડી જોડી વાતો કરવી અને હવાઈ ઉમેદો તેમના મનમાં ઉભી કરવી એ કેવું જોડું છે, તે મેહરબાઈ સમજતી નહી હતી. આપણી માતાએની માટાંમાં માટી ફિકર દીકરીએને પરણાવી નાખવા વિષેની છે — પણ તેએ એમ નથી સમજતાં કે માત્ર લખ એજ માટાંમાં માટી ઉમેદ અને નેમ નથી. આજના ફેરવાયલા વ-ખતમાં દીકરીએનાં માખાપે લખ ઉપરાંત બીજી સારી બાબતોમાં તેમનાં કુમળાં મગજને કસવાં જોઈએ અને લખ લાગ તથા તક આવે ત્યારે કરવાં જોઈએ. જે માખાપો અધીરાં પડી બચ્ચાંના મગજમાં પરણવાના તથા ધણી અને છોકરાંનાજ બ્યાલ માત્ર ભરે છે તે માખાપો બચ્ચાંને નાસિપાસીથી સામા દુખી કરે છે અને તે-વીજ દુખી થઈ જાયવાની દીકરીએ છે.

છીલુએ પાછી આવી પોતાની માને ખ-ખર કીધી કે બાવાને તો આકરે બિછાના ઉપર પોરાઢયા છે અને તેવણ સારીપેઠે ઉ-ધમાં પડેલા છે, એટલે મેહરબાઈને વધારે ધીરજ આવી. તેવજે છોકરીએને પાછી બાપની પાસે મોકલી અને પોતે પોતાની હાલત વિષે હોરમજશાહ તથા રસ્તમ સાથ વધુ વિચાર કરવા બેઠી.

“બાડાંનાં પેટામાં બેલીક મુવો અ-મારા બે દાગીના ઉચકી ગયો.” મેહરબા-ઈએ બોલાસો કાઢ્યા. “પણ હવે બીજા

માગનારાએનું કેમ કરીશું? અમેને ઘેર-માંથી કાઢાડશે ત્યારે શું કરીશું? ક્યાં જ-ઈશું? પેટ કેમ ભરશું?”

“તમારા દીકરા દીકરીએ આ વખતે તમારાં મદદગાર થવાં જોઈએ.” હોરમજ-શાહજેઠે યાદ આપી.

“અરે દીકરાએ હરવાયારે!” મેહરબા-ઈએ તો આશાજ મુકી. “ભીખુભાઈ ગ-યાછ ત્યારથી તેજે એક રૂપીયા અમેને પુ-છ્યો નથી. સાંખા તેની મદદના રૂપીયા મનચેરજ શેઠે અંછીથી મોકલ્યા. વીકાબા-ઈની તો માયને દુનિયાંની ખબર નહી મળે અને હીજુ તો હજી શિખેછ.”

“પણ આજના વખતમાં તો, બેહત, દીકરીએની રગતી કમાતી થાયછ અને મા બાપને મદદ આપેછ.” બ્યારે મેરબા-ઈએ દીકરાએ વિષે નાસીપાસી બતાવી ત્યારે હોરમજશાહજેઠે દીકરીએ વિષે તે-વણને યાદ આપી. “તમારી દીકરીએ જે કોઈ સ્કુલમાં શિખવવા જાય તો પચીસ પચાસનો પગાર લાવે.”

“શિખવવા જાય! મારી દીકરીએ કમાવા જાય! ને અમે તેથી પેટ ભરીયે! કેવી અમારી હલકાઈ!” મેહરબાઈની દીકરીએ મુદલ શિખેલી નહી હતી અને સિક્ષકપણુ ચલાવવાને તદત નાલાયક હતી. પણ તે કબૂલ કરવાને બદલે મેહરબાઈએ બાહનું પોતાની આબરુનું કાઢાડ્યું.

“નહી એમ ના બોલો મેહરબાઈ.” હોરમજશાહે સલાહ આપી. “તમારી છો-કરીએ શિખેલી કેળવાયેલી હશે. તેએ શિ-ક્ષકપણું ચલાવશે તો તમારી હાલતમાં થોડાંબી સુધારો કરશે.”

“પણ આજે માસ્ટરને ક્યાં ટોટા છે?” મેહરબાઈએ બાહનું કાઢાડ્યું. “બલા બ-લા શિખેલાએ બુખે મરેછ. બિચારા બે-હસ્તી ગાંધીભાઈ કેવા કલેવર હુતા ને તે-વણને માસ્ટરને ધંધો નહી ચાલી શક્યો, તો મારી દીકરીએનું શું વળે?”

અરી વાત એ હતી કે મેહરબાઈ એક મોટી થેડિયાની ખેરી તેને તે થેડિયાની દીકરીએ કામ કરે તે ગમતું નહીં હતું. મેહરબાઈની પોતાના ઉંચા મર્તબા વિષેની તકોબરીએ તેના મનમાં કામને માટે ધિક્કાર પેદા કીધો હતો. થેડબાવાના “ના-નલા થેડો” કામને નામેજ કહડતા હતા તે તેમની આ માએજ તેમને યિગાડ્યા હતા. “આપણે ખીજનું કામ કરનાર નહીં પણ ખીજનું કામ લેનાર” એવા ખ્યાલ આ કમઅકલ ઓરતે પોતાના દીકરાઓનાં મગજમાં ઉતાર્યો હતો અને હજી તેજ ખ્યાલથી તે પોતાની દીકરીએ કામ કરતી જોવાને નારાજ હતી.

પણ વળી મેહરબાઈની દીકરીએ શિક્ષકનું કામ ચલાવે એટલી શિખેલી ડ્યાં હતી? આલી, હીલુ, સુની, વગેરેની કેળવણીમાં ટોંગ ધણા હતા. વાંચનાર યાદ કરશે કે પેહલાં તે મેહરબાઈ દીકરીએને ઈંગ્રેજ કેળવણી આપવાનુંજ ધિક્કારતી હતી, તે સુધારાવાળાઓને ગાલ દેતી હતી; પણ ભ્યારે જોયું કે બધાંજ માખાપો દીકરીએને ઈંગ્રેજ શિખવવા લાગ્યાં છે અને જ્યો ઈંગ્રેજ નહીં શિખશે તેમનો લમમાં ઉઠાવ થવો મુશ્કેલ છે ત્યારે અરેખરી સંગીન નહીં પણ ઉપર તલેની સેજ ઈંગ્રેજ પોતાની દીકરીએને ઘેરમાં શિખવવા માંડી હતી અને લુસી જેવી લુછી ખાનગી શિક્ષક ઉપર નકામે ખર્ચ કરીને અરેખરી કેળવણીના કરતાં તેનું ડાલ વધારે ધાણું હતું. મેહરબાઈની દીકરીએ ખૂટ જાળું પેહરતી, પોલકા ને કકના બદિયાન પેહરતી, પણ તેટલામાટે તેઓ કાંઈ સુધરેલી નહીં હતી. તેમના વિચાર જંગલી, મગજ પેહમી અને ચાલચલણ સકાર સલુક વગરની હતી.

માટે તેઓ શિક્ષકપણું ચલાવવાને અશક્ત હતી અને જો તેઓ તે ચલાવા નિકળે તો તેમને કોઈ ઘેરમાં ઉભાં નહીં

રાજે એવી તે છોકરીએ હતી. અને તેટલાજ વાસતે મેહરબાઈને હોરમજરાહ-થેડની સુચના નાપસંદ હતી. પોતાની દીકરીએની ખામી સમજવાને લીધેજ મેહરબાઈ અખાડા કરતી હતી.

“પણ શિખવવાનાં નહીં તો કોઈ ખીજનું કામમાં તમારી દીકરીએને રાખો” હોરમજરાહથેડે હુજત લીધી. “મેહરબાઈ ગરીબાઈમાં શરમ કાંઈ નથી. ઉદ્યોગના કામ કરવા માટે શરમાવાની જરૂર નથી. એમ તો અમાર રસ્તમના માય ભ્યારે આગળ ગરીબી હાજતમાં હતાં ત્યારે પોતે બાહાર કામ કરવા જતાં હતાં અને ઘેરમાંની બાહારનું કામ લાવીને કરતાં હતાં.”

“કામ કરે? મારી દીકરીએ કામ કરે? ઓવારેરે એ હાજત મારી દીકરીએપરથી!” મેહરબાઈના દિલના ખરેખરા વિચાર બાહાર પડ્યા. “મારી દીકરીએને લાયકનું કામજ ડ્યાં છે?”

“લાયક કે નહીં લાયક પણ યુજરાણુને વાસ્તે જે યાય તે કરવું જોઈયે.” હોરમજરાહથેડે મેહરબાઈને કડવાં ઝેર જેવાં વચન કેહવા માંડ્યાં. “સાંધવા સીંધવાનું, દળવાછળવાનું, નહીં તો સીવવા સાંધવાનું કામ છે. આજે કેટલાં ખેરાં સીવી બરીને પોતાનું યુજરાણુ કરેછ તે તમે જાણોજ મેહરબાઈ માય?”

“આ કળયતીએ પોંહચવા કરતાં અમે બધાંજણુ મરી કાં નહીં ગયાં?” મેહરબાઈએ રડીને કહ્યું.

“જોવો મેહરબાઈ, તમારી હાજત અરેખર સુધારવાના હોવ તો મારી સલાહ માનો” થેડે સમજાવતી ચાલુ રાખી. “જો તમે તમારા દીકરા દીકરીએને કામે લગાડી યુજરાણુ થોધી લેવાને કબૂલ થાવો તો તમારાં ખર્ચાં કામે લાગે ત્યાં મુધી હું તમોને દરરોજના તમારા ખર્ચાંનું આપવાને કબૂલ થાઉં. તમારી હાજત સુધારવાની તમે મારી સલાહ પુછો અને

મદદ માગોછ, તો મને એજ રસતો મુ-
જેછ. તમે એક નાના ઘેરમાં રહેા, તમારા
દીકરા દીકરીઓને કામમાં નાખો, અને
હું તેટલો વખત તમોને પગાર આપતો
કરી તમારાં ઘેરનું ભાડું તથા ખીજે ગુ-
જરાણુ જેટલો ખર્ચ આપીશ. તમોને સદા-
કાલ એ મદદ ચાલું રાખવી એ ઠોઠ લ-
ખપતિથીખી નહી અને, અને તેવી હરા-
મખોરી વાજખી પણ નહી ગણાય, પણ
તમારે કુટુંબ મેહનત કરીને પેટ ભરી રાંધે
તેટલી મુદતે અને તેટલીજ શરતે હું તમોને
દર મહીને રૂ૧૦૦ નો પગાર કબૂલ થાઉંછું.”

આ કેવી રાખાવત ! કેવી કીમતી મદદ !
મેહરબાઈને તે ગમતી હતી પણ તેતો મુ-
કતની લેવા ગમતી હતી અને દીકરા દી-
કરીઓને કામમાં નાખવાની શરત તેને
ઘણી અણગમતી હતી. પણ એકદમ
ના કેમ પડાય ? તેણે કબૂલાત આપી કે
મનચેરજી શેઠ સાથ વાત કરીને કાલે જ-
વાખ દેવો. અને હોરમજશાહ તથા રસ્તમ
હવે જવા નિકળ્યા.

“પણ, મેહરબાઈ આ નવી વાત મેં શી

સાંભળીછ ?” હોરમજશાહ શેઠ ખારણા મુ-
ઘી ગયલા અચ્ચુચ વાદ આચ્ચાથી પુછ-
વાને પાછા ફર્યા. “શેઠખાવા તમારા બે-
હસ્તી રસ્તમજી કુખારાના વીજ વિષે એ
શું બકેછ ? મરનારે શું પોતાની દાલતનો
અડવો ભાગ ડરવા કહ્યો તો અને તે
ભાગ એમનો એમ ગુમાસ્તાના ગાંધીને
આપવા કહ્યો તો ?”

“ઓ વાપ ! એ શું મનચેરજી બોલ્યા
કે ? ત્યારે એખી બિદ કહી દીધો કે ? મરે
રે ! મનચેરજીની શુધ ક્યાં ગઈ ? હવે
તો એવણુ બધુંજ વીસરી જવા લાગાંછ
ને બધું કહી દેવા લાગાંછ ! મરે રે ! અ-
મારા એ તે કેવા અભાગ્યા ગ્રેહ બેઠા !”

મેહરબાઈએ ખરેખરે જવાખ આપવા-
ને બદલે આમ ઢોંગધતુરા કરીને જવાખ
ઉડાવ્યો. પણ હોરમજશાહ શેઠની તો ખા-
તરી થઈ કે રસ્તમજી કુખારાના વીજ વિષે
શેઠખાવા જે બોલ્યા તે ખરું હતું ; અને
એક માટા શેઠિયાના એક જીના અપરા-
ધની આ નવી શોધ કરીને તેવણુ પોતાના
જમાઈ સાથ ઘેર ગયા.

પ્રકરણ ૨૧૦ મું.

“ધી હોરમજશાહ મીકાનિક્ષ ઇનસ્ટીટ્યુટ.”

પરેલમાં કમખખત “શેઠખાવા” ને ઘેર
તેના માઠા હાલ નજરે જોઈને તથા મેહ-
રબાઈને ઘણોક દિલાસો દઈને હોરમજશાહ
શેઠ પોતાની ગાડી પાછળ રાખીને પોતાના
જમાઈ તથા ભાગિયાની સાથે વાંદરે જવા
સાંરે પગે ચાલતા નિકળ્યા.

દરવાજાની બાહાર તેમને વીકાબાઈ મ-
ખ્યો. બ્યારથી તેને પોતાની નોકરીએથી
કાઠાડી મેખ્યો હતો, ત્યારથી હોરમજશાહ
શેઠે એ “નાન્લાશેઠ” ને જોયો નહી હતો—
ખરાખર બોલીયે તો વીકાબાઈ પોતાનો
આગલા શેઠની નજર ચુકાવી તેવણુથી દૂર

નહાસતો હતો. આજેખી તે શેઠને જો-
ઈને નહાસવા જતો હતો, પણ વીકા દર-
વાજામાં પેસતાં અને શેઠ બાહાર નિકળતાં
તેમ્મો ઘણા અચ્ચુચ મોહડ મોહડું મળી
ગયા અને વીકાથી નહસી રાકારું નહી.

રસ્તમ જે શેઠનો હાથ પોતાની બગ-
લમાં લઈ તેમની બાજુએ ચાલતો તે
અને તેના આ એક વખતના માતખર
સગા વચે કેટલો તકાવત ! એક કદમાં
શેઠનાં કરતાં પણ જોયો અને કાઠીથી તે-
વણુનાં કરતાં ખીલેલો, પોહલી પેશાની અ-
ને ફરાખ શીતાનો, તનદરેસ્ત અને આ-

મુદ્રા, ગોલાખી એહરાનો અને હસ્તાં મુ-
ખનો જીવાન હતો, જેની રેશન આ-
ખોમાં આકલમંદીનું તૂર અને ચાલાકીનું
તેજ પ્રકાશનું હતું. ખીજે તેના કરતાં
ઉંચો પણ દરીદ્રિતાથી દબાઈ ગયેલો, વ-
ધારે ખુબસુરત પણ કુછંદોથી બદસુરત
બનેલો, શિકા અને સોહરાયલો, મેલો અને
બખી આધિજા જેવો, સકાર કે સોજ સ-
લુક વગરનો દેખાતો હતો; અને કેળવણી,
ચાલાકી, મીઠાસ, માયા, બલમણસાધ યા
ખીજ બલા યુજો તો એહરાપર અમસ્થા
બાહારથી દેખાતા પણ નહીં હતા. “જે
દીઠા નહીં મરે તેના માસ્થા શું મરે?”

વીકાબાઈએ હોરમજશાહ શેઠને જોતાં-
વાર માત્ર સલામ કીધી, પણ તેવજો પો-
તાનો હાથ તેના જીના હરીફ રસ્તમની
બગલમાં આપેલો હતો તેના તરફતો વીકા-
બાઈએ છુપ્યા ડાલા કકડાવ્યા. “કેમ વી-
કાજી કેમ છે?” શેઠે આગલી પાછલી સ-
ધલી બુલી જઈને સાફ દિલથી પુછ્યું.
“સારી પેઠે સાહેબ” એટલોજ એ કંગાળ
છોકરાનો જવાબ હતો, જે આખીને તે પા-
ધરજ પોતાના બંગલામાં પેઠો, અને “ક-
મખખત છોકરાઓ, અગરજો પોતાના મા-
બાપને માથે આમ બોલો થઈ પડવાના
હતા તો આ દુનિયામાં અવતર્યાજ શું
કરવાને?” એટલુંજ બડબડીને હોરમજ-
શાહ શેઠે દાદરના રસ્તા બણીથી આગળ
ચાલવા માંડ્યું.

વાત કરતા કરતા તેઓ દાદરના પારસી
મોહલા ઉપર આપ્યા. અને શો અજા-
યબ ફેરફાર? દાદરનો આગલો પારસી મો-
હલો એજ કે? ત્યાં પેલો કોપરબરાસનો
કાવલો અને જીવખાયાંની જરી રેહતાં—
ત્યાં એક બાપ પોતાનાં બચ્ચાંને મરતે-
એલાહી મારતો અને ત્યાં એક ધણી પો-
તાની ધણીયાણીને છાકટપણામાં તરેહવાર
બાંડતો—ત્યાં મોઠાંઓ નિંદા અને ગાળ-
ગલોચીમાં વખત યુજારતાં અને ત્યાં
નાનાંઓ કચરા અને ધૂલ મટોડાંમાં ર-

મતાં હતાં—તે પારસી મોહલો એજ કે?
આજે તેમાં એટલો ફેરફાર થઈ ગયો કે
હોરમજશાહ શેઠ જાણે કે આજખી પણ
સાધ્યા નહીં.

તેવણ વાલકેધર જઈ રહ્યા પછી આ રસ્તે
ધણા કમ આવતા હતા. રસ્તમની મુલાકાતો
પણ અંહી ધણી આછી થઈ હતી. તે શેઠનો
બાગિયો થયા પછી પોતાની સ્થાપેલી “દાદર
સભા” માં આવવાને તેની ગમે એટલી આ-
યશ છતાં તેને આગળના જેટલો વખત ક્યાં
મળતો હતો? પરણ્યા પછી તો વળી રસ્ત-
મના વખતમાં એક જણ ખીજને બાગ
પડ્યો હતો. પણ જે ફેરફાર આ પારસી
વાડમાં થયોછે તે રસ્તમના અને તેની
આ સભાના પ્રતાપ હતા તે કોણ ના પા-
ડશે? નામ ત્યારે એટલુંજ કે તેણે તેઓને
એક મળવાનું ઠેકાણું કરી આપ્યું, પણ તેમાં
કેટલીબધી કેળવણી, કેટલો બધો સુધારો,
કેટલોબધો ફેરફાર સમાયલો છે! મળવાનું
એક સાઈં ઠેકાણું થયું તો પછી પેહલાં તો
અરાખ ઠેકાણે તેમનું જવાનું દૂર થયું. મળ-
વાનું એક ઠેકાણું માળ્યું તો ત્યાં ઠાંઈ સા-
રીજ રીતે મળવાનો શોખ થયો, તે ઉપ-
રથી વાંચવાનો શોખ થયો; તે ઉપરથી સાઈં
સાઈં જોવા કરવાનો શોખ થયો, તે ઉપ-
રથી લોકોની નજર ઉઘડી અને તેઓ
સાઈં નરસું પિછાણતાં શિખ્યાં. મોહલેદારો
વાંચતાં લખતાં, મળતાં ભેટતાં થયાં કે
તેમાંથી તેઓ વર્તમાન પત્રો વાંચતાં થયાં,
તે ઉપરથી વળી તેમને જાહેર બનાવો અને
ખબર અંતરોનો શોખ થયો અને આસ્તે
આસ્તે તેઓ જાહેર ચર્ચાઓમાં બાગ લેતાં
થયાં. અને એકવાર જાહેર બાબતોનો
શોખ લાગ્યો તો પછી તે કાંઈ જાય કે?
જાણજે કે તે શોખ વધ્યો જવાનો; અને
જાહેર બાબતોનો શોખ વધ્યો કે ખાનગી
બધીઓનો નારા થયો એમ જાણવું.

આ સમયે કોણથી થયું? રસ્તમથી,
તેની “દાદર સભા” થી થયું. હોરમજ

સાહ શેઠ પેહલાં તો દાદર ઉપરના આ પારસીવાડના સફાઈદાર દેખાવથીજ અચરત થયા. આગળ તો એ એક ઉકરડો હતો—ધૂલ, કચરો, કિચલ, દુર્ગંધ,—મુફ્ફેશી, પાયામાલી, ગરીબી, ખરાબી—તુફાન, મસ્તી, ગાલાગાલી—આ મોહલાની એકવાર ધ્યાણીઓ હતી. મોહલાની ખરાબ ગલીઓ તેઓ પોતે અટકાવવા લાગ્યાં અને સરકારના માણસો જે ગલીઓ ચલાવ્યા કરતા તે “દાદર સભા” એ ફરિયાદો કરીને સુધરાવી. આજે મોહલા સફાઈદાર થયેછે એટલુંજ નહીં પણ ઘેરે સફાઈદાર થયાંછે. મરઘાનાં પીંજરાં અને બકરાંની લીડીને બદલે, આજે કોઈ ઘેરના ઓટલા ઉપર ફૂલનાં ફૂડાં અને કોઈ ઘેરની બારીએ સાદા પડદા ગોઠવેલાંછે. આજે કોઈ ઘેરમાંથી કાનસટ્ટીનાની નાની વાજાંની પેટી વાગેછે અને ઘણાં ખરાં ઘેરોમાં બચ્ચાંઓ શિખવા ખેડેલાંછે. ઓટલા નાના મોહલામાં બે પીઠાં હતાં તે નિકળી ગયાંછે અને તેને બદલે અરદેશિર ધરાનીનું દુકાન જે નાનું અને કંગાલ હતું તે બે ગાલાનું એક “યુરોપ શાપ” થયુંછે.

“દાદર સભા” ની આપણે છેલીવાર ખબર લીધી હતી ત્યારે એ સભાનું કામ એટલું વધી ગયલું આપણે જોયું હતું કે તેને માટે જગ્યા ધણી ન્હાની હોવાથી રસ્તમને આપણે મુજતો જોયો હતો. નાયગામના રસ્તા ઉપરના બાણાભાઈવાળો બંગલો રસ્તમને ભાડે લેવા ધારેલો હતો, પણ તે ભાડું ધણું વધારે હતું; અને રસ્તમને હોરમજશાહશેઠ આગળ તે વિષે સભાનું અસક્તપણું બતાવ્યાથી શેઠે તે ભાડું પોતે માથે લઈ એ બંગલો રસ્તમને લેવા કહ્યો હતો.

ત્યારપછી સભાનું કામ ધણું વધી ગયું. હોરમજશાહ શેઠે તે બંગલો વેચતો લઈ “દાદર સભા” ને બિટ આપ્યો—એટલે એ શુભ કામનો બધુકનો પાયો નખાવ્યો. ભાડાંના રૂપિયા બચ્યા તે મકાનને વધારે શણગારવામાં ખર્ચાયા, અને તે શણગાર

શું? ચોપડીઓ, બુક કેસો, ટેબલો, નકસાઓ, વિદ્યાના યંત્રો, અખતરા કરવાના ઓળરો, દૂબિન, સુક્ષ્મદર્શક યંત્ર, ઈત્યાદી, જેથી સભામાં આવવાનું ખેંચાણ ધણું વધ્યું હતું. “દાદર સભા” ના મેમબરોએ પોતાના આ મકાનને “હોરમજશાહ મિકાનીક્ષ ઈનસ્ટીટ્યુટ” નું નામ આપ્યું હતું અને રસ્તમને પોતાની આગલી ધારણા પ્રમાણે પોતાના સાળા જંહગીર લંગડાને અંતે એટલો સુધારો કે તે આ સભાને આગળની પેઠે હસ્તો બંધ પડી તેના કામમાં ઉલટથી ભાગ લેવા લાગ્યો. “હોરમજશાહ મિકાનીક્ષ હાલ” નો તે સેક્રેટરી થયો અને તે વખતથી સભાનું કામ વધારે આગળ ચાલ્યું.

સભાનાં મકાનની બાહાર એક કંપાઉંડ હતો તેમાં એક નાનો પણ ખુશનુમા બાગ બનાવ્યો હતો અને તેમાં મોહલાના બચ્ચાંઓ રમવાને આવતાં હતાં, જેઓને માટે એક નાની કસરતશાળા બનાવી દોરડાં અને હીચકા અને ખીજી રમતો તૈયાર રાખેલી હતી તે ઉપર દરરોજ તેઓ ખેલતાં હતાં. મોહલામાં સભાની અરજ ઉપરથી મ્યુનિસિપાલિટીએ પાણી સિપાવવા માંડ્યું હતું તથા ગ્યાસના ફાણસો મોહલાને છોડે મુક્યાં હતાં. આ સઘળો ફરકાર હોરમજશાહ શેઠને ધણો નવો લાગ્યો અને તેવણે રસ્તમની સાથે કરતાં હરતાં જરા મોહલામાં ડાકિયું કરવાની મરજી બતાવી.

મોહલાના નાકા ઉપરજ દીની ડાહીનું ઘર હતું, કે જે પોતાના નાના ઓટલા ઉપર ખેડેલી હતી, પણ આગળનાં કરતાં જુદીજ રીતે ખેડેલી હતી. આગળ ધણા ખરાં બેરાં બારણે સાડી વગર ખેસતાં હતાં—હમણા તેઓએ સાડી પેહરીને ખેસવા માંડ્યું હતું અને દીની ડાહીખી સાડી સાથે હતી. પણ તેની પછવાડે વળી જીવખાયાંની જરી ઉભેલી હતી તેના હાથમાં એક બચ્ચું હતું. તે દીની ડાહીનું બાળક હતું, કાંકે આપણે તેને આગળ જોયા પછી

દીની પરણી ચુકી હતી. પરણ્યા પછી દીનીએ પોતાના બાઈ કાવસજી કાંદાવાળાને છોડી જવા આહુ નહી, પણ તેના ઘેરમાંથી “દાદર સબા” ખાલી કરી જવા પછી ઘણી જગ્યા ફાજલ પડી માટે દીની ડાહી પોતાના વર સાથે એ ઘેરમાં જ રહી, કે જેથી કાવસજીનું ઘર સચવાયું અને વળી દીની ડાહીએ નાનું બાડું આપતું કીધાથી કાવસજી કાંદાવાળાના ઘેરમાં થોડાક પૈસા આવતા થયા હતા.

દીની હોરમજાહશેઠને પોતાના મોહલામાં લાંબી મુદતે જોવાથી અચરત થઈ અને ઝડપમાં તેઓને આવકાર દેતી ઉભી થઈ. “આવોજી, આવો મહે” આમ બોલીને ઉઠતાં જ તે પોતાના બાઈને હાંક મારવા લાગી કે “કાવસજી, કાવસજી, આપણા શેઠ આપ્યા.” શેઠનું નામ સાંભળતાં જ કાવસજી, જે આજે હોરમજાહ શેઠના કારખાનામાં છુટી રહેવાથી ઘેરમાં જ રહેલો હતો તે તાબડતોબ ખાહાર નિકળી આવ્યો. શેઠના કેથે પણ કરવાનો વિચાર નહી હતો, પણ દીનીની અરજ ઉપરથી તેવણુ આટલા ઉપર જઈ બેઠા અને ખખર અંતર પુછતાં તેવણુ પેહલી જ વાર દીની તો પરણીને સુખી થવા વિષે જાણ્યું.

જીવખાયાંની જરી દીનીના ઘરમાં ચાકરીએ રહેલી હતી. તેના બાપ ઘણો દારૂ પીધાથી ધુનરી થઈને ઘેરમાં પડ્યો હતો અને તેઓને કમાણી કાંઈ નહી રહેવાથી જરીને માટે તેઓ કાંઈ ચાકરી શોધતાં હતાં તેટલામાં જ દીનીએ પરણીને નવું ઘેર માંડ્યાથી જરીને તેની ચાકરીમાં બચ્ચાં રમાડવા રાખી હતી કે જેથી તે લગાર કરીને ઘેરમાં રહે અને એ પૈસાથી માખાપને મદદ લાગે. પણ દીનીએ રસ્તમના સવાલના જવાબમાં કહ્યું તેમ જીવખાયાંની જરી હવે તદ્દન સુધરી ગઈ હતી. પેલા મરનાર અડબાઈ સાથેની આગલી બૂલ પછી તેને પુરેપુરો પસતાવો થયો

હતો અને તેણે પોતાની ચાલ એવી સુધારી નાખી હતી કે આખા મોહલામાં તેનાં વખાણુ થતાં હતાં.

જરીના ઘેરમાંથી નિકળીને રસ્તમ સાથે આખો મોહલો પસાર કરી શેઠ નાયગામના રસ્તા ઉપર આવ્યા. કાવસજી કાંદાવાળો શેઠની સાથે રહ્યો અને દીની તેવણુને મોહલાના છેડા વેર મુકવા આવી. રસ્તમે ખીજ દિવસને માટે દીની ડાહીને પોતાને ત્યાં આવવાનું તેડું દીધું. તે બોલ્યા કે “દીનબાઈ, મારી બૈયર આઈ તમેને મળવા કાજે ઘણીવાર બોલી રહીજી, તમે કાલે આવો તો ઘણી મેહરબાની.”

“હુંતો ખુશીથી આવતે, બાવા રસ્તમ” દીનીએ નાસિપાસીથી જવાબ દીધો, “અને હું પણ આઈમાયને જોવા તથા મળવાની ઘણી ખાપશ રાખુંજી, પણ હું હવે આગળના જેવી એકલી રહી નથી તે? મારા હાથમાંના મુકીને હું કેમ આવું?”

“તેનું શું બુચાને જરી તપાસશે.” રસ્તમે બોલસ કીધી, “બચ્ચાંના મા થયાં વાસતે ખાહાર આવશે જશે નહી કે?”

“મારો તો જીવ નહી માને બાપા” દીની જરીના હાથમાંથી પોતાના બાળકને પ્હાલથી લઈને બોલી. “આ મસ્તાન છોકરો માને એક ઘડી વીહલી નહી મેળતે. રસ્તમ શેઠ, બચ્ચાંની વાત તમે હજી નહી સમજો.”

“આવેજી, દીનબાઈ, હવે તે વખત નજીક આવેજી” હોરમજાહ શેઠ ટાહુકો પુચ્છ્યો. “બચ્ચાંનો અનુભવ રસ્તમને થોડા વખતમાં મળશે.”

અંતે દીનીએ રસ્તમનું નાનું કબૂલ રાખ્યું. રસ્તમે તેને માટે કાલે ગાડી મોકલવા કહી અને એવું પણ ઈચ્છ્યું કે સારી-પેટ રહેવાને બંતી આવે માટે દીનીએ પોતાના બુચાને લઈને આવવું તથા તેને રમાડવા સાથે જીવખાયાંની જરીને પણ સાથે લેતી આવવું.

“હાનરેખલ હોરમજશાહ.”

હવે તેઓ આખો મોહલો પસાર કરી ગયા. એજ મોહલામાંથી આગળ ગુલી “ગરીબ” અરદેસર ઈરાણીની દુકાન ઉપર ખરીદી કરવા આવતી ત્યારે એજ મોહલાદારે તેની કેવી મજબ અને નિંદા કરતાં હતાં. આજે તેજ ગુલીના દીકરા વિષે તેઓમાં એટલું માન છે કે તેઓ તેને જોતાંવાર ગાયા તેના ઉપર ફીદા થાયછે. પણ આજની સાંજે વળી રસ્તમની સાથે તેના સસરાને જોઈને તેઓ વધારે મજ થયાં. જેઓએ જાણ્યું તેઓ સઘલાં આ સસરા જમાઈને જોવા ઓઢલાની બાહાર નિકળ્યાં અને ધણા જાણની કુવા તથા આશિર્વાદ હાંસલ કરતા તેઓ નાયગામના રસ્તા ઉપર “મિકાનીક્ષ ઈનસ્ટીટ્યુટ”ના મકાન બહારી ચાલ્યા.

ત્યાં વળી શેઠને જોઈને સર્વ મેમબરો થોડા અચરત થયા નહી. તેજ દાહડે હોરમજશાહ શેઠ શરીફ થયા તેની ખુશાલીમાં પોતાના મુરખીને એક માનપત્ર આપવાની તેઓ માત કરતા હતા તેટલામાંજ તેવણને પોતા વચે જોઈને તેઓ અચરત થઈ ગયા. અને જે માન તેઓ શેઠને એક અમુક ડરાવેલે વખતે આપવાના હતા તે તેઓએ ત્યાંજ આપી દીધું. એટલે કે તેવણને “હુરે!” ના પોકારો સાથે આવકાર દીધો અને પોતાને કરાં પણ વધુ માનની હીલચાલ પોતે અચખુચ આવી લાગીને તેવણે ખંધ પાડી તથા સઘળી હવે પછી થવાની ધામધૂમને સામી અટકાવી.

પણ એક વર્ષે હોરમજશાહ શેઠ પોતાનું જે માન અટકાવ્યું તે ખીજે વર્ષે તેઓ ઉપર ખમણા જોરા સાથે આવી પડ્યું. સરકારની પસંદગીથી તેઓ એક વર્ષ શરીફ થયા તો ખીજે વર્ષે કાઉન્સીલના મે-

મબર થયા; અને તેવણ આવાં મોઠાં મનને એટલા તો લાયક હતા કે પ્રજામાં તેથી આગલાં વર્ષ કરતાં જુઆદા ખુશાલી ફેલાઈ, અને હાનરેખલ હોરમજશાહને માન આપનારા તથા ચાહનારાઓનો આગલાં વર્ષનો દબાઈ ગયલાં જોસનો ઉબરો નવેસરથી સજીવણ થઈ નિકળ્યો.

પારસી પ્રજા ઉપર, અગત્ય કરીને ગરીબ વર્ગો ઉપર શેઠ હોરમજશાહના ઉપકારો થોડા નહી હતા. માટે કાઉન્સીલના મેમબર દાખલની તેવણની નેમણુકને માટે ખુશાલી ખતાવવા સાંજે “મિકાનીક્ષ ઈન્સ્ટીટ્યુટ” વાળાં મકાનમાં એક સભા મળી, જે તેમને “ચાહનારા તથા માન આપનારાઓ” ની સભા બોલાવી હતી, પણ લગભગ આખી પારસી કોમની જાહેર સભા તે થઈ પડી હતી.

શેઠ હોરમજશાહના દુશ્મનો થોડાજ હતા—કોઈ દુશ્મન નહી હતા એમ કે-હવું તો અલખતાં સહરાગાત બરેલું ઠરે, કાંકે એક સાચો, સુધો, અને સ્વતંત્ર શે-હરી ગમે એટલો બલો અને પરાંપકારી હોય તોપણ તેના દુશ્મનો તો હોય-છેજ—પણ જેટલા સમજી માણસો હતા તે સઘળા તેવણના દોસ્તો હતા અથવા જેઓ એક વખત દુશ્મન હતા તેઓ દુશ્મની લગભગ ભૂલી ગયા હતા; અને એ રીતે હોરમજશાહ શેઠના માનની સભા ધણી મોટી થઈ હતી.

તે સભામાં તેઓને એક જાહેર માનપત્ર સાથે જીયાફત આપવાનો ડરાવ થયો. તે જીયાફત મોટા દબદબા સાથે બરાઈ જેમાં સર જમશેદજી જીજીબાઈ બેરોનેટ જેઓ એવા પ્રસંગોને સદા શોભા આપેછે, તેઓ ટેબલના “હેડ” પર સર્નશીન દા-

અમ બિરાજ્યા, અને તેવણે આંહી હા-
નરખ હોરમજશાહ શેઠની સલામતી
“હીપ, હીપ, હુરર” ના જોશથી સરાયની
સંગાથે નોશ કરવામાં આવી.

આ સર્વ બાબતનો, કોઈ વાંચનાર પુ-
છશે કે, “ગુલી ગરીબની” વર્તન શે
સંબંધ? આ સંબંધ દેખાડવો મુશ્કેલ
નથી. જોઈએ હોરમજશાહ શેઠનો માન-
મર્તબો વધતો હતો તેટલી આપણી ગુલીની
ઈજત અને આપર વધતી હતી. અગત્ય
કરીને હોરમજશાહ શેઠના ભાગિયા અને
જમાઈ દાખલ આપણા રસ્તમની વાપ-
વાખી અને વિખ્યાતિનો વધારો એ શેઠના
પોતાના દીકરા કરતાં વધારે હતો. લોકો જા-
હીર લંગડાને પિછાણતાં નહીં હતાં તે-
ટલાં રસ્તમને પિછાણતાં થયાં. જાહીરને
તે વિષે કશી અદેખાઈ લાગતી નહીં હતી.
પોતાના ખંનેવી અને તેના ભાઈઓની આપ-
રથી જાહીર ખરાં દિલથી ખુશી થતો હતો
અને આ એક વખતના “ગરીબ” ભા-
ઈઓ તથા તેમની “ગરીબ” માને આ-
ગળ પાડવા જાહીર પોતાને આમખા પ-
છાત રેહવા દેતો હતો.

જેમ હોરમજશાહ શેઠથી રસ્તમની તેમ
રસ્તમથી હોરમજશાહ શેઠની આપરમાં
અરસપરસનો વધારો થતો ચાલ્યો હતો.
રસ્તમે અગત્ય કરીને પોતાના કારખાનાનું
કામ બોહલું વધારી નાખ્યું. તેમાં ઘણી
નવી જાતની બનાવટો દાખલ કીધી, તેમાં
ઘણા નવાં ગરીબોને રોજીએ લગાડ્યાં,
તેમાં ઘણો વેપાર ખીલ્યો અને તે વેપા-
રમાં રસ્તમે કારખાનાની પેદાસને ઘણી
વધારી, તે તેના કારખાનાની અંદર અને
બાહાર તેની મુખ્ય કીર્તિ થઈ પડી.

છેલાં જે વર્ષનાં અરસામાં વળી રસ્તમના
ભાઈઓની આપર કાંઈ થોડી વધી નહીં.
સોહરાય અમદાવાદ અને ખીજા જીલા-
ઓમાં ખારિસ્ટર દાખલ એટલો ફતેહમંદ
થયો કે પછી મુંબઈમાં ધંધો ચલાવવાની

તેને હિમત વધી, અને ગુલીએ પોતાના
દીકરાને પોતાની આંખો આગળ રાખતાં
અગર બાહાર ગામ કરતાં મુંબઈમાં તેની
આવક ઓછી થાયતો તેટલો પૈસાનો ભાગ
વટીક પસંદ કીધો. પણ તેટલોખી ભાગ
આપવાની ગુલીને અગત્ય રહી નહીં. સો-
હરાય ખારિસ્ટર દાખલ મુંબઈમાં રહ્યો તો
રહ્યો પણ વળી વધારે કમાતો થયો. જે
મોટા મુકદમામાં તેણે ફતેહની પકી વકી
રાખેલી, તેમાં તે ફતેહ પામ્યો કે પછી
તેની ખીજા ફતેહોનો તેમાંથી રસ્તો થયો.
તે જડનેની સાખાસી પામ્યો અને થોડા
મહીનામાં અચ્છત્ર ઊગતા સૂર્ય પેઠે એ
નવો ખારિસ્ટર ખારમાં દોપો નિકળ્યો.

ખરજે પોતાના વિદ્યાના ખેત્રમાં ઓછો
ખીલી નિકળ્યો નહીં. જે વર્ષમાં હોરમ-
જશાહ શેઠની અને તેવણના જમાઈની
ફતેહ કીર્તિની નોક ઉપર ચહડી તેજ વ-
ર્ષનો દાખલો લખ્યે તો ખરજેની ફતેહ કાંઈ
પછાત પડી નથી, તેનો એક મતપરંદ દા-
ખલો તેજ વર્ષમાં બન્યો. ધંધે લાગવા
પછી ધંધાની અને પરણ્યા પછી સંસારી
રોકાણોને લીધે “દાદર સભા” માં રસ્ત-
મનું ધ્યાન ઓછું થયું, પણ ત્યાં તેની બ-
દલીએ મેહનત કરવા રસ્તમના ભાઈઓએ
રસ્તમની એ જગ્યા લીધી હતી અને તે
ભાઈઓમાં વળી મુખ્ય ખરજે હતો. ખ-
રજે એક અઝો બોલનાર, વિદ્વાન અખ-
તરા કરનાર, અને ચાલાક બાપણ કર્તા
નિવડ્યો હતો. તેણે “હોરમજશાહ મિ-
કાનીક્ષ હનસ્વીટયુટ” માં રશાયણ રાસ્ટ્ર,
વીજળી, અને શુક્ષ્મદર્શક ચંત્ર વિષે કરેલાં
બાપણો એવાં તો વખણાતાં હતાં કે તે
સાંભળવા દૂરથી લોકો આવતાં હતાં.

આસતે આસતે આ બાપણોની વિ-
ખ્યાતી વધી ગઈ, તે અંહીવર કે ધંધેજી
વર્તમાવ પત્રોમાં છપાયલાં લખાણો ઉપ-
રથી મુંબઈના ગવરનરનું તે ઉપર ધ્યાન
ખેંચાયું. અને તેની એમ કે ગવરનર જે

પરેલ રહેતો હતો તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે પરેલ જેવા તેની પડારના જીલામાંજ આવું એક મચેલું ખાતું સ્થાપેલું છે, અને તેમાં આવાં સરસ બાષણો થાય છે, તેની આજસુધી અખર પણ નહીં હતી, એટલું એકમાર્ગપણે તે કામ ચાલતું હતું.

પોતાની આ અચરતી એકવાર ગવરનરે હોરમજશાહશેઠ સાથે વાત કરતાં જણાવી અને બ્યારે હોરમજશાહથી તે નામદારે જાણ્યું કે આ અરજી, જેના બાષણોની ગામમાં આટલી તારીફ હતી, તે તે આ શેઠના જમાઈ રસ્તમનો ભાઈ હતો અને તે ત્રણડે ભાઈઓ ઘણી મુશ્કેલીમાં ભુજે મરતાંની હાલત ઉપરથી પોતાની માની કે-ળવણીથી અને પોતાના ઉદ્યોગથી વધીને આમ મોટા થયા હતા, ત્યારે ગવરનરની

અચરતી એટલી તો પાર વનતી થઈ કે તે નામદારે “હોરમજશાહ મિકાનીક્ષ ઇન્સ્ટીટ્યુટ” માં હાજર થવા અને અરજીનું બાષણ સાંભળવાની પોતે આયશ ખતાવી.

ગવરનરની આ આયશ હોરમજશાહ-શેઠની તજવીજથી તુર્ત પાર પડી. એમાં શેઠની શોભા હતી, કાંકે આ ખાતાંને શે-ઠનું નામ આપેલું હતું, તેવણનો દીકરો તેના સેક્રેટરી હતો અને તેવણનો જમાઈ એ ખાતાંનો સ્થાપનાર હતો. પણ શેઠે એ ખાતાંમાં ગવરનરને નોતરવામાં પોતાની શોભા કરતાં ગુલી “ગરીબ” ના દીકરા-ઓને આગળ વધારવાની એક અછી તક મળેલી જોઈ અને તે ઉપરથી પોતાના ક-રતાં અરજીના બલોને માટે શેઠે આ ગોઠ-વણ વધારે પાર પાડી.

પ્રકરણ ૧૧૨ મું.

પચીસ વર્ષ પછી પરણવાનો વાયદો.

“હોરમજશાહ મિકાનીક્ષ ઇન્સ્ટીટ્યુટ”—આપણી જુની, નાની ગરીબડી “દાદર સભા”—સાથની ગવરનરની મુલાકાત ધા-મધૂમ સાથે પસાર થઈ. તે દાહાડનો સભાનો સઘળો અર્થ માતખર “ગુલી ગ-રીબ” આપ્યો. અરજીએ “લીજી” વિષે ઘણાજ રજિયામણા અખતરાઓ સાથે બા-ષણ કીધું; અને તે બાષણથી પોતાને ઉ-પજેલી ખુશાલીના પુરાવામાં નામદાર ગવ-રનરે પોતે બાષણ કર્તાનો ઉપકાર માન-વાની દરખાસ્ત અરજીની અને તેના ભાઈ-ઓની બેહદ તારીફ સાથે કીધી.

આ સભામાં ગુલી પોતે હાજર હતી અને આ વિદ્વાન બાષણકર્તાની મા દા-ખલ, વખણાયલા ખારિસ્ટર સોહરાખની મા દાખલ, નામીઆ કારખાનાવાળા રસ્ત-મની મા દાખલ, અને છેલ્લે હાનરેબલ હોરમજશાહ શેઠની વેહવાણ દાખલ શેઠે

“ગુલી ગરીબ” ની ઓળખાણ ગવરનર સાથે કરાવી. ગવરનરે ગુલીના બલો ગુણો ઉ-પર આફરીન કીધી અને આવા નામીઆ દીકરાઓની મા થવા માટે તેને મુખારક-બાદી આપી. ગુલીનો હરખ પોતાને અને પોતાના દીકરાઓને આ માન મળવા ઉ-પર નહીં ઉપજ્યો તેટલો તેમની કેળવ-ણીમાં મળેલી ફતેહને માટે ઉપજ્યો. અર-જીનું બાષણ ગુલીએ બારી અજાયબીમાં ગરક જઈને સાંભળ્યું. ખારિસ્ટર દાખ-લના સોહરાખના બાષણની ઘણી સ્તુતિ થતી હતી, પણ તે બાષણો સાંભળવા ગુલીથી કોઈમાં જવાતું નહીં હતું. અરજીનું આ બાષણ તો ગુલીને કાનેકાન સાંભળવાનો સંતોષ થયો હતો.

આખું પરેલ, મેહમ અને નાથગામ જાણેકે બાષણ સાંભળવા ઉતરી પડ્યું હતું. “માસી દાસી” વટીક પોતાના બાષ

જન્મમાં પેહલીજવાર એક “મીઠિત” માં હાજર થઈ હતી અને તે તો અચરતીમાં ઉધાઈને દીગમૂઠ થઈ હતી. તે ઘેર જતાં જતાં ગુલી આગળ બોલી તેમ “કોણ જાણે કોણે તારા દીકરાને એટલીબધી અકલ આપી હશે? એ જીભરાયો એટલુંબધું ક્યાંથી શિખ્યો હશે? વિજળીના આ બધા તમાશો એને કોણે શિખ્યો હશે? બેનું તો આટલું, ને તેમાં આટલું બધું સમાઈ કેમ હશે?” ગુલીનો જવાબ એટલોજ હતો કે “એ સઘઈ બાદાએ કીધું, અને તેથી દાદર હોરમજના આપણે સુકરાના કરવાના છે?”

તે દાહડાથી ગુલીના ત્રણડે દીકરાએની જાહેર દીપક વધારે પ્રકાશિત થઈ. નામદાર ગવરનરે જતી વખત ગુલીને અને તેના દીકરાએને પોતાને ત્યાંની એક પાર્ટીનું મોહડે મોહડું ઈજન કીધું અને તે પાર્ટીને દાહડે ગુલી “ગરીબ” પોતાના આવિદના માત્ર પછી ગોયા પેહલીજવાર મિજલશેમાં આવતી જતી થઈ. તેણે પોતાના આવિદના ગોયા શોક સુક્યો—તો જોકે તે કાંઈ શોકના ખોટા વેહમથી અગત્ય પડે તો બાહાર જતી આવતી નહીં હતી એમ તો કશું હતુંજ નહીં, અને તેના પુરાવો ગુલીએ પોતાના ભર્તારના મરણ પછી દસમેજ દાહડે આપ્યો હતો. તોપણ આટલું અંદે કે તેણે આજ સુધી સંસારના વૈભવ અને મોજમજહના ખ્યાલો તજી દીધા હતા. તેની મોજમાંમોજ પોતાના દીકરાએને સારી રીતે ઉધારવામાં હતી. અને હવે તેની તે ઉમેદ પાર પડી એટલે મંડળીમાં બાહાર નિકલવાની ગવરનરની અરજ તેણે ખુશી સાથે કબુલ રાખી.

થોડા દિવસમાં બરજોને માટે એક મોટાં નામીયાં ખાનદાન તરફથી લખનું વરાટાણું આવ્યું. પેહલાં તે ખાનદાનીએએ બરજો ઉપર વગ ચલાવ્યો હતો, પણ બરજોએ તેમને પોતાની માનેા હવાસો આપ્યો હતો.

ગુલીએ આ વસટાનાં વિષે બરજોનું મત પુછ્યું. છોકરી ધણી ખુબસુરત અને કેળવાયલી હતી, છોકરીના માબાપ મોટા લખપતિ હતાં, ખાનદાન અને આખરે પણ સારી હતી. બરજોને તે ઠેકાણું પસંદ હતું અને પોતાના દીકરાનાં આ સુંદર ભવિષ્યમાં આડે આવવા જેવું ગુલીને કાંઈ દીસ્યું નહીં. વાડિયા ખાનદાનના માણક-બાઈની માગણી ગુલીએ કબુલ રાખી અને કેળવાયલી અને કુશલ માણક ગુલીની વહુ થઈ.

વચ્ચે દીકરો સોહરાબ હજી પરણવાનો રહી ગયો. જે દાહડે બરજોની બાયડીને ગુલીએ “ઘેર તેડી” તે દાહડે રાત્રે નવી વહુને તેને ઘેર વલાયા પછી ગુલી સોહરાબ આગળ તેના લખનની વાત આમખા છેડવા બેઠી નહીં પણ તે વાત પોતાની મેળે નિકલી. સોહરાબના જીતેલા એક કેસ ઉપરથી તેની માએ તેને સુખારકબાદી આપી અને તેના બેહુ બાઈએ—આ દાહડે રસ્તમ પણ પોતાની બાયડી સાથે ગુલીને ઘેર જમવા આવ્યો હતો—તેએ તેને બાયડી વગર એકલો રહી જવા માટે ચીહીડવવા લાગ્યા.

“એમ કે? હું એકલો રહી ગયો કે?” સોહરાબે હસીને પોતાના ભરમ ફેડ્યો. “અરે હું જૈરી લાવીશ તે એવી લાવીશ કે તમે બેહુ બાઈએ મારી આગળ સરમાઈને ઉભા રહેશો.”

“તે શું વળી? દીકરા સોહરાબ તો કોઈને ધારેલી હોય તેમ શું તું બોલે?” ગુલીએ તાજુબ થઈ પુછ્યું.

“હા માયજી, આ બે બાઈએ ઠેકાણે પડ્યા ને હુંજ શું રહી જાવું?” સોહરાબે સર્વને અચરત કીધાં. “મેંબી માઈ સુજ્યું કરી રાખ્યું.”

“અરેઅર? ક્યાં? કોણ સાથે? હું મા જેવી મા તે કાંઈ બોલ્યું નહીં?”

“તમને જણાવવાનો વખત આવશે

ત્યારે તમેને જણાવ્યા વણર હું કાંઈ કરવાનો છું માયજી? તમારી મરજી ને રાજી રજાવંદી વગર હું નથી કરવાનો.”

“પણ તે ક્યારે?”

“મેં કહ્યુંની કે વખત આવશે ત્યારે.”

“અને તે વખત ક્યારે આવશે?”

“હું હાઈ કોર્ટનો જડજ થઈશ ત્યારે.”

“હાઈ કોર્ટનો જડજ?” સઘળાંઓ અડપડ હસી પડીને બોલ્યાં.

“તમે મને હસી કાઢાડોજ, પણ હું કહુંજ કે હું થવાનો.”

“દીકરા, હાઈ કોર્ટનો જડજ થવાની અગાઉ તો તુને ખીજી પાયરીઓ મહડવાની છે.”

“તે મેં ક્યાં ના કહ્યું માતાજી? પણ તે બધી માત્ર મહડવાની પાયરીઓ છે. એ પાયરી ઉપર અટકવાનું નથી. અટકવાનું તો હાઈ કોર્ટનો જડજ થાઉં ત્યારે.”

“પણ ભલા ભલાઓ વગ લગાડીને રહી ગયાજ.”

“હું પણ મારો વગ લગાડુંજ. ચીફ જસ્ટીસ મારા ઉપર ધણો મેહરબાન છે, અને તમે જાણીને ખુશી થશે કે સમાલકાજ કોર્ટમાં જે જગ્યા આવતે અડવાડીયે ખાલી થવાની છે તે ઉપર ચીફ જસ્ટીસે મારી તરફથી વગ લગાડવાની કબૂલાત આપીજ.”

“પણ વાહે ત્યારે પરણવાની વાત?”

“પરણવાનું તો હું હાઈ કોર્ટનો જડજ થયા પછી!” સોહરાબે વળી પાછી કબૂલાત આપી.

“પણ, દીકરા, તુંતો બોલતો હતો કે તે તારાં મનમાં કોઈ ધારેલી છે?”

“હા, માયજી, પણ મેં તેને હાઈ કોર્ટનો જડજ થાઉં ત્યાં સુધીનો ટુકો ને ટુકોજ હવાસો આપેજ.”

“એમ વળી હોય? તે તારી ખામડી તું હાઈ કોર્ટનો જડજ થાય ત્યાં સુધી થા-બશે કે?”

“હા, તે થાબવાને રાજી છે.”

“ત્યારે તો, સોહરાબ, તું હાઈ કોર્ટનો જડજ જલદી થવો જોઈએ. ખાત્રી નહી તો કે તારી ધારેલી માહબૂબ કાંઈ ઘણા વર્ષો સુધી થોભે એમતો નહી હોય.”

“કમમાં કમ ૨૫ વર્ષ તારી ધારેલી બેયરને થાબવું પડશે.” ફસ્તમ હસ્યો. “હજીતો સમાલકાજ કોર્ટનો જડજ થવાનો છે, ત્યાર પછી સડસડાટ વધ્યો જાય અને ખીજા કોઈ દાવાદાર વચે નહી હોય તોપણ હાઈ કોર્ટની ખુરસીએ બિરાજવાને તુને ખીજાં ૨૫ વર્ષ જોઈશે.”

“થાબનારી તે છે, કાંઈ તમે તો નથી?” સોહરાબે બોલસ લીધી. “પચીસ વર્ષ તો પચીસ, પણ શરત એજ કે હું હાઈ કોર્ટનો હાનરેબલ મી-જસ્ટીસ સોહરાબજ થાવું પછી તેને પરણું.”

“એટલે કે ધરડો થયા પછી?” ફસ્તમ હસ્યો.

“એવી ધીરજવાળી તે ધારેલી બેયર કોણ છે, દીકરા?”

“માયજી, હું જોડું નથી કેહતો. તે એવીજ છે.”

“પણ મને કેહ તે કોણ છે?”

“તે ખાટલીવાલાના ખાનદાનની છે.” સોહરાબે પુર્ત નામ જાહેર કીધું. “તે બહુ મનશાહ ખાટલીવાલાની બેટી બચું છે.”

“કેકાણુંતો ધણું સરસ છે. પણ સાચું બોલ, સોહરાબ, તું કાંઈ મશખરીતો કરતો નથી?”

“માતા, હું તમારી સાથે એવી મશખરી કદીખી કરું વાહે?” સોહરાબે ગંભીર થઈ જવાખ દીધો. “તમે એમ ધારેજ, માયજી, કે કોઈનાં બચ્ચાંનું નામ મારી મશખરીને મોટે હું એમ વાપરુંખી?”

“પણ દીકરા તું વાત એવી બોલેજ કે માનવામાં નહી આવે. કોઈખી છોકરી વીસ પચીસ વર્ષ પછી તુને પરણવાના હવાઈ હવાલામાં રાજી થાય એ કેમ બને?”

“જો જલદી પરણીયે તો તે વધારે ખુશી થાય ખરી, પણ જો પરણવાનું હમણા નહીજ બને અને જો હું તેને થાબવા કહું

તો ત્યાંસુધી હું તેને કહું ત્યાંસુધી તે થોભે
એટલા પ્યારથી તે મને આલેછે.”

“પણ ત્યારે તું એમ કેહછ કે તું તેને
પસંદ કરી ચુક્યોછ અને તે તારા ઉપર
રાજ છે?”

“હા માતાજી.”

“અને ત્યારે પરણવું તે તેણે તદ્દન
તારી ખુશી ઉપર રાખ્યુંછ?”

“હાજી. પણ મારી ખુશી ઉપરાંત મારાં
માથની ખુશીપરખી રાખેલું છે.”

“ત્યારે તો તારી શરત તું હજી ફેરવી
શકે ખરે કે દીકરા?”

“હા. જો વાળખી જોવું તો ફેરવું.”

“ત્યારે મારી એક સલાહ કયુલ કર, સોહ-
રાખ” ગુલીએ હવે મા દાખલની પોતાની
આગલી સત્તાથી ફરમાવ્યું. “હાઈ કોર્ટના
જડજના લાંબા વાવદા ઉપર તે બિચારીની
ઉમેદને ટીંગાયલી રાખવાને બદલે સમાલ-
કાજ કોર્ટના જડજનોએ આપેલા જે તુને મળ-
વાની વડી છે તેટલીજ શરત તું તેની
સાથે કર. બહમનજી બાટલીવાળાનું ખાન-
દાન મને પસંદ છે. બચું પોતે મને પ-
સંદ છે. અને તું તેને જલદી પરણે એની
મને પસંદ છે.”

પ્રકરણ ૨૧૩ મું.

છેત્રી બલાઈ.

સોહરાએ પોતાની બહાલી માની સલાહ
માન્ય કીધી. ગુલીના દીકરાએ માનું કહું
ત્યારે નહીં માને? અચપણથી તેઓ માતા
કહ્યાગરા હતા, પણ મોટા થયા—ઉમરમાંજ
નહીં પણ પદવીમાં મોટા થયા પછીની
તેઓ પોતાની માતા કહ્યાગરાજ રહ્યા.

અને તેનું એક કારણ હતું. પોતાની
માની સલાહ ઉપર દીકરાઓને સદાનો
વિશ્વાસ હતો. તેમને ખાતરી હતી કે તે-
મની મા કશી પણ આપમતલબ વગર
દીકરાઓનાંજ નિરંતર બલાંમાં મરાયુલ
હતી, મોટે દીકરાએ મોટા થયા તો શું
થયું, પણ મા તેમના કરતાં વડી હતી
અને તેની સલાહ ઝોટી હોયજ નહીં.

સોહરાએ તુર્તજ બચુંને અને તેના મા-
બાપને પોતાની માની ખુશી જાહેર કીધી.
બહમનજી બાટલીવાળા અને તેના ધણી-
યાણી ડાસીબાઈની ખુશીથી અને તેમની
નજર તલે સોહરાખ તેમની બેટી સાથે મા-
હબત રાખવા લાગ્યા હતા. તે ત્યાં જતો
આવતો હતો તે ગુલીને માલમ હતું, પણ
આમ ત્યાં પરણવાની પોતાના દીકરાની ઉ-

મેદની તેને ખગર નહીં હતી. પોતાની એ
ઉમેદ વખત આવે ત્યાંસુધી સોહરાએ ખા-
નગી રાખી હતી, પણ હવે તે કયુલ કરવાને
શરમાયો નહીં, અને પોતાની માની ખુશી
તે તરફ છે એ જોયા પછી સોહરાએ પો-
તાની પરણવાની હસવા સરખી શરત કા-
હડી નાખીને તેમાં સુધારો તુર્ત કીધો તે
એ કે હાઈ કોર્ટનો નહીં પણ સમાલકાજ
કોર્ટનો જડજ થયા પછી તેણે બચું સાથે
પરણવું.

ગુલીએ જોવું કે ઉપલા અબજબ જોવા
એકરારમા સોહરાએ કશી સહરાગાત કીધી
નહીં હતી. બાટલીવાલાની બચું સાથેનો
સોહરાખનો પ્યાર એક દાહડ ગુલીને નજરે
નજર જોવાને બન્યું. હાનરખલ હોરમજ-
શાહ શેઠને કાઉનસીલના મેમબર. થવાની
ખુશાલીમાં જે જાહેર જાણીત આપવાના ઉ-
ધરાણાની હીલચાલ આપણે ઉપર જણાવી, તે
જાણીતના એક જવાબ અને ઉપકારની ધ-
ધણી જેણે હોરમજશાહે પોતાના વાલ-
કેશરના “હોરમજ ખાગ” માં એક મુંદર
પાટી બોલાવી હતી. તે પાટી ઈંગ્લેન્ડ અને

